63.3(5Каз)
С 22

САРАЙШЫҚ – БАБАЛАР МҰРАСЫ
САРАЙЧИК – НАСЛЕДИЕ ПРЕДКОВ

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, МҰРАҒАТТАР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ҚОРҒАУ, ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ИНСПЕКЦИЯСЫ

САРАЙШЫҚ – БАБАЛАР МҰРАСЫ

САРАЙШЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕККӨЗДЕР

F. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ
ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ
ӘМБЕБАП КІТАПХАНА
421394 ЭР

АТЫРАУ. 2015

УДК 908
ББК 26.89
С22

Басылым Атырау облысының әкімі Б.С.Ізмұхамбетов 2015 жылдың 15 қаңтарында бекіткен Қазақ хандығының 550 жылдық мерейтойын дайындау және өткізу жөніндегі Атырау облысы бойынша іс-шаралар жоспарына сәйкес шығарылды.

Редакциялық алқа:
Ш.Ж.Мұқан, А.Б.Нсанғалиев, М.Қ.Кипиев, Ж.К.Жұмабаева,
З.М.Сүйнешов, Қ.Ө.Жылқышиев, Р.Е.Харипова

Құрастырушылар:
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ж.К.Жұмабаева
Гуманитарлық ғылымдар магистрі М.Қ.Кипиев

Ғылыми редактор:
Ж.К.Жұмабаева

Пікір жазғандар:
Тарих ғылымдарының докторы:Р.А.Бекназаров
Тарих ғылымдарының кандидаты Ж.Ж.Мұстафин
Тарих ғылымдарының кандидаты А.З.Бейсенов

Сарайшық – бабалар мұрасы. Сарайшық қалашығының тарихы туралы дереккөздер
С22 /Құр.Ж.К.Жұмабаева, М.Қ.Кипиев//Ғыл.ред.Ж.К.Жұмабаева. – Атырау: «Ағатай» баспасы, 2015. – 224 б.
ISBN 978-601-7313-91-3

Басылымда Алтын Орда мен Ноғай Ордасының бас қаласы, Қазақ хандығының астанасы болған Сарайшық қалашығына қатысты XIV ғасырмен мен XX ғасырдың 80-ші жылдарына дейін жазылған деректер жинақталған.

Жинақ тарихшы-мамандармен қатар, көпшілік оқырмандарға арналады.

УДК 908
ББК 26.89
ISBN 978-601-7313-91-3

© Атырау облысы тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясы,
© Жұмабаева Ж.К., Кипиев М.Қ., 2015

АКИМАТ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ
УПРАВЛЕНИЕ КУЛЬТУРЫ, АРХИВОВ И ДОКУМЕНТАЦИИ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИНСПЕКЦИЯ ПО ОХРАНЕ, РЕСТАВРАЦИИ И ИСПОЛЬЗОВАНИЮ
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ АТЫРАУСКОЙ ОБЛАСТИ

САРАЙЧИК – НАСЛЕДИЕ ПРЕДКОВ

ИСТОЧНИКИ ПО ИСТОРИИ ГОРОДИЩА САРАЙЧИК

АТЫРАУ. 2015

УДК 908
ББК 26.89
С22

Сборник издан в рамках плана мероприятий, посвященных по подготовке и проведению 550-летия Казахского ханства по Атырауской области, утвержденного Акимом Атырауской области Б.С.Измухамбетовым от 15 января 2015 года.

Редакционная коллегия:
Ш.Ж.Мукан, А.Б.Нсангалиев, М.К.Кипиев, Ж.К.Жумабаева,
З.М.Суйнешов, К.У.Жылкышиев, Р.Е.Харипова

Составители:
Кандидат исторических наук, доцент Ж.К.Жумабаева
Магистр гуманитарных наук М.К.Кипиев

Научный редактор:
Ж.К.Жумабаева

Рецензенты:
Доктор исторических наук:Р.А.Бекназаров
Кандидат исторических наук Ж.Ж.Мустафин
Кандидат исторических наук А.З.Бейсенов

Сарайчик – наследие предков.Источники по истории городища Сарайчик/
С22 Сост. Ж.К.Жумабаева, М.К.Кипиев//Науч.ред.Ж.К.Жумабаева. – Атырау: издательство «Агатай», 2015. – 224 с.
ISBN 978-601-7313-91-3

В издании собраны источники с XIV века по 80-е годы XX века, касающийся городища Сарайчик столицы Казахского ханства, главного города Золотой Орды и Ногайской Орды.
Сборник предназначен не только специалистам-историкам, но и широкому кругу читателей.

УДК 908
ББК 26.89

ISBN 978-601-7313-91-3

© Государственная инспекция по охране, реставрации и использованию историко-культурного наследия Атырауской области,
© Жумабаева Ж.К., Кипиев М.К., 2015

АЛҒЫ СӨЗ

Кең байтақ Қазақстанның батысындағы Атырау өлкесі- Алтай мен Солтүстік Монғолиядан батысқа жылжыған бүкіл түркі жұртының көші тұрақтайтын шеткі аймағы, этникалық бірігуі мен ынтымақтасуы, араласуы мен байланысуының куәсі болған қасиетті топырақ. Осы жерде тынығып, күш жинаған ертедегі түркілер дүниенің төрт бұрышына қоныс іздеп таралған, қазіргі Батыс түріктерінің (венгерлер, бұлғарлар, осман түріктері, т.б.) ата жұрты, Шығыс түріктерінің өрісі болып, кейін қазақ атауымен ұйысқан түрік ру-тайпаларының ат тұяғы тұрақтаған жері. Алайда бұл тарихи шындық кеңестік кезеңде жазба деректердің жоқтығынан және кеңестік маркстік формациялық концепцияға орай талай бұрмаланды. Тарихы жоқ, дамудың алғашқы қауымдық деңгейінен жоғары көтеріле алмаған, патриархальдық, артта қалған деп саналған қазақ қоғамы мен халқының сақ- сарматтар мен ғұндарды айтпағанның өзінде, Түрік қағанаты, Оғыз, Қыпшақ жұртына, Шыңғысхан мемлекеті сияқты Еуразиялық көшпелі империялар тарихына т. б. *қатысы жоқтығы* санамызға сіңірілді.

Өлке тарихының маңыздылығын аттыратын фактордың бірі– Алтын Орданың кіші астанасы, Ноғай Ордасының бас қаласы, ноғай-қазақ тұтастығында Қазақ хандығының ордаларының бірі - Сарайшықтай тарихи қаланың Атырауда болуы. Тек осы тарихи фактіні сезінудің өзі өшуге айналған тарихи санамыздың саңылауын ашып, тарихымызды түгендеу үшін әбден жеткілікті.

Өткенсіз болашақ жоқ дегендей, адамзат тек бүгінімен ғана мәнді емес. Өйткені бүгінгіміз - бабалар мұрасы және келешек ұрпақты жалғастыратын көпір. Біз ғасырлар тұңғиығында қалған қасиетті қазыналарымызды бағалай алдық па? Ата-бабамыз жүріп өткен жолдарды қаншалықты зерттеп-зерделедік? Біздің заманымыздан бұрынғы өркениетті тануға өреміз жетті ме? Осы сұрақтардың қойылуының өзі тарихымыз бен мәдениетімізді терең, ғылыми танып білу маңыздылығын көрсетеді.

Осы тұста Елбасы Н. Назарбаевтың бастамасымен жүзеге асып жатқан «Мәңгілік ел» идеясы елдік пен бірлік, ынтымақтастық сияқты құндылықтарды мансұқ етіп, өткен мен бүгінді және жарқын болашақты байланыстыратын басты бағдар екендігін айта кеткен жөн.

Бүгінгі күні Атырау облысының Махамбет ауданында орналасқан ортағасырлық Сарайшық қалашығы республикалық маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштерінің санатына кіреді. Ол қазақ халқының ата жұртының ұрпағына қалдырған естелігі ғана емес, адамзат әлемінің өзара байланыстылығының, ықпалдастығының куәсі. Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, дүниенің шартарабын, батыс пен шығысты, солтүстік елдер мен алдыңғы Азиядағы Таяу Шығыс елдерін жалғастырған алтын көпір болған.

Өкінішке орай, осындай құнды мұрамыз бүгінгі күні өзінің алғашқы тарихи-мәдени қалпын жойып, құландыға айналған. Сондықтан да, қалашықтың пайда болуы, дамуы, гүлденуі және құлдырауына қатысты мәліметтерді білу үшін, біз ең алдымен тарихи дереккөздерге жүгінеміз. Сарайшық қалашығы жөнінде деректердің қалыптасуына көне қаланың өзін көрген немесе оның қирандыларының жағдайымен танысқан араб және итальян саудагерлері мен саяхатшылары, орыс шығыстанушылары мен жаратылыстанушылары, топографтар, дін қызметкерлері, әскерилер, казактар, археологтар, өлкетанушылар, халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинақтаған тіл мамандары мен әдебиетшілер де үлкен үлес қосты.

Жинақталған бұл деректер ортағасырлық көне қала-Сарайшық тарихын реконструкциялауға ықпал етті. Дегенмен қолда бар деректер Сарайшық қалашығының тарихын толық тануға жеткіліксіз. Жаңа деректерді табу, халық ауыз әдебиеті, батырлық жырлар мен тарихи аңыздарды жинақтау, өңдеу, верификациялау, оларды пәнаралық зерттеулер арқылы жүргізу қажеттігі кезек күттірмейді. Сонымен қатар, тек Сарайшық құландылары ғана емес, өлкедегі көне және ортағасырлық объектілерге кешенді археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу де, Сарайшықтың ұрпақтарынан жасырған құпиясын ғана емес, ел тарихының жаңа парақтарын ашар еді.

Жалпы Сарайшық тарихының жазылуын мүмкін еткен, қазірде

белгілі, ғылыми айналымға түскен барлық дереккөздерді хронологиясы бойынша екі кезеңге бөліп қарастыруға болады: біріншісі, қалашықтың пайда болуы, өмір сүрген дәуіріне қатысты болса, екіншісі, қалашықтың өмірін тоқтатып, қирандыға айналған кезеңі. Осы жерде ескерер бір жайт, бірінші кезеңге қатысты дереккөздер Ибн Батутаны есептемегенде жоқтың қасы. Сондықтан қаланы өз көзімен көріп, ол туралы аз да болса мәлімет қалдырған Ибн Батута сынды саяхатшы жазбасының деректік маңызы зор.

Дейтұрғанмен, қалашықтың екінші кезеңіне қатысты негізгі құнды деректер XVIII ғасырдан бастап Ресей империясының Орта Азияға алғашында әскери, кейін ғылыми экспедициялары барысында қалыптасып, бұл үрдіс Кеңестік кезеңде өз жалғасын тапты.

Сондай-ақ, жинаққа кәсіби тарихшы зерттеушілердің назарынан тыс қалып келетін деректің бір түрі – қазақ халқының фольклорлық мұрасы, яғни, аңыз-әңгімелер де енгізілді. Мұны жинақтаған Ресей империясына қызмет еткен шенеуніктің ел арасынан жазып алған аңыз әңгімелері қалашық тарихы үшін деректік маңызымен құнды. Өйткені көшпелі тұрмыс кешкен халқымыздың өткені туралы жады атадан балаға ауызекі тарихи жырлар мен эпостар, батырлар жыры, тарихи аңыз- әңгімелер түрінде бізге жетсе, осылардың біразын хатқа түсіріп жинақтаған И. Крафтың еңбегін ерекше атап өтуге болады. Оның қазіргі Ақтөбе облысы аумағындағы қазақтар арасынан жинақтаған «Иван Калита», «Предсказания кудесника» сынды әңгімелері бізге жетпей, ұмыт болған, халықтың тарихи танымын, білімін айғақтайтын мол мұраның сарқындысы ғана. Сондықтан қазақ жерін отарлау барысында отарлық басқармаға ғана емес, ғылым мен білімге қызмет еткен зерттеушілердің қазақ халқының баға жетпес рухани мұраларын сақтауға, оларды ұрпақтарына жеткізуге қосқан үлесін ескермеуге болмайды.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың бастамасымен атап өтілетін Қазақ хандығының 550 жылдығына орай көпшілікке ғылыми-танымдық бағытта ұсынылып отырған көне Сарайшық қаласы туралы деректер жинағы халқымыздың ел тарихына деген қызығушылығын ескерумен қатар, қалың оқырманды бүгінде құландыға айналған даңқты қала – Сарайшықтың

қағазда хатталып қалған тарихымен таныстыру және оның объективті зерттелуіне аз да болса ықпал ету мақсаттарын қояды.

Деректер жинағында Сарайшық жөніндегі ғалымдардың, саяхатшылардың, әскери шенеуніктердің, өлкетанушылардың және өзге де зерттеушілердің бұрыннан белгілі және белгісіз деректері толықтай немесе үзінді түрінде беріліп, оларға ғылыми түсіндірмелер (комментарийлер) жасалды.

Жинақта Сарайшықты өз көзімен көріп, ол туралы жазба қалдырған саяхатшылар, зерттеушілер еңбектерімен бірге, қалашыққа XX ғасырда қазба жұмысын жүргізген кәсіпқой археологтардың ,архивте сақталған еңбектері мен басылған мақалалары және жергілікті облыстық газетте мәдени-танымдық бағытта басылған жарияланымдар барлығы 26 дерек енді. Деректер жинағының тілі лингвистикалық принципке құрылған, яғни зерттеушілер жазған тілдерде (орыс және қазақ) берілген. Сондай-ақ, қалашыққа қатысты деректердің негізгі бөлігі орыс тілінде жазылғандықтан, оларға ғылыми түсіндірмелер қазақ тілінде берілді. Жинаққа енген деректердің хронологиясы XIV ғасыр мен 1978 жылдар аралығын құрайды.

Құрылымы Сарайшық туралы деректер мен зерттеулерден, әдебиеттер тізімінен, есімдер мен географиялық атаулардың көрсеткішінен, фотосуреттер мен сызбалардан және зерттеушілер қолданған ортағасырлық карталар тұрады.

Құрастырушылар Сарайшық тарихы бойынша жасақталған бұл алғашқы жинаққа деректердің толық қамтылуы және оларды іріктеуге қатысты сын-ескертпелердің болу мүмкіндігін ескере отырып, басылымның оқырманға жетіп, жаңа ізденістерге жол ашуына үміт артады.

Жинақтың редакциялық алқасы мен құрастырушылар басылымның жарық көруіне қолдау көрсеткен Атырау облысының әкімі Б.Ізмұхамбетовке, облыс әкімінің орынбасары Ш.Мұқанға және деректер жинағын шығару идеясын айтқан облыстық мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасының басшысы А.Нсанғалиевке ризашылығын білдіреді.

Жинақты құрастырғандар Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Ж.Жұмабаева және Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының басшысы, тарих мамандығы бойынша гуманитарлық ғылымдар магистрі М.Кипиев.

Жинаққа енген материалдар Ресей мемлекеттік кітапханасының (Ресей, Мәскеу қ.), Ресей Ұлттық кітапханасының (Ресей, Санкт-Петербург қ.) Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының (ҚР, Алматы қ.), А.Марғұлан атындағы Археология институты (ҚР, Алматы қ.) мен Атырау облысының тарихи-өлкетану мұражайының қорларынан жинақталды.

Басылымның ғылыми редакторы – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің доценті, тарих ғылымдарының кандидаты Ж.Жұмабаева.

Алғы сөзді жазғандар – Ж.Жұмабаева, М.Кипиев

Сарайшық қалашығының тарихнамасы мен дереккөздерді жазған – М.Кипиев

Ғылыми түсіндірмелерді (комментарийлер) жазған – Ж.Жұмабаева

Фотосуреттерді, сызбалар мен карталарды әзірлеген – М.Кипиев, Ф.Байдаулетов, Е.Орынбасаров

Материалдарды терген және есімдер мен географиялық атаулар көрсеткішін әзірлегендер Атырау облысы Тарихи-мәдени мұраны қорғау, қалпына келтіру және пайдалану жөніндегі мемлекеттік инспекциясының мамандары А.Кабдешова, Р.Ахмеденова, Р.Қуанов, М.Макжанова, Г.Жандарбекқызы.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Атырауский регион на западе необъятной казахстанской степи - это крайние пределы, где останавливались и обосновывались многочисленные кочевья всего тюркского мира, передвигавшиеся на запад с Алтая и Северной Монголии. Священная земля Атырау была свидетельницей исторических процессов этнического объединения и содружества, взаимных связей и тесного общения племен и народов. Здесь отдыхали и набирались сил тюркские народы древности, разбредавшиеся затем по всем четырем сторонам света в поисках места жительства, здесь проживали предки современных западных тюрков (венгров, булгар, османских турок и др.), здесь располагались пастбища восточных тюрков, здесь останавливали свои кочевья тюркские племена и роды, позднее организовавшиеся под единым этнонимом«казахи».

Однако эта историческая истина неоднократно искажалась в советский период ввиду отсутствия письменных данных и в угоду советской марксовой концепции формационного развития общества. В наше сознание усердно внедрялась мысль о том, что считавшееся патриархальным, отсталым, не сумевшим подняться в своем развитии выше уровня первобытнообщинного строя, не имевшее истории казахское общество и казахский народ *не имеют никакого отношения* к истории евразийских кочевых империй, таких как Тюркский каганат, Огузы, Кыпшаки, государство Шынгысхана, не говоря уже о саках-сарматах и гуннах.

Одним из факторов, усиливающих значимость истории края, является то, что именно в Атырау находится малая столица Золотой Орды, главный город Ногайской Орды, один из центров Казахского ханства в ногайско-казахском единстве – исторический город Сарайшык. Одного только осознания данного исторического факта вполне достаточно для пробуждения нашего исторического сознания, едва не угасшего в оковах подчиненности, для восполнения нашей истории.

Как говорится, без прошлого нет будущего, человечество значимо не только современностью, ибо наше настоящее – это связующее звено, своеобразный мост, соединяющий наследие предков и грядущие

поколения. Сумели ли мы оценить в должной мере наши священные сокровища, оставшиеся в глубине веков? Насколько мы исследовали пути наших предков? Хватило ли нашего кругозора для того, чтобы познать цивилизацию, существовавшую до нашей эпохи? Сама постановка этих вопросов показывает значимость глубокого, научного познания собственной истории и культуры.

Здесь целесообразно отметить, что реализуемая по инициативе Президента Н.Назарбаева идея «Мәңгілік ел» («Вечная страна») является генеральным курсом, связующим прошлое, настоящее и светлое будущее, провозглашающим такие ценности, как государственность, единство и сотрудничество.

Расположенное на территории Махамбетского района Атырауской области средневековое городище Сарайшык является историческим памятником мирового значения. Это не просто памятник, оставленный прадедами казахов своим потомкам, а свидетель взаимосвязанности и содружества мира людей. Расположенный на Великом Шелковом пути, он был золотым мостом, соединявшим все концы света, северные страны и народы Дальнего Востока в Передней Азии.

Средневековый город Сарайшык, включенный в государственный список исторических и культурных памятников республиканского значения из всех объектов историко-культурного наследия области, занимает особое место в истории Казахстана, так как Сарайшык–одно из священных мест, сыгравших важную роль в становлении не только Золотой Орды и Ногайской Орды, но, вместе с тем, и Казахского ханства.

К сожалению, такое ценное наше наследие в настоящее время утеряло свое первоначальное историко-культурное состояние и обратилось в руины. Поэтому для того, чтобы узнать сведения относительно возникновения этого города, его развития, расцвета и упадка мы обращаемся в первую очередь к историческим источникам. В создание истории города Сарайшык внесли большой вклад видевшие его воочию либо ознакомившиеся с его развалинами арабские и итальянские торговцы и путешественники, русские востоковеды и естествоведы, топографы, религиозные деятели, военные, казаки, археологи, краеведы, языковеды и литераторы, собиравшие образцы устного народного творчества.

Эти собранные данные способствовали реконструкции истории

средневекового города Сарайшыка. Однако имеющихся в распоряжении данных недостаточно для полного познания истории Сарайшыка. Необходимость поиска новых данных, собирания произведений устного народного творчества, героического эпоса и исторических легенд, их обработка, верификация, проведение междисциплинарных исследований является вопросом, не терпящим отлагательства.

Наряду с этим осуществление комплексных археологических раскопок не только в окрестностях Сарайшыка, но и в других древних и средневековых объектах в крае не только открыло бы тайны, сокрытые Сарайшыком от потомков, но и позволило бы открыть новые страницы истории страны.

В целом все источники, давшие возможность составления истории Сарайшыка и ныне вошедшие в активный научный оборот, можно рассматривать, разделив их по хронологии на два периода: первый относится к эпохе возникновения и существования города, второй – к периоду его крушения, когда существование города прекратилось. Здесь следует учесть одно обстоятельство: источники, относящиеся к первому периоду, за исключением свидетельства Ибн Баттуты, почти отсутствуют. По этой причине записи такого путешественника, как Ибн Баттута, который лично побывал, своими глазами видел город и оставил о нем пусть и небольшие сведения, имеет огромное значение. Тем не менее, ценные сведения, относящиеся ко второму периоду истории города, начиная с XVIII века формировались в ходе первоначально военных, а позднее научных экспедиций Российской империи в Среднюю Азию, этот процесс нашел свое продолжение в советский период.

Также в сборник включены некоторые казахские рассказы и легенды, собранные в народе чиновниками российского колониального управления. Рассказы, записанные собиравшим их среди людей чиновником, находящимся на службе Российской империи, ценны для истории Сарайшыка своим документальным содержанием. Память о прошлом нашего народа, ведшего кочевой образ жизни, дошла до нас в устной передаче от отцов к детям в виде устных исторических поэм и эпосов, богатырского эпоса, исторических легенд, и можно особо отметить заслуги И.Крафта, собравшего и перенесшего немалую их часть на бумагу. Собранные им среди казахов на территории Актюбинской области

рассказы, такие как «Иван Калита», «Предсказания кудесника», не дошли до наших дней и оказались забытыми, это лишь малая часть богатого наследия, свидетельствующего о знаниях, историческом познании народа.

Поэтому нельзя не учитывать тот вклад, который в ходе колонизации казахских земель внесли исследователи, служившие не только колониальному управлению, но вместе с тем и образованию и науке. Они в немалой степени поспособствовали сохранению бесценного духовного наследия казахского народа, тому, чтобы оно дошло до потомков.

В преддверии отмечаемого по инициативе нашего Президента Н.А.Назарбаева 550-летия Казахского ханства вниманию общественности предлагается научно-популярный сборник сведений о древнем городе Сарайшыке. Наряду с учетом интереса к истории страны, его целью является познакомить широкую публику с документально зафиксированной историей ныне обратившегося в руины знаменитого города Сарайшыка и по мере возможностей оказать влияние на ее объективное исследование.

В сборнике сведений представлены полностью либо в отрывках как ранее известные, так и неизвестные сведения о Сарайшыке ученых, путешественников, военных чиновников, краеведов и других исследователей, к которым даются научные пояснения (комментарии).

Наряду с трудами исследователей, лично побывавших в Сарайшыке и оставивших записи о нем, в сборник вошли сохранившиеся в архиве работы и опубликованные статьи профессиональных археологов, производивших в XX веке раскопки в городище, а также публикации культурно-познавательного направления в местной областной газете, всего 26 материалов. В языковом отношении сборник сведений составлен по лингвистическому принципу, то есть материалы представлены на том языке, на каком они были написаны исследователями (русском и казахском). Вместе с тем, поскольку большинство относящихся к городищу данных написано на русском языке, научные комментарии к ним даны на казахском языке. Хронология включенных в сборник сведений датируется промежутком XIV век - 1978 годы.

Структура сборника включает предисловие, историографию, источники и извлечения из работ, путевых записок и отчетов исследователей Сарайчика и комментарий к ним, список использованной литературы, именные и географические указатели, фотокопии чертежей и карт,

использованных средневековыми исследователями.

Авторский коллектив, работавший над созданием этого сборника оставляет право за читателем, как на согласие с нашими трактовками и интерпретациями, так и на сомнение, возражение и критику, которых редакционная коллегия сборника с благодарностью примет.

Редакционная коллегия и составители сборника выражают благодарность за содействие к публикации сборника: акиму Атырауской области Б.Измухамбетову, заместителю областного акима Ш. Мукану, руководителю Атырауского областного Управления культуры, архивов и документации А.Нсангалиеву.

Составители сборника: Жумабаева Ж., доцент (ассоциированный профессор), кандидат исторических наук Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова, Кипиев М.К., магистр гуманитарных наук, руководитель государственной инспекции по охране, реставрации и использованию историко-культурного наследия Атырауской области.

В сборнике использованы материалы из фондов Российской государственной библиотеки (Россия, г. Москва), Российской национальной библиотеки (Россия, г. Санкт-Петербург), Национальой библиотеки Республики Казахстан (РК, г. Алматы), Института археологии имени А.Маргулана (РК, г. Алматы), архива Атырауского областного историко-краеведческого музея.

Научный редактор издания - Жумабаева Ж., доцент (ассоциированный профессор), кандидат исторических наук Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова

Предисловие подготовлено – Ж.Жумабаевой и М.Кипиевым

Историография исследования и источники - М.Кипиев

Комментарий написаны - Ж.Жумабаевой Ж.К.

Фото и картографические материалы подготовили -М.Кипиев, Ф.Байдаулетов, Е.Орынбасаров.

Набор текста материалов, составление именных и географических указателей выполнены специалистами государственной инспекции по охране, реставрации и использованию историко-культурного наследия Атырауской области А.Кабдешовой,, Р.Ахмеденовой, Р.Куановым, М.Макжановой, Г.Жандарбеккызы.

САРАЙШЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ТАРИХНАМАСЫ ЖӘНЕ ДЕРЕККӨЗДЕР

Зерттеушілердің көбі, Сарайшықты Алтын Орда дәуірінде пайда болған транзиттік сауда қаласы ретінде қарастырады. Дегенмен, қалашыққа жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары оның моңғол дәуіріне дейін қалыптасқанын хабардар етеді. Осындай алғашқы пікірді 1950-1951 жылдары қалашыққа археологиялық зерттеу жұмысын жүргізген академик Әлкей Марғұлан білдірген болатын.[1] Бұл тұжырымды қалашықта 1950 жылы болған Хорезм археологиялық-этнологиялық экспедициясының жетекшісі С.П.Толстов та қолдайды. Соңғысының ойынша, Сарайшықтың төменгі мәдени қабаты XI ғасырдағы хорезмдік ескерткіштерге өте ұқсас, сондықтан оны X-XI ғасырларда хорезмдік колония тұрғызған болуы керек дейді. Осыған орай, Сарайшық оның алғашқы атауы емес, ол ертеортағасырлық Саксин қаласы болу мүмкін деп тұжырымдалды.[2]

Саксиннің Хазария қаласы екендігін ескерсек, Сарайшықтың қалыптасу тарихының VII-X ғасырларда өмір сүрген Хазар қағанаты дәуірінің ескерткіші ретінде қарастырылуы қажет. Осы пікірді қазақстандық ғалымдардың біразы (С.Әжіғали, Б. Ермұханов, Т. Омарбеков, т.б.) қазір де қолдайды. Археологтардың бұл тұжырымдарын жазба деректері де жоққа шығармайды. Мысалы, X ғасырдың басында өмір сүрген араб саяхатшысы, жазушысы Ибн-Дастенің еңбегінде Каспий теңізінің солтүстігін мекендеген хазарлардың басты қаласы ретінде Сарашень және оның қасындағы Хабнела қалалары туралы айтылады. Осында тұрған жергілікті халық қаланы қыстау ретінде пайдаланып, көктем басталған соң далаға (жайлауға) көшіп, қыс түсе кейін қайтатын болған және оны мұсылмандар мекендеген. Қалада әртүрлі құрылыстармен қатар мешіттер

1 Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 г.// Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана. Инв.№763 а.- С.3.

2 Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук 1950 г. // Советская археология. М., 1953. Т.18. С.304

де салынған.[3] Императорлық Орыс Географиялық қоғамының мүшесі В.В.Григорьевтің пікірінше, Сарайшық, Ибнь-Дасте еңбегіндегі Сарашень қаласы.[4]

Хазарияның басты қалалары – Итиль, Семендер, Беленджер, т.б., Каспийдің солтүстік және батыс жағалауларында орналасқанын және мемлекеттік діннің иудаизм болғандықтан ескерсек, Каспийдің солтүстік-шығысындағы қалалардың, оның ішінде жоғарыда көрсетілген Сарашень, Хабнелада мұсылмандар тұруы қисынды.

XVII ғ., осман тарихшысы Кятиб Челеби (Мұстафа Абдуллах, Хаджи Халифе) жазбалары да аталған ойды қуаттайды. Оның пікірінше, Джанку (Жайық) өзенінің сағасында бұрын кумандардың астанасы болған С.ван.дж (немесе С.ваи.х) қаласы бар. Кейін қала қайта салынған соң, оны ноғайлар қоныстанған және қазірде онда ноғайлардың «хандары» тұрады деп жазады. К.Челебидің еңбегін аударған ғалым Д.Девиз Сарайшықты Дешті- Қыпшақтың исламға дейінгі мәдени орталығы деп есептейді.[5]

Десекте, Сарайшық қалашығының моңғол дәуіріне дейінгі пайда болған кезеңі жөнінде мәліметтер әзірге жоғарыда көрсетілген дереккөздерімен шектеледі. Осыған орай, қазіргі кезеңде отандық тарихта қалашық XIII ғасырдың І-жартысына дейін Шыңғысханның немересі Бату ханның билігі тұсында қалыптасқан деген Әбілғазы Бахадүр ханның дерегі бойынша пікір қалыптасты. Сондай-ақ, осы дерекке сүйенсек Сарайшық Бату ханнан кейін билік басына келген Берке ханның мұсылмандыққа бет бұрған мекені болып та есептеледі.[6]

Әбілғазы Бахадүр ханның Сарайшықтың XIII ғасырдың орта тұсында пайда болды деген дерегін негізсіз деп айтуға болмас. Өйткені, осы кезеңде Жайық өзенін кешіп өткен саяхатшылар Рубрук Вильгельм мен Карпини Плано жазбаларында Сарайшық қалашығы айтылмайды. Бұдан

3 Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда бен-Омара Ибн-Даста./ Пер. Д. А. Хвольсона. СПб., 1869. С.17.

4 Григорьев В.В. О путешествие Гарбера в Хиву в 1732 г. //Известия Императорского Русского Географического общества. 1870. Т. 6, С. 47.

5 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М., 2002. С.584

6 Родословное древо тюрков./Пер. и предисл. Г.С.Саблукова//Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т.XXI, в.5-6. С.151-152

шығатын ой, хазарлар кезеңінде өмір сүрген қалашық Бату ханның Жайық бойына ат басын тіреген уақытында қала жұртына айналып, яғни, қиранды болып жатуы мүмкін. Себебі, қалашық туралы алғашқы деректер тек ғана XIV ғасырда керуен жолының тұрақты жүруімен пайда болады. Аталған мерзімде Алтын Орданың гүлденуімен Батыс пен Шығысты жалғастырған сауда керуендерінің негізгі жолы Сарайшықтың үстімен өткен еді. Керуеннің жүруі сауда-саттықпен мәдениетті дамытумен қатар, өлке тарихына қатысты жазбаша деректердің қалыптасуына жол ашты. Осылардың ішінен қаланы өз көзімен көріп, сипаттаған араб саяхатшысы Ибн Батута жазбасы ел тарихы үшін өте құнды дереккөзі болып табылады.

Оның 1333 жылы шығысқа жасаған сапары Атырау даласы арқылы өтті. Ибн Батута Алтын Орданың астанасы- Сарайдан шығып, 10 күн өткеннен соң Сарайджук, яғни, Сарайшыққа жетіп, қалашықтың топографиясы мен топонимикасына қатысты бірқатар мәліметтер қалдырады. Саяхатшы «джук» сөзі кішкене деген мағына беретіндігіне орай, Сарайджуктың, «Кіші Сарай» деп аталатындығын және қалашықтың ағыны қатты Ұлысу (Жайық) аталатын үлкен өзеннің бойында орналасқандығын атап өтеді. Сондай-ақ, арабтардың бұрынғы астанасы – Бағдат қаласындағыдай (қазіргі Ирак астанасы) қайықтардан құралған көпір бар екендігіне назар аударады. Ибн Батутаны қалашықтың қазиы мен үлкен сыйлы «Ата» аталатын қарт азаматы қонақтап, соңғысы батасын беріп шығарып салады. Саяхатшылар Сарайшықта (арба сүйрейтін) жылқыларын түйеге айырбастап, 30 күн дегенде Хорезмге жетеді.[7]

Ибн-Батутадан кейін 1338 жылы Сарайшық арқылы Үргенішке испандық монах миссионер Пасхалия сапар жасайды. Ол бір жылдан астам Сарайда тұрып, жергілікті халықтардың тілін меңгереді. Пасхалия Тигрис (Еділ) өзенінің бойымен Ватук (Каспий) теңізінің жағалауымен келіп, 12 күн дегенде Сарайшыққа жетеді. Осы жерден түйеге жегілген арба арқылы 50 күн дегенде Ургантқа (Үргенішке) жеткендігін жазады.[8]

Өкінішке орай, Ибн Батутадан кейінгі саяхатшылар еңбектерінде

7 Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884. С.307-308

8 Хенниг Р. Неведомые земли. Т.3. М.,1962. С.212-213

Ғ. СЛАНОВ АТЫНДАҒЫ ОБЛЫСТЫҚ ҒЫЛЫМИ ӘМБЕБАП КІТАПХАНА
421394 кт

Сарайшық қалашығы туралы деректер қысқаша беріледі. Мәселен, XIV ғасырдың 40-шы жылдарына дейін керуен жолымен жүріп өткен Франческо Пеголотти жазбасында Сарайшықтың өзге қалалардан қашықтығы көрсетіледі. Ол бойынша Сары (Сарай) мен Саракано (Сарайшық) арасына теңіз немесе құрлық арқылы 8 күнде жетуге болатын болса, Сарайшықтан Органчиға (Үргенішке) түйеге жегілген арбамен 20 күнде жетуге болатындығы айтылады. Сонымен қатар Пеголотти, егер Үргеніштен Отырарға жүрсе жолға 35-40 күн кететіндігін, ал оған, яғни Отырарға Сарайшық арқылы тікелей бағыт алса 50 күн уақыт болатындығын жазады.[9]

Қалашық пен Хорезм арасындағы қашықтық жөнінде келесі бір мәлімет ағылшын саяхатшысы - А.Дженкинсонның жазбаларында да кездеседі. Ол 1558 жылы Астраханнан Маңғышылаққа қарай қайықпен жолға шығып, Жайық өзенінің төменгі сағасында «Сернчик» немесе «Серачик» қаласы бар екендігіне тоқталады. Дженкинсонның есебінше Хорезм мен Сарайшықтың арасын 10 күнде жүріп өтуге болады.[10]

Жалпы Сарайшықтың керуен жолындағы үлкен қалашық болғандығын венециялық монах Фра Мауранық 1459 жылы жасаған картасынан да көруге болады. Картада Алтын Орда аумағы жақсы сипатталған, оның ішінде сол кезеңдегі қалалар мен мекендердің атаулары берілген. Картада Сарайшық қамалы мен мұнаралары бар қалашық ретінде және оның Жайықтың сол жағалауына қарай шығатын қақпасы да көрсетілген. Фра Мауранық картаны дайындау барысында дереккөздер ретінде өзіне дейін шыққан карталар мен шығысқа барған батыс және араб саяхатшыларының еңбектерін пайдаланғандығын еске алсақ, Сарайшықтың сол заманда Каспий маңындағы үлкен қалалардың бірі болған деп топшылауға болады.

Сарайшықтың XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың алғашқы он жылдықтарындағы тарихы Қазақ хандығымен тікелей байланыста өрбиді. Ноғай Ордасының тарихын зерттеген В.Трепавловтың пікірінше XV ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығын Керей басқарған тұста

9 Становление и расцвет Золотой Орды. Источники по истории Улуса Джучи (1266-1359 гг.) Казань.2011. С.287

10 Левшин А.И. Известия о древнем татарском городе Сарайчик//Северный архив.1824.№4.С.186

оның қасындағы Жәнібек ханға кіші іні ретінде бұрынғы Өзбек ханның, одан кейін Қазақ хандығына өткен батыс қанатты (аумақты) билеу құқығы берілген. Ал сол кезеңде батыс бетте орталығы Сарайшық болатын манғыттардың көші орналасқан болатын. Осы кезеңде (шамамен 1465-1470 жылдар аралығында), Сарайшық Жәнібек ханның резиденцияларының бірі болған. Алайда, 1470 жылы Керей хан өлгеннен кейін Жәнібек басты хандық билікке отыру үшін шығысқа қарай көшкен.[11]

XVI ғасырдың алғашқы онжылдығында Сарайшықта Керейдің ұлы Бұрындық хан билік құрды. Осы кезеңде Қасым хан Бұрындықтан алшақ жүру мақсатында (*себебі, ханға жақын жүріп, тиісінше құрмет көрсетпесе, ханға қарсы шыққан болар еді, ал ол бағынуды жаны қаламады*) Моғолстанмен шекаралас аумақтағы Қаратал деген жерде қыстады. Өйткені, сол уақытта Бұрындыққа қарағанда елге Қасым ханның билігі басым болатын. Бұл жағдайды көтере алмаған Бұрындық хан 1511 жылы Самарқандқа көшіп сол жерде қайтыс болады. Осыдан кейін Қасым ханға қазақтың барлық ұлыстары мен жерлері бағынды, оның ішінде манғыттардың қонысы болған Сарайшықта енді.[12]

Қасым хан Қазақ хандығының әскери, саяси және экономикалық дамуы мен нығайуына ерекше үлес қосқан ұлы тұлға ретінде ел тарихында қалды. Ол бір дерек (Мұхамед Қайдар) бойынша 1518 жылы, келесі біріне (әл-Ғараффи, Хасан бек Румлу, Мунаджжим-башының және т.б.) қарағанда 1523-1524 жылдары қайтыс болған. XVII ғасырдың басындағы автор Қадыралы бектің мәліметтері бойынша ол Сарайшықта жерленген.[13]

Қасым ханның Сарайшықта жерленгендігін жергілікті жердегі сақталған мәліметтер де дәлелдейді. Мысалы, қалашыққа 1861 жылы зерттеу жұмысын жүргізген Орал әскерінің сызба бөлімінің меңгерушісі штабс-капитан А.Е.Алексеев цитадельдің қирандысындағы бір лақыпта (сағана) «хан моласы» аталатын қабірдің бар екендігін айтып, оның іші киіз үйге ұқсастығын және оның бір есігі мен 3 терезесі және онда 2 үлкен, 4 кіші

11 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М., 2002. С.104

12 Бұл да сонда 157 б.

13 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін).Бес томдық. 2-том. Алматы. 2010. Б.376

қабір үйіндісі бар екендігін атап өтеді.[14]

Өкінішке орай, аталған хан моласының қазіргі кезеңдегі қалашық қирандысының қай жерінде орналасқаны белгісіз. Оны соңғы рет көргендердің бірі Атыраулық қоғам қайраткері Шоқан Қаржауов былай деп еске алады: «Әкем Мырзағали 1937 жылы қайтыс боларда мені хан бейітіне, Қасым ханның жанына жерлеңдер, бейіттің жанында мешіт болуға тиіс деп өсиет етті. Әкемнің өсиетін орындайын деп мәйітін Гурьевтен (Атыраудан) Сарайшыққа әкелдім. Сұрастыра жүріп 90-ға келіп қалған бір ноғай шалына кездестім. Ол Қасым хан бейітінің баспалдақпен түсетін жартылай жерасты мешітінде екендігін айтты. Мешіттің бір қабырғасы түгелдей шымылдықпен жабулы тұр, ары қарай хан бейітінің үстінен шығасың. Әкемді сол жерге жерлеп, моласын соқтық».[15]

Көріп отырғанымыздай Қасым ханның Сарайшық топырағына жатырғандығын атадан балаға жалғасқан қазақтың далалық ауызша тарихнамасы дәлелдейді.

Алтын Орда жойылып, Ресей патшалығы XVI ғасырдың орта шенінде Қазан мен Астрахан хандықтарын жаулап алған соң, 1581(1580) жылы Сарайшықты казактар тонап, қаланы жермен-жексен етеді. Казактардың ойрандауы шектен шыққаны соншалықты, олар өлген адамдардың бейіттерін қазып, олардың қабірлерінен де қазына іздеген.[16] Осы кезеңдерден бастап қалашық қирандыға айналып, Сарайшықтың ескерткіш ретіндегі «екінші» өмірі басталады деп айтуға болады.

Жалпы, XVII ғасырда казактар мен қалмақтардың Жайық бойына ендеуімен оның бойында Сарайшықтың кебін киген қалалар мен қамалдар көп болған секілді. 1666 жылы Жайық өзенімен жүріп өткен Эвлия Челеби осы өзеннің жүздеген қала мен мыңдаған бекіністің бойымен ағып өтіп, ... (аты қалдырылып кеткен) қаласының тұсында Каспий теңізіне құяды деп жазды. Ол «жүздеген» қаланың ішінен екеуінің атын атайды, олар: Салуб-

14 О развалинах татарского города Сараиль-Джадита // Уральские войсковые ведомости. 1867. №30. С.5.

15 Тоқтабаев А. Сарайшықтың аққу көлі//Егемен Қазақстан. 21.03.1998

16 История Казахстана в русских источниках. Т.1. Посольские материалы русского государства (XV-XVII вв.). Алматы. 2005. С.177.

керман және Сурун-керман.[17] Э.Челеби қала мен бекіністердің саны жөнінде мәліметті асыра сілтегені айтпаса да түсінікті, дегенмен, Жайық бойында қалалардың көп болғандығын соңғы кезеңде жүргізген далалық археологиялық зерттеулер жоққа шығармайды.

XVIII ғасырдың басында Ресей империясының Орта Азияға жасаған саяси-әскери жорықтары нәтижесінде Сарайшық қирандысы туралы алғашқы деректер орыс ғалымдарына жетеді. Оның ішінде қалашық жұртында 1732 жылдың 19 ақпанында болған Иоанн Густав Гербер (Гарбер) Сарайшықта тұтас ғимараттар қалмағандығын, тек күйдірілген қызыл және ақ кірпіштерден тұратын үйінділер жатқандығын көреді.[18]

XVIII ғасырдың екінші ширегінен бастап Сарайшық туралы мәліметтер монографиялық еңбектерден көрініс табады. Солардың бірі П.Рычковтың 2-бөлімнен тұратын «Орынбор топографиясы» жинағы. П.Рычков Сарайшықты Ұлы қаланың белгісі деп, сол кездің өзінде шатырлары, яғни, мазарлар тұрғандығын, олардан қабір мен сүйектердің шығып жатқанына қарап, бұл жерде атақты адамдардың зираты болған деп топшылайды. Сондай-ақ, Гурьев қаласын тұрғызу барысында Сарайшықтан қызыл кірпіштер тасылғанын және «қазірдің өзінде жергілікті казактар үйдің пешіне т.б. құрылыстарға қажетті кірпіштерді аталған зираттан қазып алады»- деп жазды.[19]

П.Рычковтың еңбегі жарыққа шыққан соң көп кешікпей (7 жылдан соң) қалаға П.С.Паллас бастаған академиялық экспедиция ат басын бұрады. Осы тұста П.Палластың батыс қазақтары жөнінде XVIII ғасырдың II-жартысында құнды этнографиялық дерек қалдырған бірден-бір ғалым екендігін айта кеткен жөн. Сонымен қатар, оның еңбегінен Атырау өңіріне қатысты құнды географиялық және тарихи-археологиялық деректерді де кездестіруге болады. Ол 1769 жылдың 22-тамызында Сарайшық қалашығының қирандысын өз көзімен көріп, төмендегідей деректер

17 Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М., 2002. С.596.

18 Journal von der Reise aus Astrachan nach Chiwah und Bucharen. Спб. 1902. P.9.

19 Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Спб. 1762. Ч.1. С.260-261

келтіреді: «...(қалашықтың) дуалы мен оры әлі де көрінеді, қоршауының көлемі 5 верстке дейін жетеді. Ол қазіргі форпостан бір жарым верст төмен маңда, қырдан Жайыққа қарай жәймен ағып жатқан далалық Сарайшық өзеншігінің бұрышынан басталып, одан әрі осы өзеншікпен жоғары қарай жалғаса отырып, соңында форпосты қисая (бұрыла) айналып, Жайықтың жанында аяқталады. Осы жердің (қалашықтың) ортасында жүргізілген құрғақ ор, су жинақтау үшін арнайы жасалған болуы мүмкін. Дуалдың ішінде тас құрылыстардың ірге тасы мен үйінділері бар, соған қарап қалада ақсүйектердің (атақты адамдардың) үйлері болған деп қорытындылауға болады. Құрылысқа қолданған кірпіштер мықты және ұзаққа төзімді етіп жасалған. ...Қазір осы жерде сары, ақ, көгілдір түспен боялған қымбат бағалы ыдыстардың сынықтары табылуда. Қалашықтың жері өте тұзды және ылғал болғандықтан темірден жасалған заттардың барлығын тот басқан, сондықтан оларды тану қиын. Дуалдан табылған мыс және күміс кішкене тиындар да осындай жағдайда. ...Мұнда кірпіштен салынған бейіттер өте көп, олардан кейде айтуға тұрарлықтай заттар табылуда».[20]

1770 жылдың шілде айында Еділ мен Жайық өзендері аралығын Палластың замандасы И.П.Фальк те зерттейді. Оның экспедициясы тарих ғылымда «Фальктің Орынбор экспедициясы» деп аталды. Фальктің жазбаларында Гурьев қаласы, Бақсай, Кулагин, Индер және Сарайшық бекінісі туралы мәлімет келтіріледі және ол соңғысын өзі көрмесе де, оның жанында Орал казактары талқандаған Сарайшық қаласының құландысы әлі де көрінеді деп жазды.[21]

Сарайшық қирандысын 1824 жылы өз көзімен көріп, құнды дерек қалдырған ғалымның бірі А.Левшин болды. Ол қалашықтың зерттелу мәселесіне тоқталып, бірқатар ортағасырлық деректерге талдау жасайды. Дегенмен, оның салынуы жөнінде жазбаша деректерді таппаса да, ол жөнінде Қазан мен Орынбор татарларының ауызында қалған аңызды есіне алады. Оған сәйкес Сарайшық Сарайға ұқсап салынған және онда хандар тек жаз айларында, яғни, 3-4 ай ғана мекендеген. Ол үлкен Сарайдан

20 Паллас П.С.Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч.1. Спб., 1773. С.610-612.

21 Полное собрание ученных путешестви по России. Т.7. Спб. 1825. С.14.

кіші болғандықтан, оның атауы Кіші сарай деген мағынаны білдіреді деп тұжырымдайды. Одан әрі А.Левшин қалашық жөнінде былай дейді.»Көне Сарайшық қалашығының қалдығы топырақ үйіндісі немесе кішкене бекініс түрінде көрінеді. Оның басты кіре берісі 2 үшбұрышты бастионмен (бекініс) қорғалған. Бұл бекініс цитаделдерден құралып, оның сырты өзге сыртқы дуалмен қоршалған».

Ол әрі қарай, қалашықтың сол кезеңдегі сақталуы мен жай-күйіне тоқталады. Гурьев қалашығы мен жергілікті казактардың үй салу үшін кірпіш және өзге де құнды заттар табу мақсатында қазған шұңқырлары мен топырақ үйінділерінен, қалашықтың бұрынғы бекіністік қалпын анық айырып көру мүмкін еместігін атап өтеді.А.Левшин қалашықтың қирандысында екі күн жүріп, одан музейлік құндылық болатын заттар мен бұйымдар іздеп, тиындар табады. А.Левшин жазбасының соңында Сарайшық қирандысының қазақтар мен татарлар үшін маңызды екендігін атап өтіп, олардың бекініс тәрізді үлкен төбедегі әулие адамның басына сиынып, құрбан шалатындығын да атап өтеді.[22]

1825-1826 жылдары полковник Ф.Ф.Берг бастаған топ Каспий мен Арал теңізінің аралығына зерттеу жұмысын ұйымдастырды. Экспедиция 1825 жылдың 15 желтоқсанында Сарайшық қамалынан шығып, оған 1826 жылдың 5 наурызында қайтып оралды. Сапардың негізгі мақсаты әскери-саяси бағытта болды. Себебі, олар Сарайшықтан Хиуаға баратын жолды түгелдей физикалық-географиялық жағынан сипаттап картаға түсірді. Осындай картаның бірі Сарайшыққа арналды.[23]

А.Левшиннен кейін 1834 жылдың мамыр айында Сарайшыққа Дерпт университетінің профессоры К.Ф.Гебель бастаған экспедиция (құрамында химик А.Бергман мен ботаник К.Клаус болған) ат басын тірейді. Гебель Сарайшықтың қабырғаларына қарап, ол кезінде үлкен қала болған деп болжайды. Сондай-ақ, ол жергілікті казактардың қалашықтан алынған кірпіштерді құрылыс салуға пайдаланатынын және табылған бұйымдардың өткен-кеткен адамдарға тез сатылып кеткендігін жазады.

22 Левшин А. Известия о древнем татарском городе Сарайчик // Северный архив. 1824. №4. С.179-190

23 Первые русские научные исследования Устюрта.М., 1963. С.14-16, 89.

Гебельді Сарайшық құландысы қатты қызықтырған болса керек, ол Гурьевке (Атырау) барып қайтып келіп, жергілікті казактардың көмегімен қалашыққа қазба жұмыстарын жүргізіп, қабірден табылған адамның бас сүйектерін Дерпт университетіне алып кетеді.[24]

Сарайшыққа 1861 жылы Орал әскерінің сызба бөлімінің меңгерушісі штабс-капитан А.Е.Алексеев зерттеу жұмысын жүргізеді. Ол қалашықтың топографиясын зерттеп, оның көлемін айнала үйілген дуалымен өлшейді. Оған сәйкес қалашықтың ұзындығы 1 верст 100 сажен, ені 1 верст 50 сажен, айнала қоршаған дуалды есептегенде барлығы 3 верст 350 саженді көрсеткен. Қалашықтың ортасындағы төбе болып үйіліп жатқан цитадельдің көлемін де өлшейді, оның ұзындығы 200, ені 100 сажен болған. А.Алексеев қаланың шетінде орналасқан қорымның бір бөлігі ағаш шарбақпен қоршалғандығын көреді. Оны Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің тапсырмасымен 1846 жылы татар саудагерлері жасаған дейді.

А.Е.Алексеев жоғарыда айтылған қоршаудың ішінен әулие саналатын бір мола бар екендігін және оған қазақтар келіп аурудан жазылу үшін түнейтіндігін жазады. Алайда, жергілікті казактардың Сарайшықтың құландысына ескіліктің көзі ретінде көңіл бөлмейтіндігін айтып, селоның Сарайшық және оның қасындағы өзеннің Сарачинко аталатындығына қарамастан қаланы «Можар» деп айтатындығын келтіреді.[25]

Жайық қазақтарының Сарайшық құландысын «Можар» немесе «Маджар» атағандығын және одан құнды көмбелер табылғандығы жөніндегі деректі гурьевтік казак И.Железновтің еңбегінен кездестіреміз. Оның жазуы бойынша Жайық бойындағы ақша және т.б. құнды заттар табылған көмбелердің басым бөлігі Сарайшық маңынан табылып отырған. XVIII ғасырдың соңы мен XIX басында Сарайшық қамалында Захар Матыгин деген казак өмір сүрген. Ол мас болғанда өзінің байлығымен мақтанғаны соншалықты, Сарайшық пен Жаманқала (Махамбет) аралығына, яғни 20 шақырымнан астам қашықтықтағы жолды қызыл және

24 История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.). Т.1. Атырау. С.279-291.

25 О развалинах татарского города Сараиль-Джадита // Уральские войсковые ведомости. 1867. №30. С.2-7

ақ қағазды ақшалармен төсей алатындығын айтқан. Әрине, онымен ешкім ешқашанда бәстеспеген. Бірақ, жергілікті халық ауызында Матыгиннің Сарайшық маңындағы «мажардан», яғни, қала үйіндісінен бір қайыққа толатын алтын және күміс тиындар тауып алып, содан байыған деген аңыз бар екен. Алайда, И.Железнов бұл қауесетке сене қоймайды. Оның ойынша З.Матыгин қазақтардың малын арзанға сатып алып, Ресейге апарып қымбатқа сатудан байыған.[26]

Қалай десекте аңыз түбінде шындықтың бар екендігін ескерсек, сәйкесінше Сарайшық секілді үлкен сауда жолының бойында орналасқан қалашық жұртынан алтын мен күмістен тұратын көмбелердің табылуын жоққа шығаруға болмас.

Аңыз демекші, XX ғасырдың бас кезінде Сарайшық қалашығы туралы мәліметтер халық аузынан жиналған аңыз-әңгімелер жинағынан көрініс табады. Мәселен, 1900 жылы Торғай облыстық басқармасында бұратана халықтар бойынша аға кеңесші болып істейтін И.И.Краф «Из киргизской старины» атты жинақ шығарып, онда Сарайшыққа қатысты «Иван Калита» және «Предсказания кудесника» атты әңгімелер жарияланады.[27]

XX ғасырдың бас кезінде Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясына Торғай партиясының агрономы Б.Скаловтан Сарайшық жөнінде мәлімет түседі. Б.Скалов 1904 жылы қалашық құландысында болып, оның кішкене төбешіктер мен дуалдан құралғанын және ол жерден казактар жаппай күйдірілген кірпіштер іздеумен айналысатындығын хабарлайды. Осындай қазбалар барысында бірқатар археологиялық олжалар табылғандығын айта кетіп, мысал ретінде бір казактың үйінде құмыра сақтаулы екендігін мәлімдейді. Б.Скалов хабарламасының соңында жергілікті шіркеу қызметкері А.Лоскутовтың көне бұйымдарды жинаумен айналысатындығын және оның қалашық қирандысын тонаушылықтан құтқару ісіне пайдасы болар деген ой тастайды.[28]

Б.Скаловтың ұсынысына сәйкес 1905 жылы Орынбор ғылыми мұрағат

26 Железнов И.И. Уральцы: очерки быта уральских казаков. Т.1. М.,1858. С.162.

27 Крафт И. И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.110-112, 118-122.

28 Протокол №14. Очередное заседание (Оренбургской ученой архивной комиссии) 17 декабря 1904 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.16. Оренбург. С.56.

комиссиясы А.Лоскутовтан Сарайшықтың жағдайы жөнінде сұраныс хат жазып, одан келесідей жауап келеді. А.Лоскутов өз хабарламасында қалашықтың қирандысын сипаттай отырып, оның көлемінің тік төрт бұрышты және қамалы болғандығы туралы жазады. Қалашықтың ортасында үйіліп жатқан күйдірілген кірпішке қарап, ол жерде үлкен құрылыстар болған деп топшылайды. Сондай-ақ, ол, А.Левшин мен Е.Алексеев жазғандай қаланың орталық бөлігінде орналасқан «Кремльді» де, яғни, қала орталығындағы бекіністің (цитадель) орынын көреді.

Ол осы жерде жергілікті қарт казак Мохначевтің мәліметін келтіреді. Соңғысының айтуы бойынша оның атасы «Кремльдің» оңтүстік бөлігінде күйдірілген кірпіштен мұнара болғандығын өз көзімен көрген, бірақ кейін ол мұнара жойылған. Казактардың айтуы бойынша 30-40 жыл (яғни, 1905 ж.) бұрын қалашықтың тас қамалы да болған. А.Лоскутов қаланың сол кездегі жағдайын суреттей келіп, оның аумағының жартысына жаңадан үйлер мен 3 (1 мұсылмандық және 2 христяндық) қорым бой көтергендігін және ол жерде қабір қазу барысында адам сүйектері мен өзге де қыштан жасалған бұйымдар табылып отырғандығын мәлімдейді.[29]

Жалпы осы тұста Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының еліміздің қазан төңкерісіне дейінгі тарихын зерттеуге ерекше үлес қосқан ғылыми ұйымдардың бірі екендігін айта кеткен жөн. Өйткені, оның құрамындағы ғалымдар далалық зерттеу жұмыстарымен қатар, ел тарихына қатысты деректерді іздестіріп, жариялаумен де айналысты. Осындай мақаланың бірі шығыстанушы, марқұм В.Григорьев жазған Сарайшықтан Хиуаға қарай шығатын керуен жолы туралы болатын.[30] Сонымен қатар, 1910 жылы қоғамның белді мүшесі ғалым И.А.Кастаньенің құрастыруымен «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» атты жинақ шығып, ондағы бір мақала Сарайшық қалашығының құландысына арналады. Кастанье қалашықты өз көзімен көрмегендіктен мақаласын П.Рычковтың,

29 Протокол №9. Очередное заседание (Оренбургской ученой архивной комиссии) 23 сентября 1905 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.16. Оренбург. С.272-273.

30 Григорьев В. Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости.//Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.XIX. 1907. С.183-193.

Б.Скаловтың және А.Лоскутовтың деректері бойынша суреттеп өтеді.[31]

XX ғасырдың бас кезінде Сарайшықтан табылған құндылықтардың тарихы ғалым-зерттеушілермен қатар, әскерилердің де назарын аударады. 1910 жылы Орал казактарының атаманы, генерал Н. Дубасов Императорлық орыс археологиялық қоғамының Шығыс бөлімшесіне Сарайшықтан 1909 жылы табылған, бүйірінде арабша жазулары бар құмыраның салынған суретін, кейін 1911 жылы фотосуретін жолдайды. Н.Дубасов аталған жазуларды жергілікті молдалар оқи алмағандықтан, онда не жазылғандығын анықтап беруді сұрайды. Бөлімшеде құмырадағы жазуларды шығыстанушы ғалым А.Самойлович зерттеп, ондағы мәтіндер XI ғасырда өмір сүрген Жүсіп Баласағұнның «Құтадху-білік» шығармасынан алынған деген тұжырым жасайды.[32]

XX ғасырдың 20-жылдарында кеңестік биліктің келуімен Сарайшық жергілікті зерттеуші ғалымдардың назарына іліге бастайды. XX ғасырдың 20 жылдары Батыс өңірдегі тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеуге Қазақстанды зерттеу қоғамының 1921 жылы құрылған Орал бөлімшесі өзіндік үлес қосты. Бөлімшенің белді мүшесінің бірі ботаник И.В.Ларин Сарайшық тақырыбы зерттеу мәселесінен алшақ болса да, өзінің мақаласында қалашық тарихына қысқаша шолу жасап өтеді. Ларин қалашық туралы өзіне дейін жазылған, яғни, П.Рычковтан басталатын авторлардың деректерін пайдаланып келіп, татарлар жыл бойы көшіп-қонып жүретіндіктен Сарайшықта азғана уақыт тұрды деп тұжырымдайды.[33]

И.Ларинмен бірге аталған қоғамның бөлімшесінде археологиялық зерттеу жұмыстарымен П.В. Калачев пен Е.М. Тимофеев айналысты. Аталған ғалымдар облыстың бұрын мүлдем зерттелмеген аудандарын археологиялық тұрғыдан зерттеу үшін өздерінің қызметін екі түрлі бағытта жүргізуді жоспарлады. Бірінші, қоғамның күшімен археологиялық барлау

31 Кастанье И.А.Развалины Сарайчика// Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края.Труды Оренбургской учебной архивной комиссии.1910. вып.22. С.95-97.

32 Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. XXI. Вып.1. 1912.С. 38-47.

33 Федченко Б.А., Ларин И.В. Растительность Уральской губернии//Труды общества изучения Казакстана. 1925. Т.6. С.116.

жасау, екіншісі, жетекші ғылыми ұйымдардың көмегімен археологиялық қазба жұмыстарын ұйымдастыру. Осыған орай, олар ең алдымен Орал губерниясының археологиялық картасын жасауға кірісті. Картаға енетін ескерткіштер туралы мәліметті жинақтау үшін жергілікті жерлерге сұрақнамалар (анкеталар) дайындайды. Оның ішінде ескерткіштің қай жерде, қандай түрде болғаны, көлемінің өлшемдері мен олар жөнінде аңыздарды сұралды.[34]

Аталған 22 сұрақтан тұратын сұрақнаманы құрастырушы Е. Тимофеев жиналған деректер негізінде Орал мен Атырау өңіріндегі ескерткіштердің зерттелу мәселесіне орай тарихнамалық талдау жасайды. Осы тұста ол Гурьев округіндегі археологиялық ескерткіштердің Жайық өзенінің жағалауында және Сарайшық арқылы жүретін керуен жолының бойында орналасқандығын жазады. Дегенмен, бір өкінішті жағдай деп, батыс өңірдегі ертеден белгілі үлкен қалашық - Сарайшықтың әлі күнге дейін (1930 ж.) археолог-мамандармен зерттелмей жатқандығына қынжылыс білдіреді.[35]

Осы жерде ескерер бір жайт, XX ғасырдың 20 жылдары Қазақстанның батыс аймағының ішіндегі Атырау облысының территориясы кәсіби археологтардың «күрегі тимеген» аумақтардың бірі болатын. Сондықтан да, Атырау жеріндегі алғашқы археологиялық қазба жұмысы Қазақстанды зерттеу қоғамының Батыс Қазақстан бөлімшесінің ұйымдастыруымен 1937 жылы ғана қолға алынды.[36] Зерттеуді Саратовтық ғалым Н.К.Арзютов жүргізеді. Ол қалашықтың топографиясын зерттей отырып Паллас, Алексеев, Лоскутов айтқан қалашықтың дуалын анықтауға жұмыстанады. Дегенмен, сол кезеңде өзі көрген дуалдың ескі қаламен байланысын нақтылай алмай, қосымша зерттеуді қажет ететіндігін айтады. Н. Арзютов 13 жерге қазба жасап, соңғысынан 5 бөлмелі ғимаратты ашып, қаланың

34 Калачев П. Итоги краеведческой работы в Уральской губернии // Урало-Прикаспийская степь. 1928. № 1. С.119–120.

35 Тимофеев Е.М. Урало-Прикаспийская степь, как объект археологического изучения // Урало-Прикаспийская степь. 1930.№ 4. С.115–117.

36 Маргулан Х.А., Агеева Е.И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР // Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. Вып. 1. – Алма-Ата, 1948. С. 127.

тарихына байланысты құнды артефактілер табады. Ең өкініштісі, қазба барысында табылған барлық құндылықтарды өзімен бірге Саратов музейіне әкетеді.[37]

Н.К.Арзютовтың қалашықта 15 күндей қазба жұмысын жүргізгендігі жөніндегі мәліметті 1940 жылы облыстық «Социалистік құрылыс» газетінде Т.Байшеркешов (латын тілінде) жариялаған «Ескі Сарайшық»-атты мақаласынан да көруге болады. Дегенмен, автор мақалада Сарайшықтағы зерттеу жұмысы 1937 жылдан бір жыл бұрын, яғни, 1936 жылы жүргізілген деп береді.[38] Десекте, Т.Байшеркешов қаланың тарихына қатысты халық аузындағы деректерді пайдалана отырып, құнды мәліметтер келтіреді және автордың осы еңбегін Сарайшық жөнінде жергілікті газетте басылған алғашқы мақала ретінде санауға толық негіз бар деп есептейміз.

Қазақстанды зерттеу қоғамының Батыс Қазақстан бөлімшесінің ғылыми-зерттеу жұмысын 1950 жылы Қазақ ССР Ғылым Академиясының Тарих, археология және этнография институтының Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жалғастырады. Оған атақты ғалым Әлкей Марғұланның өзі жетекшілік етіп, құрамына ғылыми қызметкер Г.Пацевич және фотограф А.Попов қатысады. Экспедиция қалашық аумағындағы 5 жерде қазба жұмысын жүргізеді. Оның ішінде 3-уі Жайықтың жағасына жасалды. Азғана уақытта жүргізілген зерттеу қорытындысы Сарайшықтың Алтын Орда дәуірінің пайда болу, гүлдену және жойылу кезеңінде қолөнер, сауда және мәдени орталық болғандығынан мол хабар беретін тарихи-археологиялық материалдар береді.[39]

Сонымен қатар,1950 жылдың шілде айында Сарайшыққа С.П.Толстов бастаған Хорезм археологиялық-этнологиялық экспедициясы да азғана уақыт зерттеу жұмысын жасайды. Оның қорытындысы бойынша Сарайшықтың төменгі мәдени қабаты XI ғасырдағы хорезмдік

37 Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоордынского города Сарайчика// Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. Вып. 2. – Алма-Ата, 1949. – С. 126–134.

38 Байшеркешов Т.Ескі Сарайшық// «Социалистік құрылыс» 12.01.1940

39 Пацевич Г.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчика по материалам ЗКАЭ 1950 г. //Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана. Ф.1, Д.43. С.1-32.

ескерткіштерге өте ұқсас келгендіктен, оны С.П.Толстов X-XI ғасырларда хорезмдік колония тұрғызған болуы керек деп тұжырымдайды. Қалашықты зерттеген соң, экспедицияның отряд жетекшісі М.А.Орлов бастаған бір топ Сарайшықтан Хиуаға баратын керуен жолындағы ескерткіштерді де барлап өтеді.[40]

Ә.Марғұлан басқарған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының 1950 жылы қалашыққа зерттеу жұмысын жүргізуі, Сарайшықтың ғылыми ортаға танылуына жол ашты. Мысалы, Сарайшық туралы дерек Ә.Марғұланның 1950 жылы шыққан монографиясында қысқаша берілсе,[41] кейін мақала ретінде толықтай жарық көрді.[42] Сондай-ақ, Ә.Марғұлан аталған қазба жұмысының нәтижесі туралы 1951 жылы Бүкілодақтық археологтардың жиналысында хабарлама жасап,[43] оның қорытындысы бойынша қалашыққа жүргізілетін археологиялық жұмысты одан әрі жандандыруға шешім қабылданады.[44] Сарайшық жөніндегі мақаланы Ә.Марғұлан бірге экспедиция құрамында болған археолог Г.Пацевичте жазады. Оның Сарайшықтан табылған қыш күйдіретін пеш туралы мақаласы республикалық[45] және одақтық[46] дәрежедегі ғылыми басылымдардан жарық көрді. 60-шы жылдардан бастап Сарайшық туралы жергілікті өлкетанушылардың мақаласын жариялау өз жалғасын

40 Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук 1950 г. // Советская археология. М., 1953. Т.18. С.304.

41 Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 1950. С.85-88.

42 Марғұлан Ә.Х.Сарайшық – Каспий өңірі ойпатындағы орта ғасырлық қала// Марғұлан Ә.Х. Шығармалары.Алматы.2010. Т.9. Б.403-414

43 Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года// Архив ИА МОН РК. - 1953. - Инв. № 763А.– С.2-7.

44 Выписка из протокола заседание секции археологии Средней Азии пленума института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С.С. Черникова по докладу А.Х. Маргулана // Архив ИА МН АН РК. Инв. № 763а. С. 8.

45 Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик// Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. Алма-Ата.1956. Т.1. С.221-224.

46 Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике//Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.1957.Вып.69. С.111-114.

табады. Соның бірі, қазіргі «Хан Ордалы-Сарайшық» музей-қорығының негізін салушы М.Намазғалиевтің мақаласы болды. Өлкетанушының мақаласы Қазан төңкерісінің 50-жылдығымен тұспа-тұс келгендіктен, онда ескі қалашықпен қатар, кеңестік кезеңдегі Сарайшықтың жағдайы да сипатталады.[47]

1974-1983 жылдар аралығында Сарайшықта КСРО ҒА Археология институтының Орта-Еділ (кейін Еділ-Жайық) экспедициясы (жетекшісі Л.Галкин) негізінен археологиялық қадағалаумен айналысты.[48] Өйткені Жайық өзені жыл сайын қаланың 1-2 метр жағалауын шайып отырды. Осыған орай, жыл сайынғы қадағалау жұмысы оның мәдени қабатын сызбаға түсірумен және жағалаудан су шайғанда ашылып қалған әртүрлі құрылыстарға қазба-зерттеу жұмыстарын жүргізумен және табылған материалдарды жинақтап, талдау және мақала жазумен[49] тәмәмдалды.[50]

1989-1992 жылдар аралығында қалашыққа зерттеу жұмысы қайта жалғасады. Зерттеу жұмысын қазіргі Ә.Марғұлан атындағы археология институтының жанынан құрылған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекшісі т.ғ.к., археолог З.Самашев) жүргізді. Институт сол кезеңдегі облыстық мәдениет жөніндегі комитетпен келісім жасасып, ол бойынша Каспийдің шығыс бөлігіндегі мәдениетті зерттеу мен Сарайшық, Ақтөбе қалаларын консервациялау және музейлендіру үшін қорғау қазба жұмыстарын жүргізуді жоспарлады. Осы жоспар бойынша З.Самашевтің жетекшілігімен Сарайшыққа зерттеу жұмысы жүргізілді.[51]

Сарайшыққа 1991-1993 жылдары Батыс Қазақстан археологиялық

47 Намазғалиев М.Сарайшық – көне мекен//«Коммунистік еңбек». 01.04.1967

48 Галкин Л.Л. Обследование обнаженного культурного слоя Сарайчиковского городища на правом берегу р. Урал// Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области казахской ССР. Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея, инв №.2606 С.18-19.

49 Галкин Л.Л. Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика //Советская археология. 1978. №2. С.282-286.

50 Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области //Археологические открытия 1980 года. М.,1981. С.433.; Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия //Археологические открытия 1983 года. М.,1985. С.505

51 Отчет археологической экспедиции (рук.З.Самашев) Института истории, археологии и этнографии им.Ч.Валиханова.1990.; Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции (рук.З.Самашев) Института им. А.Маргулана.1991 // Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры

экспедициясының Гурьев отряды жергілікті өлкетанушы В.Афанасьевтің жетекшілігімен және «Мирас» туристік-өлкетану клубының қатысуымен қазба жұмысын жүргізіп, қалашықтың ортағасырлық қолөнер және сауда орталығы ретінде келбетін бейнелейтін көптеген құндылықтарды тапты.[52]

Сарайшық қалашығына қатысты негізгі кешенді зерттеу жұмысы 1996-2000 жылдар аралығында И.Тасмағамбетовтың ұйымдастырып, тікелей қатысуымен З.Самашев бастаған Батыс Қазақстан экспедициясы жүргізді. Аталған кезеңдегі зерттеулер нәтижесі Сарайшықтың қалыптасып дамуының үш кезеңін анықтады. Археологиялық зерттеулер барысында қалашықтың әр бөлігінен оның өмір сүруінің әртүрлі кезеңіне жататын ауқымды жерлер ашылып, зерттелді. Ол бойынша үйлердің сәулеттік келбеті мен ішкі көрінісі Төменгі Еділ, Хорезм және Сырдария өңіріндегі қалаларға ұқсас болған. Жалпы қазба барысында қалашықтың қолөнер мен сауда орталығы болғандығын бейнелейтін көптеген мәдени құндылықтардың табылғандығын да айта кеткен жөн. Жүргізілген зерттеулер қорытындысы 2001 жылы авторлардың арнайы монографиясында толық көрініс тапты.[53]

2004 жылы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануымен Сарайшық қалашығына З.Самашев бастаған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы 2004-2008 жылдар аралығында зерттеу жұмысын жалғастырды. Жүргізілген қазба барысы бірқатар жаңалықтарды әкелді. Қалашықтың төменгі мәдени қабатынан шақпақ тас жаңқалары, қола дәуірінің тас келсабы, ерте темір дәуірінің қола жебе ұштары табылған. Бұған қоса XI-XII ғасырлардағы тұрғын үй іздері мен қыпшақ дәуіріне (?) жататын шала күйдірілген қара түсті қыш ыдыстың бөлшегі табылған және Жайық төменгі ағысында Сарайшықтан басқа жерлерде XII ғасырдың қыш ыдысы кездеспеген. Осыған орай, зерттеушілер қалашықтың өмірін төрт кезеңге бөліп, алғашқысын XIII

52 Отчет Гурьевского отряда Западно-Казахстанской археологической экспедиции (рук.В.Афанасьев) Института истории, археологии и этнографии им.Ч.Валиханова. 1991.; Отчет Гурьевского археологического отряда(рук.В.Афанасьев) 1992.; Отчет Гурьевского археологического отряда. (рук.В.Афанасьев) 1993; //Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры

53 Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. Алматы.2001. – 320 с.

ғасырдың ортасына дейін қамтитынын атап өтеді.[54]

Жалпы, еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Сарайшық тарихын зерттеу ісіне өлкетанушылар мен жазушылар да үлес қосты. Мәселен, 2000 жылы Өлке баспасынан журналист, өлкетанушы, Республика жаратылыстану ғылымдары академиясының корреспондент мүшесі Ө.Әлімгереевтің «Сарайшық» атты кітапшасы,[55] 2004 жылы «Хан Ордалы Сарайшық» тарихи-мәдени музей-қорығының қызметкері Ж.Ғизатовтың «Сарайшық астана қала» кітабы жарық көрсе,[56] 2009 жылы зерттеуші Әнес Сарайдың «Ноғайлы» еңбегінде Сарайшық арнайы тақырып ретінде қарастырылды.[57] Сонымен қатар, жергілікті тарихшы ғалымдар тарапынан да қалашықтың тарихына байланысты арнайы зерттеу жұмыстары жүргізіледі. Мысалы, 2004 жылы жергілікті ғалым Ж.Мұстафин М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттің университетінің диссертациялық кеңесінде «Сарайшық тарихы мен тағылымы» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. Зерттеушінің Сарайшық туралы көп жылғы ізденістері негізінде үстіміздегі жылы «Ортағасырлық Сарайшық» атты монографиясы жарық көрді.[58] Бұдан бұрын аталған университеттің аға оқытушысы Сарайшық қаласының тарихы туралы т.ғ.к., археолог М.Қасеновтің кітапшасы шыққан болатын.[59]

Қазіргі кезде Сарайшық тарихына қызығушылар саны көбейіп, зерттеушілер саны артып келеді. Осыған орай, қалашықтың тарихына қатысты құрастырылып отырған деректер жинағы, Атырау тарихының «ақтаңдақ» беттерінің бірі - Сарайшық туралы мәліметтердің ғылыми айналымға енуіне жол ашу мақсатын көздейді.

54 Самашев З.,Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы.2008. Б.11-12.

55 Әлімгереев Ө. Сарайшық. Алматы.2000. 72 б.

56 Ғизатов Ж.Сарайшық астана қала. Ақтөбе. 2004. 106 б.

57 Сарай Ә. Ноғайлы (зерттеу). Алматы. 2009. 480 б.

58 Мұстафин Ж.Ж. Ортағасырлық Сарайшық. Атырау.«Ағатай» баспасы. 2015. 179 б.

59 Қасенов М.С. Сарайшық қаласының тарихы. Атырау.2007. 80 б.

Из описания путешествий Ибн Батуты

(III, с.1-9). Из Сарайа мы ехали десять дней и прибыли в город Сарайджук (Сарайчик). Джук - (пишется) через *джу* и *к* - и значит *маленький*, так что Сарайджук значит *Сарай Малый*. Он лежит на берегу большой и быстрой реки, которая называется Улусу, - (пишется) через *у*, *лу*, *су*, - что значит *великая вода*. На ней мост из судов, как мост Багдадский. У этого города кончилась наша езда на лошадях, везущих арбы. Мы продали их /308/ там, считая по четыре динара серебром за лошадь и дешевлę этого, вследствие их слабосилия и дешевизны в этом городе. Для возки арбы мы наняли верблюдов. В этом городе келья благочестивого пожилого человека из Тюрок; имя ему *Ата* – (пишется) через *а* и *та*, - что значит *родитель*. Он угостил нас в ней и помолился за нас. Угостил нас также кади его (города), но я не знаю имени его. Оттуда мы ехали 30 дней быстрой ездой, останавливаясь только по два часа: один раз поздним утром, а другой – на закате солнца. Остановка была соразмерна с тем, чтобы сварить дуки и выпить его; сваривается же он, будучи вскипячен (лишь) один раз. Они (Тюрки) возят с собой вяленое мясо (баранье), которое кладут в него (навар дуки) и затем поливают молоком. Всякий человек спит или ест только в своей арбе во время езды. У меня в арбе были три девушки. У едущих по этой степи в обычае быстрота (езды) вследствие недостатка свежей травы. Верблюды, которые пересекают ее (степь), большей частью погибают; теми из них, которые остаются (в живых), пользуются только на другой год, после того, как они потучнеют. Вода в этой степи (встречается) на известных водопоях через два-три дня; это вода дождевая и скопляющаяся в песчаной почве.

Опубл: Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884..С.307-308

И.Гербер

Сарайчик – старый разрушенный город

19 февраля

Этой ночью был довольно сильный мороз, который нам предсказывал хорошую дорогу, так как болотистая и глинистая земля уже хорошо везде подмерзла, мы прошли на восток к северу 35 верст, и затем на восток 3 версты, и здесь мы прибыли в старый разрушенный город под названием Сарайчик, дальше на восток еще 4 версты до реки Яик, которая была еще сильно замершей, в связи с чем, мы легко устроили ночной привал на другой стороне реки, прямо на берегу.

Этот разрушенный Сарайчик, должно быть, был очень большим местом, разделенным на 3 части, которое еще показывает свои развалины; от зданий уже ничего не осталось, кроме нагромождений камней и нескольких все еще изогнутых подвалов из обожженных камней. Эти камни, частично красные, частично белые, но весьма прочные и твердые, но тонкие и по толщине только наполовину толще, чем обычный кирпич, но шире и 4-х угольные, почва состоит из хорошей черной земли и была бы очень плодородной, если она была бы возделана, в полях далеко вокруг видно много каналов, которые были выкопаны жителями, чтобы орошать их поля и сады, эти каналы по обеим сторонам засажены ивами так, что они выглядят как аллеи.

Калмыкский правитель Назар Дарши в летнее время имел здесь обычную резиденцию с его кибитками, или передвижными жилищами, унаследованными от предков, и он стоял со своими улусами дальше, на 6-ти дневную поездку дальше вверх, вдоль реки Яик, так что, мы за всю эту поездку до сих не встретили здесь ни одного калмыка, хотя все же, в летнее время, поля должны были бы полностью обрабатываться ими.

Река Яик

Река Яик была здесь шириной 50 саженей, она течет с северо-востока, ее берега засажены деревьями, большей частью ивами, она очень глубокая,

ее вода чистая и пресная, рыбы там настолько много, что даже в июне, когда спадает вода, ее можно ловить и брать прямо руками. Кирпичи, из которых был построен этот замок Гурьев, большей частью были взяты из развалин Сарайчика.

Опубл.: Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г.// История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.24-25

Рычков П.

Развалины старинных городов и строений

Сарачик, признак великого города, на на берегу реки Яика, не доезжая до Гурьева пятьдесят восемь верст, где ныне яицких казаков форпост, называемый Сарачик. Сей город, по объявлению яицких казаков, бывал Нагайских татар. Там еще поныне в земле находят многие палаты, видно, что бывали они кладбища знатных людей; ибо во многих из палат находят гробы и кости. Сказывают, что на строение Гурьева-городка кирпича много взято из сих развалин. Да и ныне яицкие казаки, около сего места на форпостах находящиеся, на дело печей и на другие потребности, кирпич из оных развалин и из тех палат выбирают.

Опубл.: Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Спб. 1762. Ч.1. С.260-261

П.С.Паллас
Сарачинский Форпост

В простирающейся до Сарайчика степи, лежит дорога по широкой лощине, в которой весной бывает вода, но ныне она была суха до малого кустами окруженного озера, называемого ***Бакланин Илмен***. Помянутая лощина была испещрена цветами, и по большой части находились следующие травы: английский девясил[1], пунавка[2] и серебряник[3], имеющий на сухих местах не больше пяти листьев, напротив того здесь на каждом стебельке было по 9 и 11 листьев; и вся трава занимала больше места. На той глинистой и солоноватой земле все растения казались пышными.

Форпост Сарайчик или Сарачикова стоит близ Яика на восточной стороне рва оставшегося от прежде бывшего многолюдного татарского города Сарачика. Я не намерен здесь повторять то, что рассказывают о судьбе того Ногайского города и о переселении его жителей в нынешнюю Хиву, но сообщу только краткое описание, находящихся там остатков. Вал со рвом еще виден, и в окружности имеет до пяти верст. Он начинается из угла, с которого тихо текущая из степи речка делает Сарачик с Яиком около полутора версты ниже нынешнего форпоста, потом продолжается вверх той речки, и напоследок, обходя форпост кривизнами, заканчивается при Яике.

Посреди этого места проведен сухой ров может быть для отвода прибывшей воды. Внутри вала находятся основания и своды каменного строения, и по тому можно заключить, что в городе были знатные дома. Употребленные на строение кирпичи продолговаты и велики. Также есть дикий ломанный с раковинными отпечатками бурый камень, которого нигде вокруг не видно. Ныне находят только куски старинной ценной посуды, которая хорошо была расписана отчасти голубой, белой и желтой краской. В городе земля очень соленая и притом мокрая, поэтому все остатки

1 Inula Britannica
2 Anthemis cotula
3 Potentilla fragerioides.

железных вещей так перержавели, что едва можно узнать. Тоже самое случилось и с медными и серебряными малыми монетами, найденными на валу. Медные почти совсем превратились в яркую медянку, а серебряные монеты в белую, лишившуюся блеска и весьма хрупкую материю. У живущих там казаков видел я прониски разного цвета и найденные там же мелкие граненые камешки топаза и кровавика. Могилы, которых здесь очень много, были раскладены кирпичом, и в них находят иногда достойные внимания вещицы. Вообще место этого города в рассуждении болотной и соленой земли и наводнения, которые бывают весной, также несносного мучения от комаров, приносимых ветром с озера, выбрано весьма плохое, и может быть, во время истощенной татарской силы заложен был для безопасности помянутый город Сарайчик в столь плохом месте.

Кроме сороконожек, отчасти серых, а отчасти красноватых червей, находились под разбросанными кирпичами еще два таких неизвестных вида[4]. Здесь находится много папоротника, и он везде растет на валах и возле рва. Это растение расстилается вокруг по земле, а где есть другие кусты, там растет оно прямо. Многие другие соленые травы занимают обширное место около вала и распространяются по обросшим кустами лощинам по ту сторону Сарачика. Там же было много растений, называемых ***катиполе***[5], у которого листья такие же, как на иссоп: сверх того не мало находилось и другой травы[6]. Здесь я видел, что восточная додартова[7] трава растет не только на сухих, но и на соленых болотных местах и начинала уже цвести.

В форпосте Сарачик был один зараженный черной болезнью казак, которому было от роду около сорока лет, и уже шестой год страдал этой болезнью. Болезнь сперва показалась у него на лбу большое красное пятно, которое после опять пропало. Вскоре опять появились по всему телу красные и багровые пятна, и кожа у него так болела, что почти нельзя было дотронуться. Но эти пятна через полгода пропали: напротив его руки и ноги без малейшей опухоли начали болеть, и так стали слабы, что он почти

4 Oniscus ruderalis et crenulatus, в прибавлении §81.
5 Salsola hyssopifolia.
6 Polycnemum triandrum, в прибавлении §95.
7 Dodartia orientalis.

ничего делать не мог.

В следующие годы больной чувствовал несносную ломоту в конечностях, причем ноги опухли, и кожа сделалась жесткой. При этом он пришел в такую слабость, что не мог больше шевелить руками и ногами. Во рту и на шее никогда не было у него чирьев, также пятна после того времени не появлялись, да и никакой сыпи не было. Впрочем, нашел я все его признаки похожими с вышеописанными случаями. Говорят, что один из его родственников умер от этой болезни. Хотя все казаки с ним общаются, и к нему прикасаются, не боясь, что заразятся этой болезнью: однако опасаются с больным пить и есть из одной посуды. Синее и бледное лицо с начала болезни по это время у него не изменилось.

Переехав необычно приятные лощины при Сарачике, начинается высохшее болото, на котором виден был один только сухой тростник. Это плохое место украшали только два растения, а именно гладкая франкенова трава с красными цветками и каменный чай с белыми цветами. Такая страна простирается до самого Гурьевского редута.

Опубл.: Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч.1. Спб. 1773. С.610-614

А.И. Левшин

Известия о древнем татарском городе Сарайчик

Кто видел полуденную и хотя часть восточной России, кто знает страну, идущую от Дуная через Днестр, Днепр, Дон, Волгу, Урал, Тобол и далее на Восток, тот конечно имел не один случай заметить, какие различные впечатления производит на путешественника рассеянные по тем местам разные памятники древности. Одни наполняют его каким-то благоговением; при виде других он не может не благодарить Провидение за то, что сильнейшие народы исчезают так же, как малочисленные поколения.

К числу первых принадлежат развалины Олбіи[8], Пантикапен[9], Херсониса[10] и проч.; ко вторым относятся следы Татарского владычества, напоминающие нам двухвековую цепь бедствий нашего отечества, и все неистовства, внесенные в летописи огнем, кровью и мечем. Их достопримечательность: остатки Сарая[11] и Сарайчика[12].

Сарай был не один раз описан как во времена славы, так и в настоящем своем ничтожестве; но о Сарайчике очень мало известий. Проведя на его развалинах несколько дней, и собрав о нем некоторые исторические сведения, здесь мы сообщаем плоды наших поисков, в надежде, что они могут показаться интересными для любителей древности, и что может быть, кто-нибудь примется, пополнить или исправить его.

Время создания Сарайчика ни одним из известных нам историков не определено. Немногие даже упоминают об его существовании. Гербелот, составивший свой Bibliotheque Orientale из сведений всех почти известных в Европе восточных писателей, не говорит о нем ни слова. Пети де – Лакруа,

8 На берегу Буга, при слиянии Лимана его с Лиманом Днепровским.

9 В Таврическом полуострове, где ныне город Керчь.

10 На том же полуострове между Севастополем и Балаклавой.

11 На берегу Ахтубы между Царицыным и Астраханью, там, где ныне Селитряный городок.

12 На берегу Урала в 58 верстах от его устья, где ныне Сарайчиковская крепость. Смотр. 14 книжку Северного Архива 1823 года, в статье об Уральских казаках.

также знаменитый своими познаниями в истории Востока, равным образом умалчивает о нем. К нашему удивлению и Абулгази-Бандур-Хан, живший столь близко от места, где он стоял, не решает нашего недоумения. Хотя, описывая царствование кыпчакского хана Тохтагу, он полагает[13], что этот государь погребен в городе Шагарисарайчике[14], и что там же пребывает Хан Джаныбек, сын Узбеков. Но в тех двух местах должно подразумеваться не Сарайчик, стоявший на Яике, а Сарай, бывший на Волге. Заключение это основано на русской истории. Наши лето писатели, к сожалению хорошо знавшие путь к столице Узбека и Джаныбека, не могли не знать, на какой реке она стояла; и они все единогласно полагают, что она на Ахтубе или Волге, и называют Сараем[15]. Следовательно, слог чик, прибавленный в этом случае к слову Сарай, должен быть приписан не Абулгази-Бандур-Хану, а его переводчикам [16], не имевшим достаточных познаний в татарском языке, или переписчикам древнейших времен, которые живя в средней Азии, в отдаленности от них, никогда не слышали об остатках Сарая. Но знали развалины Сарайчика, по их расположению на нашей границе, и по тому, что купеческие караваны из Хивы и Бухары ходили, и до сих пор иногда ходят через них в Россию.

План-Карпин, Асцелин, Рубруквис (Ruis-broek), Марк Паоло, странствовавшие по Азии в 13-м столетии, не больше предыдущих писателей, говорят нам о Сарайчике. Молчание Карпина и Рубруквиса в этом случае доказывает, что во время их путешествия Сарайчик еще не существовал. Потому что они оба были на Яике близ того места, где ныне лежат его развалины, и следовательно не могли бы упомянуть о нем найдя его, или услышав о существовании его в страшных кыпчакских степях,

13 Часть 7, глава 2.

14 Шагар или Шегер по-турецки значит город.

15 В ярлыке или грамоте Тайбулы, жены Чанибека или Джаныбека Митрополиту Осогносту, ясно говорится, что это дан в Сарай, в Заячье лето, и проч. Смотр. Российскую Библиотеку, том VI. Смотри такой же ярлык Митрополиту Алексею, разные места Никоновской летописи и других, Большой чертеж стр. 233 и проч.

16 Французский переводчик Абулгази-Бандур-Хана также замечает, хотя без доказательств, что упоминаемый в этом месте Шагри Сарайчик стоял на Волге.

на которых, по их словам, от Волги до Каракорума[17] не было никаких поселений. Сам Сарай, первый по всем известиям монголо-татарский город в тех странах, еще не существовал в бытность Карпина у Батыя в стане, в 1246 году. Рубруквис, приехав туда в 1253 году, нашел его только что построенным[18].

За недостатком удовлетворительных известий в истории, прибегнем к преданиям. Казанские и Оренбургские татары говорят, что Сарайчик был построен в подражание Сараю; что там кыпчакские ханы бывали только летом, в течение 3-х или 4-х месяцев. Что он был несравненно меньше Сарая, и потому получил уменьшительное название Сарайчик[19]. Это предание напоминает нам Шейбани-Хана, которому, по уверению Абулгази-Бандура[20], Батый или Бату, желая вознаградить услуги, оказанные им при опустошении России, подарил все города, завоеванные у союзников России, с тем, чтобы он жил недалеко от него, и проводил лето близ Аральских гор или реки Яиджика (Яика), а зиму около Аракума (Каракумы) и на берегах Сыра.

И так не Шейбани ли, в угождение повелителю и брату своему, построившему первый в этой стране монгольский город Сарай, заложил Сарайчик, в котором должен был проводить лето? Если же ни он, ни его дети не были его основателями, то этот титул, конечно, принадлежит одному из тех ханов, которые разделившись от главных сарайских повелителей, составили особую орду, известную в наших летописях под именем Заяицкой, и которые потом перед концом 13- го столетия захватили престол Батыя. Их полководцем был известный Мамай. Впрочем, как бы то ни было, но в 14-м столетии Сарайчик уже существовал, и был известен и Генуэзцам. Их купеческие караваны ходили через него из Азова в Ургенч, Отрар, и даже в Пекин. Флорентинец Пеголетти, бывший очевидным свидетелем тех торговых путешествий в 1335 году, и описавший подробно

17 Столица Октай или Угадай-Хана, преемника и внука Чингисова. Полагают, что она лежала в южной Сибири; но ее место точно не определено еще поныне.

18 Voyage de P. Carpin Chap. 2 et 3, и Voyage de Rabruquis Chap. 23 et 49, оба в собрании Бержерона.

19 Сарай по-турецки и по-татарски значит дворец; а слог чик, также как у русских означает уменьшение. Следовательно, Сарайчик есть маленький дворец.

20 Часть VIII, глава 2.

их направление, не только упоминает о Сарайчике, но определяет его расстояние от Астрахани, Сарая и Ургенча[21].

В последствии времени, когда Золотая или Кыпчакская орда распалась на части, когда победы страшного Тамерлана рассеяли и изменили местопребывание, составлявших тогда племена, берега Яика, были заняты Ногаями или Ногайцами. Сарайчик стал столицей их главнейших повелителей, и, несмотря на междоусобия, не один раз опустошавшие его, стоял до 16-го столетия. По словам Герберштейна, ногайские татары в царствование Василия Ивановича разделились на три Улуса, принадлежавшие трем братьям: Шидаку, Кушуму, Шигмамаю, из которых первый жил в Сарайчике.

Дженкинсон, плывший по морю в 1558 году из Астрахани в Мангышлак, мимо устья Яика, упоминает о нем под именем Серичика[22] или Серачика, и говорит, что он принадлежал татарскому князю Смилле[23].

Так назвал он Измаила, союзника и приятеля царя Ивана Грозного, бывшего с ним в тесных отношениях и помогавшего ему при покорении Астрахани[24]. Эти дружественные отношения, однако, не защитили Измаила от нападения русских казаков, которые долго разбойничали на Каспийском море, и, скрылись от устья Волги, потому что Иван послал войско[25] для их наказания, поднялись вверх по Уралу, и в 1580 году ворвались в Сарайчик[26]. Ими тогда претерпленное опустошение, и последовавшее затем водворение казаков на Яик, положили предел его существованию, принудив жителей, как говорит предание, переселиться к своим соплеменникам в город

21 Sprengels Geschichte der wichtigsten geographischen Entdeckungen ete. Halle 1792.

22 Recueil des voyages a Nord. Tom IV.

23 Вероятно, что основываясь на этом известии, Витзен в своем Nord en Ost Tartarye (стр 306) написал: на Яике прежде был городок, которым владел калмыкский мурза Смилле, но этот городок давно разорен…Витзен калмыками часто называет татар.

24 Смотр. Никонов. летопись и выписки из дел Ногайских в истории Рос. Госуд. Карамзина, том 8, примеч: 406, 408 и проч.

25 См. Сибир. Ист. Миллера ч. I. Смотр. статью о происхождении казаков в сочин. и перев. 1760 года, и истории Карамзина, том IX.

26 Описание этого происшествия и его год находим в подлинных делах Ногайских 1581-го года, хранящихся в московском архиве Коллегии иностр. дел, и их выписках, помещенных у г.Карамзина в примечании 663 к тому IX росс. истории. Мы описали это подробно в нашем историческом обозрении уральских казаков.

Ургенч. Таков был конец той татарской столицы, в память которой селение Уральского казачьего войска, основанное возле ее развалин, получило название Сарайчиковской крепости.

Остатки древнего Сарайчика заключаются теперь в земляных возвышениях или следах маленького укрепления, которое, как кажется, было совсем неправильно, потому что главный въезд туда защищен двумя треугольными бастионами. Это укрепление составляло род цитадели и сверх того был огражден другим наружным валом, идущим от протока называемого Сорочинкой к берегу Урала от него с противоположной стороны опять примыкающим к тому же протоку.

На всем пространстве, укрепленным таким образом, ничего теперь нельзя ясно различить, кроме нескольких ям и рытвин, которые вероятно некогда составляли бассейн и водопроводы; впрочем, видны только разной величины земляные бугры, несколько раз перерытые и перемешанные с места на место жителями нынешней Сарайчиковской крепости и соединенного с ней города Гурьева.

Квадратные, вершков в 6, 7 и 8 кирпичи, взятые ими из тех развалин, составляют основания почти всех их домов, а у других и целые дома. Как ни много их вывезено, но некоторые казаки и поныне, при новых постройках, достают их, находя неглубоко от поверхности земли еще не разрушенные круглые выходы или своды, внутри которых обычно находят человеческие кости, иногда оружия, монеты, ожерелья, кольца и прочее. Подражая казакам, два дня рыл с ними погреби в развалинах.

Мои старания были вознаграждены находкой двух татарских монет, к которым присоединились еще три, купленные от одного из жителей Сарайчиковской крепости, который их тут же нашел.

Соседствующие киргизы и татары очень уважают развалины Сарайчика, одно из возвышений, составлявшее, как кажется, часть древнего укрепления, они считают могилой какого-то Магометанского угодника; они приезжают туда молиться и приносят жертвоприношение.

Опубл.: Северный архив. 1824 г. №4. – С. 179-190

К.Ф. Гебель

Извлечения из книги «Обзор путешествия в степи южной России 1834 г.»

Восьмое мая. В восемь часов утра мы покинули крепость и поспешили в Гурьев, что в устье Урала. Кроме живописных пейзажей и целых обозов путешественников, которые тянулись на рыбалку, нам не встречалось ничего достойного особенного внимания.

В крепости Кулагин мы сдали на почту предназначенные в Дерпт посылки, что мы не смогли сделать в Индере из-за отсутствия есаула. Без задержек мы ехали дальше до вечера через форпосты Селенцовский, Теплинский и Крамановский, в последнем мы провели несколько часов на отдыхе, отведав там отменную уху. Ночью, в лунном свете двинулись мы далее, через Баскайскую крепость, станцию Яманкалинская до Сарайчика, который мы достигли в пять часов утра, и где задержались до полудня, чтобы собрать образцы некоторых растений и посетить руины тамошнего татарского городка. В половине версты от нынешнего Сарайчика, который плотно прилегает к берегу Урала, когда-то располагался одноименный старинный татарский город, должно быть, весьма внушительных размеров, о чем свидетельствовали довольно крупные останки городских стен и курганов. От самих руин не осталось практически ничего, разве что огромного помещения, чьи стены возвышались над степью на одну, а кое-где и даже полторы сажени, развалин давней каменной кладки, старых, зачастую в остатках синей и зеленой глазури, камней, и древних татарских руин. Кирпичи из стен казаки использовали для сооружения других построек, а старые монеты и другие антиквариаты ни на месте, ни у казаков уже не сохранились, останки древнего города первоначально были сильно изрыты в надежде найти сокровища, да и найденное долго не сохраняли – проезжие сразу же спрашивали о старинных находках. Маленькие холмики города в большинстве своем покрыты *Lycium ruthenicum* и *Nitraria Schoberi,* однако, кроме них нашлись и другие

растения, а именно: *Lithospermum cornutum,* Asperugo procumbens, Asperula himifusa, Anchusa picta, Lepidium perfoliatum, Hyoscuamus niger, Goldbachia laevigata, Chorispora tenella, Euclidium syriacum и Sisymbrium toxophyllum. Недалеко от старого Сарайчика нам представился случай насладиться в виду очень радостным и удивительным сюрпризом: на возделанной земле в голой степи, между итальянскими тополями и другими деревьями, притаились два маленьких павильона. Богатым казаком с фамилией Орлов здесь был заложен прекрасный фруктовый сад, который я посетил под руководством доброжелательной владелицы. Множество прелестных яблочных, вишневых, сливовых и грушевых деревьев стояли в самом цвету и завораживали своим видом и ароматом. Густо разросшиеся на шпалерах виноградные лозы занимали довольно внушительную часть плантации; В большом количестве здесь также произрастали и Morus tatarica и деревья, которые, должно быть, плодоносили фруктами вроде фиников, которые в России называли джида. Два ряда больших итальянских тополей образовывали прекрасную тенистую аллею, в конце которой стояли вышеописанные павильоны. Большая часть сада была окружена большим рвом с водой, который летом должен был содержать воду. Этот ров тянулся в сторону старого Сарайчика и, должно быть, служил частью укрепления в давние времена.

Этот сквер, прекрасный в своем изобилии, является отличным подтверждением возможностей орошения в степи.

Новый Сарайчик принадлежит к уральским крепостям, содержит 95 домов, по большей части деревянных, но весьма занимательно построенных, а также среди прочего и деревянную мечеть, так как, кроме казаков, в поселении проживают и несколько татар. Кроме больших государственных лавок есть и несколько частных. Потому как местность здесь небольшая, торговый оборот здесь весьма невелик и составляет около 200 тысяч рублей в год. Основной товар здесь – киргизские овцы и рогатый скот, особенно ценятся лошадиные, коровьи, овечьи, волчьи, лисьи шкуры и шерсть, а также верблюжья шерсть, которую поставляют преимущественно кочующие киргизы из так называемых бухарских степей.

Около часа дня мы вновь пустились в путь и достаточно быстро достигли следующую станцию, обычный форпост, где освежились ледяным квасом, предложенным доброжелательным казаком. После смены лошадей наш путь пролегал далее, через форпосты Редуцкий и Кондуровский, так что к шести часам вечера мы уже достигли Гурьева.

Начиная с Сарайчика мы проехали через множество каналов, которые, беря свое начало в реке Урал, направлялись к Каспийскому морю, и, тем не менее, были осушенными. Во времена Палласа[27] они, казалось, были полны воды, но и местность была топкой и болотистой, заросшей камышом, и потому Палласу, чтобы достигнуть Гурьева, нужно было обогнуть Урал, ибо через изрезанные реками и болотистые почвы Сарайчика было не пробраться. Теперь в этих сухих каналах лишь ранней весной могла собраться талая либо дождевая вода, которая, однако, тут же иссыхала, что подтверждалось тем, что уже девятого мая каналы были пусты. Уменьшился ли уровень воды в Урале и Каспийском море? Лишь позже я узнал из достоверных сведений, что это, вероятно, и есть одна из причин, по которой Урал больше не выходит из своих берегов, и не занимает свое прежнее русло. Лишь один канал выше Гурьева, именуемый Баксай, что в двенадцати верстах от Сарайчика, все еще вытекает из моря, но множество судоходных устьев непосредственно под Гурьевым уже совершенно иссохли. Чем больше приближаешься к Гурьеву – тем больше теряют берега Урала в высоте, настолько, что в некоторых местах вода практически равняется с ними.

Однако недостаток высоты река с лихвой восполняет шириной, и чем ближе к Гурьеву, тем выше и шире волны, тем не менее, есть существенное отличие Урала от Волги: при всей быстроте его вод и необъятной глубине он крайне редко образовывает какой-либо крохотный островок, за исключением течения пониже Гурьева, непосредственно

27 В этом томе на прилагающийся карте размечено описанное путешествие в Каспийское море, и точное положение устьев Урала и упомянутых островов по данным моего компаса и временным отметкам. Детализированное издание последнего, на котором базируется маленькая карта, находится во втором томе, под заголовком «Отметки времени и компаса в путешествии по Каспийскому морю» (прим. автора)

перед своими устьями, где он заметно расширяется. Вся местность от Сарайчика до Гурьева кажется очень плодородной, почва черная и носит на себе пышную траву, что позволяет отсюда начать засаживание степей культивированными растениями...

...Четырнадцатое мая. Первая половина дня пролетела незаметно за упаковыванием вещей и остальных инструментов. Также мы отнесли одну коробку, предназначенную для ботанического сада, на почту для отправки и около трех часов мы были на обратном пути к Сарайчику. Нам нужно было вернуться, чтобы в обход Сарайчика перейти Баксай, который теперь сильно разлился. Два исходящих из Урала рукава и сейчас содержали немного воды, потому как, пока мы были на Каспии, Урал несколько разлился.

В девять часов вечера мы вновь въехали в Сарайчик, уставшие и озябшие, сильный северо-восточный ветер гнал облака пыли нам в лицо, так что мы были рады обрести ночлег в маленьком домишке, который нам предоставил комендант, бывший унтер-офицер. Утром я обратился к нему с просьбой предоставить в мое распоряжение группу казаков, чтобы произвести кое-какие раскопки в старом Сарайчике. После некоторых напрасных исследований, мы нашли еще нетронутое погребение. Копнув на полтора аршина в глубь, мы столкнулись со стенами, и после того, как почва была отсеяна, мы распознали в руинах хранилище, с выделяющимся камнем в центре, который закупоривал маленькое квадратное отверстие в полстопы в ширину. Не без труда мы его расширили до полутора аршинов в диаметре, для чего мне и нескольким казакам пришлось спуститься. На земле лежали, в небольшом друг от друга отдалении, останки трех тех, а точнее, черепа, плечевые и бедренные кости, как и прогнившие деревянные части, которые удерживали черепа повернутыми лицом с запада на восток. Два из них, хорошо сохранившиеся, я забрал в остеологический кабинет в Дерпте, третий же, детский череп, рассыпался при попытке его пошевелить. Старинные ценности и монеты при этом захоронении обнаружены не были. Хранилище сохранило свою целостность, гладкое и белое, оно было в середине высотой в двенадцать шагов, и образовывал

правильный квадрат шириной в двенадцать шагов. На западной стороне уходили в остроконечный закоулок три облицованные пещеры, в три шага глубиной, и у отверстия в три шага высотой. Одно из таких отверстий было в центре западной стороны, два других – на углах. На восточной стороне оба угла также уходили в такие же углубления.

При этих раскопках мы также поймали прелестных зайцев, Dipus Jaculus. В три часа после полудни мы снова выдвинулись в путь, в расположенный через двадцать две версты форпост Яманкалинский, чтобы оттуда по линии Каспия отправиться в Астрахань.

Опубл.: История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.279-281, 290-291.

О развалинах татарского города Сараиль-Джадита

В конце 1865 года общество любителей естествознания через Оренбургский Вспомогательный Комитет, по устройству русской Этнографической выставки, обратилось к нашему войсковому начальству с просьбой о раскопках могил в развалинах древнего города, лежащих близ Сарайчиковской крепости, с тем, чтобы из выкопанных предметов, составить коллекцию старинных вещей, монет, а также черепов, костяков и прочее.

Местный начальник, в ведении которого находится Сарайчиковская крепость, по некоторым, независящим от него обстоятельствам, не мог исполнить возложенного на него поручения и таким образом это дело осталось бы может быть очень на долгое время без всяких результатов, если бы к счастью для нашей местной археологии подобные исследования не были начаты еще 6 лет тому назад заведующим уральской войсковой чертежной, корпуса топографов штабс-капитаном А.Е.Алексеевым, которому мы чрезвычайно благодарны за сообщение им сведений о его занятиях по этому предмету.

Вот как рассказывает господин Алексеев о начале своих работ:

В 1861 г., в проезде через Сарайчиковскую крепость, исполняя желание наказного атамана уральского войска, А. Д. Столыпина, я остановился там на несколько дней, чтобы осмотреть развалины древнего мусульманского города. Это было вечером. На другой день, утром, я пригласил к себе «*стариков*»[28] и объяснил им мое намерение. В ответ на это они изъявили согласие мне сопутствовать и мы, усевшись в рыдван (большая дорожная карета), отправились в дорогу, весьма впрочем, недалекую, так как развалины, которые я хотел осмотреть, находятся от крепости не более 150 сажень. Здесь мы остановились, и я со своими спутниками начал собирать позеленевшие от времени медные деньги и осколки битой посуды разных цветов. Первое, что мне бросилось в глаза, были неправильные возвышения

28 У уральцев в этом случае именем стариков называются лица, не по их возрасту, а по степени влияния, которое они имеют на других местных жителей.

городского вала и развалившиеся остатки когда-то бывшей тут цитадели. Местность здесь совершенно ровная и имеет грунт солонцеватый, перемешанный с обломками кирпича, камня и разной посуды. Поверхность этого неприветливого пустыря не оживляется никакой растительностью и только в двух местах виднеются деревянные с перилами ограды, сделанные в 1846 году, татарами-торговцами, по распоряжению бывшего хана Букеевской орды, Джангира. Ограды эти построены над склепами, где, по словам казаков, есть несколько кирпичных гробов, залитых известью.

Осмотрев все развалины, я распорядился послать за Урал нанять киргизов для земляных работ, а сам, взяв мензулу и несколько человек прислуги, отправился снимать развалины города инструментально, в масштабе 100 сажень в английском дюйме и успел к вечеру снять эту местность.

На другой день ко мне явилось много рабочих киргизов, и из них едва только 20 человек я уговорил наняться разрывать возвышенности города, который они считают святым, особенно те его части, которые огорожены Джангир ханом.

В этот день земляные работы были бесполезны, так как киргизы больших бугров не разрывали. Но на следующий день, привыкнувшие к занятиям этого рода и в особенности, получившие от меня хорошую плату за труды минувшего дня, началось соревнование среди киргизов, и моя работа пошла как нельзя лучше.

В этот же день я разрыл несколько сложенных из обожженного и нежженого кирпича, четырехугольных склепов и в одном из них нашел две гробницы, сделанные из большого формата кирпичей, залитых известью. Из этой же извести выведены весьма отчетливо карнизы и наведен глянец. Один из склепов имеет фундамент из квадратных плит белого известняка, величиной пять четвертей каждый бок и толщиной в одну четверть аршина.

Жители Сарайчика (или Сарайчиковской крепости), узнавшие, что я за хорошую плату приобретаю все найденное в развалинах, тотчас же взялись за лопаты. Казаки, женщины и даже дети рыли, искали, и все, попавшееся им, приносили ко мне, весь день около меня толпился народ. Одни продавали найденное, а другие заменяли свои находки рассказами, из которых я

вспомнил следующее: развалины эти исстари называются ими «Можары» и прадеды их, первые пришедшие в Сарайчик, брали из этих развалин кирпичи, строили из него свои дома и службы (надгробные строения). Кирпич этот сохранился и до сих пор. У казака Толстова, равно как у некоторых других службы сделаны из этого кирпича. Потом рассказывали, что и прежде, разрывая склепы, находили в них не одни только вещи, но и повешенную на шестах одежду, разрушившуюся от прикосновения к ней. К вечеру я возвратился в свою квартиру, где отчистил кое-как собранные мной монеты, а с помощью живущего в крепости казанского татарина Мансурова разобрал надписи на них. На одной стороне монет есть общая для всех надпись «*чеканена в Сарайль-Джадитъ*» (т.е. в Новом-Сарае). Почему я и дал название это городу, развалины которого описаны мною. На третий день я отправился с Мансуровым на древнее кладбище, лежащее на юг от развалин города, в расстоянии 200 сажени, на берег реки Сарочинки. Говорят, тут было много склепов, но теперь их смыло водой кроме двух, да и этих часть обвалилась в речку Сарочинку, в береге которой видно много черепов.

В Сарайчиковской же крепости господин Алексеев видел не менее любопытную древность – 120-летнюю старуху казачку Толстову, которая рассказывала, что на ее памяти в Можарах после сильных дождей собирала серебряные и медные деньги, золотые и серебряные колечки с разными камешками, *барки* (каменные ожерелья) и прочее. Также на ее памяти брали оттуда для построек кирпичи, большие белые камни и вырывали много огромных кувшинов.

На четвертый день, продолжает господин Алексеев, я продолжал мои розыски, разрывая бугры, и в этот день нашел большое количество денег и вещей, которым составил особое описание, а теперь включаю сюда перевод надписи с найденного мною в развалинах камня синего мрамора: «*Благороднейшие потомки пророка, люди путеводнейшие к достижению совершенства в настоящем мире и показавшие собой пример достижения жизни будущей; совершенные из совершенных, священной фамилии, чудные нравом, величайшие из великих, достигшие славы, ходжи: Камиль-аль-Хан*

и Сенд-Хасан Касавийские, светила наук и мудрости».

К этой надписи есть следующее примечание, написанное по-татарски: *«Ходжа Андони, сын Хасана, сына хаджи Мухаммеда старшего, сына хаджи Миттаны Хоксийского, сына хаджи Рахнидулла, сына Абу-Мухаммеда Джиранийского, сына ходжи Сюмина Дежиннийского муалина Мухаммеда Самганийского, Мухаммед Загета сына, Ахмет Базийского, сына Ислам-Гали Муссы Разийского, да будет над всеми нами благословение Божие».*

На другом, найденном мною камне белого мрамора, можно разобрать следующие имена: *«Ходжа Камелы-хаке и Сенд-Хосян из Туркестана».*

Помещая это извлечение из путевого журнала господина штабс-капитана Алексеева, считаем необходимым пополнить его исследование хотя бы теми немногими сведениями, которыми мы можем располагать в настоящую минуту и начнем с того замечания, что господин Алексеев мог дать название развалинам Сарай-Джадита более положительное, чем мусульманский город.

Не считаем нужным распространяться о времени основания этого татарского города и повторять различные предположения историков касательно этого предмета. Имя Сарайчика делается известным в истории с того времени, когда он сделался резиденцией ханов Золотой Орды, а предки уральцев познакомились с ним в 1580 году, когда, спасаясь от преследования правительства, беглецы с Дона и других мест, или так выразительно называемые воровские казаки, поднялись на своих лодках вверх по Яику, напали на Сарайчик, разорили его до такой степени, что жители должны были переселиться в Хиву. Левшин рассказывает, что нападение сопровождалось с чрезвычайными жестокостями, потому что казаки, в неистовстве своем не только живых жителей терзали, но, даже, разрывая могилы, выдирали мертвых[29].

После этого подвига, казаки продолжали подниматься вверх по реке и к этому же времени господин Рябинин относит утверждение казаков на Яике[30].

29 Примеч. Ист. и ст. обозр. Уральск. каз.

30 Описание Уральского войска. Ч. 1, стр. 5

Почти через 190 лет после этого события (в 1769 г.) развалины Сарайчика посетил ученый путешественник Паллас и сообщил следующее краткое описание находящихся там остатков: «Вал со рвом еще виден, и в окружности имеет до пяти верст. Он начинается при угле, который тихо текущая из степи речка Сарайчик делает с Яиком, около полторы версты ниже нынешнего форпоста[31], потом продолжается вверх этой речки и напоследок, криво обошедший форпост, оканчивается при Яике. Посреди этого места проведен сухой ров может быть для отвода прибывшей воды. Внутри вала находятся основания и своды каменного строения, и поныне можно заключить, что в городе были знатные дома. Употребленные на строение кирпичи продолговаты и нарочито велики. Также есть дикий, ломанный, с раковинными отпечатками бурый камень, которого нигде вокруг не видно. Ныне находят только черепа старинной посуды, которая была хорошо отчасти голубой, белой и желтой краской. Как в городе земля очень солона и притом мокра, то все остатки железных вещей так перержавели, что едва узнать можно. Медные вещи почти совсем превратились в яр-медянку, а серебряные на белую, слегка лишившуюся и весьма хрупкую материю. У живущих там казаков видел я пронизи разного цвета и найденные там же мелкие граненые камешки топаза и кровавика. Могилы, которых здесь очень много, были построены кирпичом и в них иногда находят достойные внимания вещи. Вообще место того города, в рассуждении болотной и соленой земли и весеннего наводнения, также несносного мучения от приносимых с озера комаров, набрано весьма худое, и может быть во время истощенной силы заложен был для безопасности помянутый город Сарайчик в столь худом месте»[32].

А вот описание этих развалин в том виде как их нашел в 1861 году господин Алексеев: «Развалины эти находятся в 60 верстах от города Гурьева, и в 420 от города Уральска, на правой стороне реки Урала на острове, между рекой Уралом и рукавом протока Сарайчика, под 69° 20′ восточной долготы и 47° 30′ северной широты. Длина города Сараиль-Джадит 1 верста 100 сажень, а ширина 1 верста 50 сажень, все это

31 Сарайчиковской крепости.

32 Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть 1-я, стр. 611 и 612.

пространство было обнесено земляным валом, который и теперь хорошо виден. Вся окружность этого вала 3 версты 350 сажень. В западной части развалин города, есть цитадель, стены которой гораздо выше описанного вала. Фигуру цитадель имеет неправильную, длина ее 200 сажень, а ширина 100 сажень.

Внутри цитадели есть признаки развалившихся построек и склепов, которые как видно были сделаны из хорошего жженого кирпича и изразца.

Из склепов сохранился только один, которого называют *ханской могилой.* Внутренность его похожа на кибитку, имеет одну дверь с восточной стороны, и три окна в сводах: на северной, западной и южной сторонах. Внутри есть гробницы, сделанные из кирпича, и имеющие шесть вместилищ, два больших и 4 маленьких, так что можно полагать тут похороненным целое семейство. Подобных еще два склепа есть в восточной части города, в одном из них, который я разрыл, были две большие гробницы, сложенные тоже из кирпича, и залитые известью, из алебастра, на них выведены карнизы, покрытые глянцем синего цвета.

Длина этих гробниц 1½ аршин, ширина в изголовье 3 четверти в ногах, 2 четверти они обращены с ЮВ на СЗ. Когда я вскрыл эти гробницы, бывшие кости покойников уже совершенно истлели, склеп этот был четырехугольный из кирпича, фундамент его сделан из больших известковых, квадратных камней, толщиной в 1 четверть. По Уралу, таких камней нет, кроме, как только около Оренбурга, в Гребенской горе. Вне развалин города 200 сажень от юго-западного угла вала, на берегу реки Сорочинки, было большое кладбище, современное этому городу, с множеством склепов, которые кроме одного все, по словам Сарайчиковских жителей, обвалились в реку Сарачинку вместе с яром, во время весеннего прибытия Урала.

Теперь, когда я осматривал это кладбище, в яру так много торчало черепов (издали похожих на грибы), что я насчитал их до 60. По распоряжению покойного Джангир хана (хан Букеевской орды) кладбище это загорожено деревянной оградой. Склепы в цитадели и один склеп в городе, считаются, торгующими здесь мусульманами святыми (Аулие) равно и киргизами.

Те и другие в загородном кладбище хоронят тела умерших. Больные от продолжительных болезней, мужчины и женщины (особенно киргизы) приезжают сюда на несколько дней и поклоняются этому кладбищу, прося об исцелении. Строения в городе Сараиль-Джадит, как видно по обломкам, валяющимся в развалинах его, были из кирпича, изразца и частью из мрамора. Один кирпич имеет форму квадратную, в 1½ четверть каждый бок, а другой продолговатый, у которого один бок 1½ четверть, а другой 2½. Форма изразцов продолговатая, с эмалью и без эмали, одного какого-нибудь цвета. Синего или зеленого, или с разными рисунками, прочно наложенными. Вообще, в этих развалинах мной найдено *мраморный косяк* от окна или двери, в 9 пудов веса, хорошо ограненный. Осколки фарфоровой, мраморной, стеклянной и глиняной посуды, 3 цельные древние *глиняные кувшина* разных форм. *Хонхуль-очаръ*, по словам калмыков, слитый из меди, части серебра и золота. Во время богослужения калмыцкий гиллюнь[33] берет очар в правую руку и обводит им в воздухе круг, в левой руке держит колокольчик, которым звонит в это время. *Два надгробных камня* черного и белого мрамора, с арабскими надписями имен похороненных.

Разные ценные камни, служившие украшением, заключающиеся в бурках, (ожерельях) серьгах и перстнях, именно: 2 коралла, 2 сапфира, 1 изумруд, 2 бирюзы, 1 аметист, 1 жемчужина, янтарь, сердолик, топаз, разных форм стеклянные бусы, бурки с разными рисунками, часть золотого перстня, с бирюзовым ставком, и золотая пуговица, потом *деньги* с арабскими надписями, 9 серебряных монет и 36 медных (с надписью: место чекана, имя хана и год); 18 штук медных денег с монгольской надписью. Самой старой из найденных монет 417 лет.

Все вышеописанные вещи найдены в самых развалинах города, а так как он был построен на солонцеватом грунте, то все вещи сильно попорчены, кроме золота, каменьев и стекла. Медных монет из найденных многих пришлось выбросить по негодности, а также и часть серебряных».

Господин Алексеев оканчивает это описание сообщением следующих сведений: «Есть еще развалины построек, современные городу Сараиль-Джадиту, на речке Солянке, в 20 верстах от Сараиль-Джадита, по направлению

33 Т.е. калмыцкий пан, как у нас говорят казаки.

на запад, не обнесенные валом. Тут есть признаки развалившейся башни. Осколки посуды, форма кирпича и деньги точно такие же, как и в Сараиль-Джадите. В 14 верстах на юге от Сараиль-Джадита я в 3 верстах на запад от форпоста Сарочинского. Говорят, при озере Карабау есть еще развалины города, называемого *Темирово-Городище*, которого я не видел. В 8 верстах от города Гурьева на СВ. на левой стороне реки Урала есть возвышенность с признаками построек, которую я осматривал, и нашел такую же битую посуду, как и в Сараиль-Джадит, медные деньги тоже похожи. Кроме этого тут множество человечьих костей и разных животных. Киргизы рассказывают, будто бы это был портовой монгольский город, и однажды, сделался сильный прилив морской воды, которая затопила все окрестности, кроме этой возвышенности, поэтому сюда собралось множество народа со скотом. Но так как это наводнение продолжалось очень долго, то погибли люди и скот. И поэтому на том месте так много костей».

Заключая настоящую статью, мы не можем не выразить нашего сожаления, что должны воспользоваться только вышеприведенными сведениями, да и эти последние мы имеем только благодаря добросовестности и просвещенной настойчивости А. Е. Алексеева. Нет сомнения, что при правильной и систематической раскопке курганов этой местности, мы получили бы очень интересные материалы для этнографии и антропологии нашего края.

Опубл.: Уральские войсковые ведомости. 1867.№30. – С.2-7

И. И. Крафт

Иван Калита[34]

Много веков тому назад ханом был могущественный Джанибек. При нем стоял, в качестве придворного шута, Джиренче, жена которого отличалась своим умом. Однажды к хану явился с просьбой какой-то русский. Хан сказал Джиренче, чтобы он поговорил с просителем.

Джиренче, обращаясь к русскому, сказал:

- Скажи, ты, красный как лиса, высокий как верблюд, с глазами белыми как соль и носом тонким как шило, откуда, ты пришел, кто ты такой?

- Твои сравнения не только не унижают, но радуют меня. Из лисиц у хана сшита шуба, верблюд служит для перевозки ханского имущества, соль подают к ханскому столу, а шило употребляют для шитья обуви для хана, – ответил русский, а затем сказал:

- Но вот разгадай ты мне следующую загадку: что означает взять вместе десять собак, двадцать волков, тридцать тигров, сорок кабанов, пятьдесят козлов, шестьдесят быков, семьдесят треножников (пут), восемьдесят кочерег, девяносто чурбанов и сто яиц?

Джиренче затруднился решить эту загадку сам и попросил дать ему некоторое время на размышления.

Пользуясь отсрочкою, Джиренче спросил свою жену о значении заданной ему русским загадки.

Жена разъяснила, что загадка означает разные периоды человеческой жизни. В десять лет человек резвится беззаботно, как собака, в 20 лет рыскает по белому свету, как волк, на все нападая, в тридцать лет становится хищным и сильным, как тигр, в сорок лет бывает опасен, как кабан, в пятьдесят лет может быть предводителем или правителем народа, как козлы бывают вожаками овечьих стад, в шестьдесят лет малоподвижен и упрям (т.е. стоек в своих убеждениях), как бык, в семьдесят лет ходит, как спутанный в треножник, в восемьдесят лет лежит около печки, как кочерга,

34 Записано в Буртинской волости, Актюбинского уезда, со слов почетного аксакала, народного судьи №4 аула, Мамбета Асанова.

в девяносто лет неподвижен как чурбан и, наконец, в сто лет обращается в зародышевое состояние, как яйцо, или, как яйцо же, становится хрупким, нуждающимся в осторожном уходе за собою.

Запомнив это, Джиренче вновь предстал пред очи своего властелина и сказал русскому разгадку заданной им загадки.

- Твоя правда! – сказал русский.

Хану понравился ответ русского на вопрос Джиренче и остроумие его загадки.

- Проси у меня, чего хочешь, – сказал хан русскому.

- Велики справедливость и милосердие твое, могущественный хан, но я малого прошу у тебя: дай мне в собственность только такое пространство земли, какое может занять бычья кожа, – поклонившись, отвечал русский.

- Да будет так, - произнес хан.

- Выдай хан мне свою грамоту на владение землею, пространством с бычью кожу, – попросил русский.

Хан исполнил эту просьбу и выдал русскому грамоту, за своею печатью, на владение просимым количеством земли.

Получив грамоту, русский разрезал бычью кожу на тончайшие ремни и занял такое количество земли, какое можно было окружить ремнями. Прошли годы и на занятой земле был выстроен город Уйшик[35] и крепость Сарайчик[36], и поселилось в них очень много русских.

Подданные хана, видя захват земли русскими, пытались прогнать их, но были всякий раз побиты каменьями и отражены.

Тогда стали являться к хану с жалобой на русского, что он, вопреки ханскому повелению, захватил много земли. Хан не верил жалобам и казнил жалобщиков. Но на место казненных являлись к хану другие с этими же жалобами.

Это заставило хана проверить жалобу и, приехав на указанное место, хан действительно увидел многолюдный город. Рассердившись на своеволие русского, хан закричал на него:

35 Так по- киргизски называется город Гурьев, Уральской области.

36 Сарайчик – Сарайчиковский форпост в Уральской области. В Сарайчике, по словам киргиз, имеется мечеть, выстроенная ханом Джанибеком.

- Как ты смел захватить мою землю?

На основании твоей ханской грамоты. Ты пожаловал мне землю в таком количестве, какое может быть занято бычьею кожею, и я занял нисколько не больше, разрезав кожу на ремни и окружив ими землю.

Хан убедился в справедливости слов русского, который был ни кто иной, как Иван Калита.

Опубл.: Крафт И. И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.110-112

И. И. Крафт

Предсказания кудесника.

Киргизская легенда[37].

В то отдаленное время, когда все земли по великим рекам Волги и Уралу и все степи, населяемые ныне кочевниками, составляли одно большое ханство, властителем этих земель и повелителем народов, на них обитавших, был хан Джанибек. В ханстве его проживал некто Асан-кайга, отличавшийся большою прозорливостью: он предсказывал людям, обращавшимся к нему, их будущее и, по мере того как предсказания его сбывались, слава его распространялась по всему ханству и достигла хана. Джанибек часто приглашал к себе Асана-кайгу, выслушивал внимательно его предсказания и любил его за то, что он всегда прямо и смело, без лести, высказывал хану правду. Постарел уже Асан-кайга, ему было 95 лет, когда хан Джанибек достиг апогея своего могущества, но в минуты раздумья о будущих судьбах государства, хан любил послушать мудрые рассказы старого кудесника.

Однажды хан вздумал выстроить для себя в Сарайчике[38] большой новый дворец. При постройке этого дворца, для возведения прочного фундамента, хан распорядился пригласить русских рабочих. Дворец был выстроен на славу к великому удовольствию хана, который вздумал, по этому случаю, сделать большой пир. Послались чабары[39] по всему государству с приглашением от хана на пир по случаю постройки дворца и к назначенному сроку собралось к хану народу великое множество. Пирует хан со своим народом, выслушивает льстивые речи своих приближенных, с утра до вечера гремит музыка и песни лучших певцов приятно услаждают слух хана. Но, время от времени, на веселом лице Джанибека пробегает какая-то грустная тень и он становится молчалив и задумчив. Никто не

37 Записано в вольном переводе, со слов того же Мамбета Асавова, как и легенда «Иван Калита».

38 Сорочиковский форпост Уральской области.

39 Чабар – разсыльный.

может объяснить себе о чем, по временам, среди шумного веселья, грустит хан. Взор повелителя часто обращается вдаль: он все смотрит не покажется ли Асан-кайга, но напрасны были ожидания хана – старый кудесник не прибыл на пир.

Прошло немного времени. Вновь сзывают чабары народ на празднество, устраиваемое ханом Джанибеком. Но на этот раз большой пир задуман Джанибеком по случаю своей женитьбы. Он страстно полюбил одну из своих рабынь – молодую, красивую и умную Карашаш. Ему казалось недостаточным иметь Карашаш в качестве своей наложницы и он вздумал, женившись на ней, окружить ее почетом. Вновь гремит музыка, раздаются песни и гости разделяют радость своего повелителя. Но, среди радости и веселья, хан внимательно присматривается к лицам прибывающих толпами гостей, как- будто ищет кого-то. Кончился веселый пир и того гостя, которого нетерпеливо ожидал хан, не было: старик Асан-кайга не прибыл и на второй пир хана.

Джанибек любил охотиться. У него были лучшие охотничьи собаки и хорошо выученные ловчие птицы. Но охота обычными способами, доступными и другим охотникам, не удовлетворяла прихотливого хана. Он вздумал выучить для охоты птицу, питающуюся только мышами. Долго ездил хан с куладеи и все не мог научить ее ловить крупных птиц. Однажды хан, отправившись на охоту, увидел как его куладеи поймал лебедя. Хан так обрадовался этой добыче, что в ознаменование своей удачной охоты решил устроить празднество. Разослав чабаров приглашать гостей, Джанибек строго приказал позвать на пир и старого приказал позвать на пир и старого Асан-кайгу. Обычным порядком прошел и третий пир, но старый кудесник, вопреки ожиданиям хана, не явился и на этот пир.

Огорчился Джанибек упрямством Асана-кайги, он послал гонцов с приказанием доставить, во чтобы то ни стало, старика. Предстал кудесник пред своим суровым повелителем и смиренно спросил его:

- Зачем понадобился тебе старый Асан-кайга? Ты велик и славен среди других государей, твои дела удивляют весь мир, а для меня скоро настанет тот час, когда я должен буду переселиться в иной мир и дать отчет в своих

земных поступках Творцу вселенной.

- Я ожидал, что мой верный Асан-кайга разделит мои радости, но ожидания оказались напрасными; ты не явился ни на одно из трех торжеств устроенных мною и я хотел бы знать причины твоего упрямства, - сказал хан.

- Я молился за тебя, добрый хан, страдал в то время, когда ты радовался и оплакивал будущность твоего народа, который много переживет переворотов, - ответил Асан-кайга.

- Скажи мне правду о причине твоей печали во время моих пиршеств. Не бойся огорчить меня своими предсказаниями, как бы они не были тяжелы, - сказал Джанибек.

- Много десяток лет Асан не боялся говорить своим повелителям одну правду и теперь, на краю могилы, ему не страшен гнев доброго хана. В твоих поступках, по поводу которых ты пировал со своим народом, я вижу такие предзнаменования: русские построили тебе дворец – они и завладеют им. Женитьба на рабыне даст тебе потомство, которое не будет властвовать, а покорится другим. Ловля лебедей самою ничтожною птицею означает, что народ твой будет покорен чужеземцами. Но в отдаленном будущем я вижу святые века полного счастья и благоденствия твоего народа, под властью Белого Царя…

Выслушал хан Асан-кайгу и решил, что старик, должно быть, выжил из ума. Народ также не верил этим предсказаниям.

Прошли века и потомство современников Асан-кайги и Джанибека уже не сомневается в верности предсказаний старого кудесника.

Опубл.: Крафт И. И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.118-122

Лоскутов А.

Остатки древнего ордынского города «Сарайчика».

Протокол № 9.

Очередное заседание 23 сентября 1905 года.

Под председательством А.В. Попова присутствовали: А.В. Васильев, Н.М. Чернавский, М.Я. Божуков, Е.И. Иванов, П.А. Незнамов, А.П. Гра, Д.С. Медведев, Б.С. Сыров, С.А. Подьяконов, В.М. Сенник и правитель дел И.С. Шукшинцев.

Предметы заседания были следующие:

1) Заслушан и утвержден протокол предыдущего заседания.
2) Заслушано нижеприводимое письмо священника Сарайчиковской Покровской церкви о. Лоскутова от 3 сентября за № 173.

«Согласно отношения Вашего от 23 мая сего года за № 242 имею честь доложить Комиссии следующие данные по поводу остатков древнего ордынского города «Сарайчика».

Г. Сарайчик (а теперь станица того же наименования) находится в 48 верстах от города Гурьева вверх по течению р. Урала Место, на котором стоял древний Сарайчик, было ограждено с востока рекою Уралом, с запада речкой Сарачинкой (рукав Урала), с юга стена и с севера тоже стена. Обе стены начинаются с востока, от берега р. Урала, и, направляясь на запад, упираются в речку Сарачинку. Таким образом, площадь, занимаемая древним Сарайчиком, представляет вид почти правильного четверо угольника (если не считать зигзагов, образуемых рекою Сарачинкою). Каждая такая стена будет равна одной версте приблизительно. Имея сказанное ограждение, Сарайчик был изолирован отовсюду; такая изоляция была обитателям Сарайчика необходима в смысле стратегическом: при частых вражеских нападениях. В настоящее время стены имеют вид простого вала. На

выше описанной площади находятся бугры мусора от древних Сарайских построек. В общем своем составе бугры представляют из себя одно целое возвышение. Сказанное возвышение имеет в окружности две версты.

Благодаря обилию на буграх жженого кирпича, кусочков изразев и слюды можно заключить, что постройки были грандиозны. В южной части расположения холмов имеется местность, обнесенная валом. Этот внутренний вал являлся, видимо, чем то в роде кремля среди других построек. Названный внутренний вал имеет в окружности 250 саж. Пожилой урядник Михаил Артамонов Мохначев передает (а ему передавал его дед, теперь давно умерший), что с южной стороны кремля находилась башня из обожженного кирпича. Эту башню упоминаемый Михаила Мохначева дед видел своими глазами. Теперь от башни не осталось и следа. Кроме описанных бугров да стен или валов теперь на поверхности земли от древнего Сарайчика ничего не осталось. По рассказам казаков лет 30-40 тому назад стояли еще остатки каменных стен. Казаки, не зная цены древности, стены разобрали и кирпичом выстлали полы в своих домах. Подобного кирпича и теперь сколько угодно валяется в буграх мусора. Кирпич квадратный, 6х6 вершков, толщиною 2 вешка. В настоящее время местность, занимавшаяся ордынским Сарайчиком, почти наполовину застроена казачьими домами, и кроме того на этих же развалинах устроено трое кладбищ: 2 христианских и 1 мусульманское. Возведение построек и устройство кладбищ на развалинах объясняется тем, что в низовьях р. Урала вся местность в половодье покрывается водою, почему располагают жилища и кладбища на холмах. Разрывая холмы для погребов, и могил, люди чаще всего извлекают из земли кирпич и человеческие кости. Кроме того, осенью прошлого года, оправляя кладбищенский ров, рабочие вырыли глиняный сосуд и шар из серого мрамора по виду. Сосуд имеет вышины 1 аршин, а шар в диаметре 6 вершков. На сосуде имеется надпись, по-видимому, арабского алфавита. Как сосуд, так и шар были увезены из Сарайчика торговым казаком г. Уральска Иваном Артемьевым Аничкиным для передачи в Уральскую войсковую библиотеку для хранения: при библиотеке хранятся старинные вещи, отыскиваемые в пределах области.

Как постройка домов на холмах, так и отведение кладбищ производятся с разрешения местной войсковой власти. Если дело заселения пойдет тем же путем, то лет через 15-20 все холмы будут застроены. Каких либо печатных произведений, относящихся до древнего Сарайчика, мне встречать не приходилось».

Постановлено: благодарить священника Лоскутова за интересное сообщение и просит действительного члена И.П. Хорошхина, живущего в г. Уральске, доставить сведения об упомянутых с. Лоскутовым глинянном сосуде и шаре.

3) По предложению П.А. Незнамова избран в действительные члены Комиссии Митрофан Викторович Довнар – Запольский, профессор университета св. Владимира в Киеве.

4) Действительный член Д.С. Медведев пожертвовал в музей Комиссии жетон в память кончины Императора Александра III.

Постановлено: принять и благодарить.

Опубл.: Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.XVI. 1906. С.271-274.

В. Григорьев

Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости.

Предлагаемое «Описание» составлено было, как видно из пометки на последней странице рукописи, в Оренбурге, в 1803 году: стало быть это первый, по времени, опыт систематического описания Хивинского Ханства, на русском языке.

Есть основание думать, что предлагаемое «Описание» составлено было или самим П.Е.Величкою, который был в 1803 году директором Оренбургской таможни, или по его распоряжению; его тогда сильно занимала мысль об учреждении русской купеческой компании для развития торговых сношений со Среднею Азию, и он старательно собирал все, какие мог, сведения о находящихся в ней владениях.

I. Дороги в Хиву из России. 1. Прямейшая из Оренбурга, через Киргиз-Кайсацкую Степь и кочевья Каракалпак, имея Аральское озеро в леве; расстояние до 700 верст; по сей ездят одни Хивинцы на верховых лошадях и налегке[40].

2. Через ту же степь и Каракалпак, имея Аральское озеро в правой руке; расстоянием до 900 верст; по сей и караваны ходят[41].

40 Ныне от Оренбурга к Хиве через Киргизскую Степь и плоскую возвышенность Усть-Урт пролегают не один, а несколько путей, которыми и ходят исключительно (оставив все прочие, ниже упомянутые дороги) хивинские и киргизские караваны, направляющиеся из Оренбурга в Хиву или обратно. Подробное описание одного из самых обыкновенных путей от Оренбурга до Хивы, которым ехало туда русское посольство, отправленное в 1842 году с полковником Данилевским, находится в Базинеровом Naturwissenschaftliche Reise durch die Kirgisensteppe nach Chiwa. St. Petersburg. 1848. С. 42-118. Одомитрическое измерение этого пути дало извилистую линию в 1409 верст. Путь из Оренбурга до Хивы, которым следовало в 1858 году посольство наше туда под начальством Игнатьева, описан г. Н.Залесовым в «Военном Сборнике» на 1858 год, книга VI, стр. 487-491, и книга VIII, 491-497. Сверх того, описание пути из Хивы до Оренбурга, которым следовали находившиеся в плену у Хивинцев Андрей Никитин и портупей-прапорщик Медяник, напечатано со слов их, В.И.Далем в «Альманахе Владиславлева на 1838 год», стр. 201-204, и в «Литературной Газете» на 1840 год, №14, стр. 326.

41 Ныне этим путем караваны в Хиву и обратно вовсе не ходят. В этом направлении проехали в Хиву из Оренбурга, в 1741 году, геодезист Муравин и в 1841 – Капитан Генерального Штаба Никифоров. Подробный маршрут Муравина напечатан в «Географических Известиях» И.Р.Географического Общества на 1850 год, стр.557-585. По этому маршруту насчитано от Оренбурга до Хивы 1472½

3. От Мангышлакской пристани Сарташ между Каспийским морем и Аральским озером; расстоянием до 500 верст[42].

4. Удобнейшая, с Уральской линии выше Гурьева городка от форпоста Сарайчикового; расстоянием до 700 верст[43].

У сего форпоста. Переправляясь через реку Урал, дорога идет влево до речки Сагиз, расстоянием около 80 верст; речку сию переезжают по некоторого роду плотине из тесаных белых диких камней, сделанной так, что вода поверху ею течет, имея глубины меньше четырех вершков. Строение сие по словесным преданиям есть одного из Чингиз-хановых сынов. Речка

версты.

42 В этом направлений пролегают также не одна, а несколько или, по крайней мере, две дороги: одна – на Куня-Ургенч, другая – прямо на Хиву. Дороги эти были в течение долгого времени самым обыкновенным путем торгового сообщения Хивы с Россиею, через Астрахань. Тою или другою из них следовали в 1794 и 1795 годах майор Бланкеннагель, ездивший в Хиву с дипломатическим поручением от Императрицы Екатерины II, и греческий митрополит Хрисанф, путешествовавший по Азии из любознательности. Но о дорогах этих означенные лица не сообщили никаких сведений; равно как не сообщили их о пути своем и английские агенты, капитаны Аббот и Шекспир, проехавшие в 1840 году из Хивы не на Мангышлак, а на бывшее Ново-Александровское Укрепление (при Кайдацком заливе Мертвого Култука на Каспийском море). О Бланконнагелевом пути см. в «Вестнике» И.Р.Географического Общества на 1858 год, книжка 3; о митрополите Хрисанфе – в «Чтениях И.Московского Общества» на 1858 год; о Шекспировом Blackwooq Magazine, за июнь 1842; об Абботовом – в его Narrative of a journey from Heraut to Khiva, Moskow and St.Petersburg. Lonqon. 1843. По какой бы дороге, впрочем, ни ехать с Мангышлака в Хиву, расстояния менее 1000 верст не будет. В последние годы ход караванов из Хивы на Мангышлак почти вовсе прекратился.

43 Нижеследующее подробное описание этой дороги, известной под именем «Старой но йской», тем важнее, что, судя по остаткам больших и прочных путевых по ней сооружений, каковы мосты, колодцы, каравансарай, укрепления,- должно с полною достоверностью заключать, что это во времена монгольского владычества и процветания Сарая на Волге, а быть может и ранее того – еще в период Итиля и хазарского владычества – был главный путь, коим ходили торговые караваны из Средней Азии в Восточную Европу и обратно, переправляясь через Урал у Сарайчика, нынешнего Сарайчиковского Форпоста. Теперь этою дорогою караваны не ходят вовсе, а направляются из Хивы в Оренбург и обратно одним из путей, о коих сказано в примечании 1; потому и неизвестно, сохраняются ли по ней доселе и в каком виде разные путевые сооружения, существововавшие, как видим из настоящего описания, еще в начале настоящего столетия.

Сагиз впадает в соляное озеро *Тен-тяк-шур*, лежащее недалеко от реки Embы, и в нем теряется[44].

От мосту дорога склоняется в право до ключей Кайнар, расстоянием до 20 верст; тут имеются развалины каменных и кирпичных зданий.

От сих ключей до урочища Баканчин около 25 верст; к нему переход через реку Embу в брод; таковые же развалины и тут имеются[45].

К сему же урочищу от показанного форпоста есть другая дорога камышами и между озер, имея речку Сагиз и озеро, ее в себя принимающее, в леве; расстояния до 100 верст.

От урочища Бакончин, оставя Embу, дорога склоняется несколько к берегам Каспийского моря до ключей Учукан[46]; вода в них, солоноватая и пресная, соединяясь в один ручей, протекающий версты с две к морю, впадает разными ручейками, в земляные провалы и более не показывается. Около ключей имеются развалины каменных зданий, строенные, по словам кочующих, ордами Чингиз-хана. В сторону, с правой руки до 3-х верст, есть

---

44 Река Сагиз, имеющая всего течения 375 верст, действительно теряется, близ берегов Каспийского моря, в огромных солонцах, известных под названием Тинтяк-Сор, «Дурацких-Солонцев». Это название Тинтяк-Сор носят и многие другие большие солонцы в Степи, например, находящийся по правому берегу р. Иргиза близ озера Мельде-Куль. Вообще, название сор или сур присвояется Киргизами сухим и мокрым солонцам, составляющим одну из отличительных особенностей степных пространств Каспийского Бассейна, и состоящим или из сероватого сухого соленого илу, или из соленых грязей, топких, а нередко и вовсе непроходимых. «Иные солонцы (хоки) пересыхают в продолжение лета» - говорится в «Военно-статистическом Обозрении Зауральской Степи Оренбургского ведомства», изданном Генеральным Штабом (Спб. 1848. стр. 19) – «и представляют в таком случае твердый грунт, на котором копыта лошадей не оставляют даже следов». Такая, весьма часто встречающиеся по правому берегу Сыра, пространства желтоватой или белесоватой глины, крепко-накрепко засохшей под влиянием палящих лучей солнца, и принявшей почти глянцевитую поверхность, не суть солончаки, и называются по-киргизски не хак и не сор, а *такыр*; хак значит просто-напросто «болото» или «топкое место», почему хаком и называется и *такыр*, когда он покрыт весеннею водою от стоявшего снега. По Левшину («Описание Киргиз-Кайсацких орд и степей», 1, 181), через Сагыз, по описываемой дороге, переправляются близ развалин древнего укрепления, называемого *Узун-там*.

45 По Левшину (1.с.), это развалины древнего кладбища, которое зовется не *Бакачин*, а *Бакаш аулие*.

46 *Учукан* есть, по всей вероятности, испорченное *Учран* «три ручья».

озеро, именуемое Учуканским же, в нем соль сухая, к употреблению весьма хорошая; длиною сие озеро до 15, а широтою с полверсты.

От Учукан ключей гладкою безводною степью кочевьями киргизскими до горы Чин с 90 верст; на всякой станций в трех местах сего расстояния имеются развалины каменных строений из белого дикого камня, род крепостей. Гора Чин, начавшись с запада у Мангышлака, продолжается разными возвышениями, склоняясь к юго-востоку степью, почти на 500 верст, до песков больших *Бурсук*[47]. Лесу, кроме кустарников, по всей дороге и по самой горе вовсе никакого не имеется. Дорога на гору подымается до 20 верст; проехав 15, к правой руке есть родник хорошей воды; в левой же, на самых вершинах горы, три крепостцы, могущие поместить каждая до 300 человек; расстоянием одна от другой в полуверсте; построены из плит белого крепкого камня, и многие около их развалины. Поднявшись на гору, открывается равнина до 200 верст, склоняясь влево к Аральскому озеру.

От Родника хорошей воды до палат *Куптам*, где имеются и другие еще здания, столько же верст. Строение сии из четвероугольного кирпича на известковой смазке, стоят по обеим сторонам дороги в разных местах; расстояниями одно от другого по версте и более. Тут же имеются два колодезя хорошей воды, выложенные кирпичом, около коих можно насчитать до 10 зданий, а всех более 30: все без крыш со сводами, и многие из них целы.

От палат Куптам до двух копаний чистой воды, называемых *кощи*, до 30 верст, с переходом песков *Шам*[48]; пески сии тянутся по длине горы до 200 верст, имея в поперечнике около 20: по всем пескам вода в копаньях не глубже полутора аршина, самая чистая. Трава по всему пространству горы двух родов: янтак, способная для корму верблюдов, и карачульник – для

47 [ры, или даже гряды гор, которая бы называлась *Чин*, не существует; а зовется не *Чином*, а *Чинком* обрыв, местами крутой, местами довольно отлогий, которым плоская возвышенность Усть-Урта переходит с юга и севера, в прилегающие к ней низменные равнины Туркменских и Киргизских степей, а с запада и востока упирается в Каспийское и Аральское моря. Впрочем, северо-западный чинк Усть-урта носит у киргизов имя «гор», именно зовут они его «Туманными Горами».

48 Пески эти зовутся Киргизами *Сам*, а не *Шам*. Отсюда старая ногайская дорога идет, по Левшину (1. с.), на Айбогир (т.е. Айбугир) через колодцы Айдобул, Актюбя и Кургурук; описываемый же путь на колодцы Кощи, Чурук и так далее – составляет особую ветвь этой дороги.

лошадей и мелкого скота[49].

От Копани Кощи до ключа *Чурук*. С 30 верст от него к левой руке имеется большой лес, главнейшее из дерева Саксаул, не столь высокого, но толщиною до аршина[50]; дерево в рубке твердое, но хрупкое, лист имеет продолговатый, в огне горит жарко и к деланию углей отменно выгодно; на что по большой части и употребляются[51].

От Чурук до двух колодезей *Блявули* до 50 верст; колодези выложены кирпичом; подле них имеется большая старая каменная палата с одною башнею, род крепости, вышиною с дом, о дву жильях, со сводами и с несколькими во внутренности покоями, во многих местах разбитая. Строение сие по словесным преданиям есть одного из Чингиз хановых сынов, шедшего из Астрахани обратно в Хивинскую землю.

В сей палате долгое время имели пристанище разбойники из Каракалпак и Трухменцов, грабившие, ходившие мимо сих мест караваны, или бравшие за водопой с проезжающих немалую подать. Киргизцы, лет 30 тому, наскучив сим притеснением, выгнали разбойников из их убежища и колодези забросали песком и камнем; с тех пор нет уже тут ни воды ни разбойников. В правую сторону до 50 против сего места верст есть в земле три глубоких провала, в которых шум как бы текущей воды слышится[52].

49 *Янтак*, по-татарскому произношению, или *джантак* по-киргизскому, есть известное Alhagi camelorum Fisch., описанное у Ледебура в Flora Rossica, 1, 716. Какое же растение называется в настоящем описании *карачульником*, мне неизвестно: такого названия я и не слыхивал.

50 По Ледебуру толщина ствола от 6 до 8 дюймов. Листья длиною от $^1/_2$ – $^3/_4$ линии, чешуйчатые, собранные колечками.

51 *Саксаул* – это Anabasis ammodendron C. A. Mey. Описан у Ледебура в Flora Altaica, 1, 375. Листья этого растения, подобные сосновым иглам (это не листья а молодые ветви), служат, после морозов, пищею для неприхотливого киргизского скота, а ствол и сучья составляют лучшее в степи топливо. Растение это служит топливом и для пароходов на Сыр-Дарье и Аральском море. По чрезвычайной плотности древесины закрытый в золу уголек саксаула сохраняет огонь сутки и более; на воде саксаул тонет, а под топором дает искры, и может быть скорее изломан, нежели перерублен. Подробное описание саксаула см. у Базинера, 1. с., С. 93-95.

52 Это общее в Средней Азии поверье, о котором до последнего времени нельзя было сказать определительно – вздорное оно или нет. Но в 1858 году все пространство Усть-Урта было окончательно пройдено полуинструментальною съёмкой и теперь наука вправе ожидать от гг. офицеров Корпуса Топографов при Отдельном Оренбургском Корпусе, что они разъяснят, в чем тут дело.

От Блявули до двух ключей, именуемых *Кушбулак*, около 50 верст; вода в них солоновата; вышеупомянутый лес примыкает к сим местам с левой руки. Пройдя от сего становища верст с 10, дорога разделяется на две:

Одна, прямо через город Старый-Урганчи, идет в Хиву через продолжение 300 верст, подаваясь более в правую руку; летом безводная, идет кочевьями Каракалпаков, имея Аральское озеро в леве, расстоянием до 50 верст. По сей дороге, пройдя 10 верст от ее разделения, в сторону около пяти, есть остров, именуемой *Барса Кильмес*, то есть «входящему путь невозвратен». Он окружен со всех сторон мелкою соленою водою, или лучше соленою тиною до двух верст ширины. Сам остров продолговат, имея окружности до 15 верст; на средине его примечается обширное старое здание, но невысокое, не известно кем и когда построенное; называют еще сей остров *волшебным*, почитая его житием нечистых духов; по словам некоторых, бывавших недалеко от сего острова, там слышатся по вечерам и через всю ночь разные голоса зверей, лай собак и крики ночных птиц, почему никто на оный и не ездит[53].

Другая дорога идет через Конрат, от Кушбулака ключей до Аральского озера до 60 верст.

От сего места, дорога с 10 верст спускается круто под гору, с правой стороны идет высокая гора с разными холмами Караумет, она начинается с юга от Каспийского моря, идет на восток и оканчивается у песков Бурсук [1]. По горе имеется довольно лесу из дерева саксаул, дженгель и чангаль[54]; сие последнее имеет пень, покрытый большими крепкими иглами. По вершине

53 *Караумет* и *Кара-умбет*, или правильнее *Кара-Кумбед*, называется не какая-либо гряда гор, а юго-восточной чинк или обрыв Усть-Уртской плоской возвышенности, подобно тому, как северо-западной чинк или обрыв Усть-Урта зовется «Туманными Горами» (см. прим. 8). Затем в частности название это (Кара Кумбед) носит подъем на Усть-Урт, находящийся не вдалеке от мыса Урга.

54 О саксауле сказано выше. *Дженгаль*, правильнее *джангыл*, называется русскими «гребенщик», по Линнею Tamarix Gallica, описан у Ледебура в Flora Rossica, II, 134. Кустарник этот, достигающий иногда высоты 10 и более футов, растущий нередко густыми рощами, листом сходный с кипарисом, а цветы имеющий кистеобразные, красно-лилового цвета,- составляет лучшее украшение степей. *Чангаль*, правильнее *чингель*,- невысокий кустарник с колючими иглами, который, видели мы, густо покрывает многие пространства по берегам Сыра. Как окрещен он учеными ботаниками, не знаем. Во всяком случае киргизское название его должно быть в связи с персидским *дженгель*, которое вошло в английский язык в виде jungle.

горы стоят 12 будок, расстоянием одна от другой до пяти верст, из плит белого камня оделенные, как уверяют, каким-то Кариханом[55]. Дорога, продолжаясь около камышей и гор, отделившихся от Караумет горы, лежит по берегу Аральского озера по каракалпацким кочевьям до Конрата 60 верст[56].

Река *Аму-Дарья*, в древности называлась Оксус, потом Гигон. От Конрата до кочевья *Кизиль-хозя* едут вверх по левому же берегу Аму-Дарьи, лесом и кочевьями Каракалпак: расстояние до 120 верст [2].

От Кизиль-Хозя – по той же стороне реки, кочевьями Трухменцов до *Мангута* 30 верст[57].

Между Кизиль-Хозя и Мангутом в левой руке, на самой Аму-Дарье, крепость земляная *Копчак*[58].

Оренбург.
В феврале 1861 г.

Опубл.: Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.XIX. 1907. С.183-193.

55 Об этих «будках» или башнях, см. Базинера. 1. с., р. 88-89.

56 Описывая эту дорогу, следовало упомянуть; что на пути от Кара-Кумбеда до Конграда надо переправляться через Айбугирский залив Аральского моря. Подробности о Кунград из 1840-х годов см. у Данилевского, в его «Описании Хивинского Ханства» (помещенном в «Записках И. Р. Геогр. Общества», книга V, стр. 106-107). В настоящее время, разоренный несколько раз Хивинцами и Туркменами, Кунград почти совсем опустел.)

57 О *Мангуте*, правильнее *Мангыт*, см. Данилевского, 1. с., р. 108.

58 О *Копчаке*, правильнее *Кипчак*, см. так же, стр. 105. По нашему «описанию», как Кипчак, так и Мангыт, обнесены глиняными или земляными стенами; ошибочно ли было это известие, или в течении и 40 лет стены эти совершенно развалились, только у Данилевского читаем, что оба означенные города ни стен, ни валов, не имеют.

Кастанье И.А.

Развалины Сарайчика

О развалинах Сарайчика имеются сведения в трудах П.И.Рычкова. (См. Топография Оренбургской губ. Ч.1, стр.513, за 1762 года): «Сарайчик, признак великогож города, на берегу реки Яика, не доезжая до Гурьева за пятьдесять восемь верст, где ныне Яицких козаков форпость, называемый Сарайчик. Сей город по объявлению Яицких казаков, бывал нагайских татар. Там еще поныне в земле находят многие палаты, видно, что бывали они кладбища знатных людей; ибо во многих из палат находят гробы и кости. Сказывают, что на строение Гурьева-городка кирпича много взято из сих развалин. Да и ныне яицкие казаки, около сего места на форпостах находящиеся, на дело печей и на другие потребности, кирпич из оных развалин и из тех палат выбирают».

О развалинах Сарайчика имеются сведения в Трудах Оренб. Уч. Арх. Ком. Вып.XVI, стр.56. Агроном Тургайской партии Б.А.Скалов сообщил, что истекшим летом (1904 г.) он посетил проездом развалины Сарайчика, представляющая небольшой холм и остатки вала, покрытые осколками кирпича и камня. Казаки усиленно разрабатывают развалины, отыскивая кирпич для своих построек в какик-то подземных ходах. При этом находят много предметов археологии; у одного казака хранится, напр, большая глинная карчага, выкопанная в развалинах.

В трудах Оренб. Уч. Арх.Ком. за 1906 г. Вып.XVI, стр.271-272 помещено письмо священника Сарайчиковской Покровской церкви о Лоскутова следующего содержания: имею честь доложить Комиссии следующие данные по поводу остатков древнего ордынского города «Сарайчика». Г. Сарайчик (а теперь станица того же наименования) находится в 48 верстах от города Гурьева вверх по течению р. Урала Место, на котором стоял древний Сарайчик, было ограждено с востока рекою Уралом, с запада речкой Сарачинкой (рукав Урала), с юга стена и с севера тоже стена. Обе стены начинаются с востока, от берега р. Урала, и, направляясь на запад,

упираются в речку Сарачинку. Таким образом, площадь, занимаемая древним Сарайчиком, представляет вид почти правильного четверо угольника (если не считать зигзагов, образуемых рекою Сарачинкою). Каждая такая стена будет равна одной версте приблизительно. Имея сказанное ограждение, Сарайчик был изолирован отовсюду; такая изоляция была обитателям Сарайчика необходима в смысле стратегическом: при частых вражеских нападениях. В настоящее время стены имеют вид простого вала. На выше описанной площади находятся бугры мусора от древних Сарайских построек. В общем своем составе бугры представляют из себя одно целое возвышение. Сказанное возвышение имеет в окружности две версты.

Благодаря обилию на буграх жженого кирпича, кусочков изразев и слюды можно заключить, что постройки были грандиозны. В южной части расположения холмов имеется местность, обнесенная валом. Этот внутренний вал являлся, видимо, чем то в роде кремля среди других построек. Названный внутренний вал имеет в окружности 250 саж. Пожилой урядник Михаил Артамонов Мохначев передает (а ему передавал его дед, теперь давно умерший), что с южной стороны кремля находилась башня из обожженного кирпича. Эту башню упоминаемый Михаила Мохначева дед видел своими глазами. Теперь от башни не осталось и следа. Кроме описанных бугров да стен или валов теперь на поверхности земли от древнего Сарайчика ничего не осталось. По рассказам казаков лет 30-40 тому назад стояли еще остатки каменных стен. Казаки, не зная цены древности, стены разобрали и кирпичом выстлали полы в своих домах. Подобного кирпича и теперь сколько угодно валяется в буграх мусора. Кирпич квадратный, 6х6 вершков, толщиною 2 вешка. В настоящее время местность, занимавшаяся ордынским Сарайчиком, почти наполовину застроена казачьими домами, и кроме того на этих же развалинах устроено трое кладбищ: 2 христианских и 1 мусульманское. Возведение построек и устройство кладбищ на развалинах объясняется тем, что в низовьях р. Урала вся местность в половодье покрывается водою, почему располагают жилища и кладбища на холмах. Разрывая холмы для погребов, и могил, люди чаще всего извлекают из земли кирпич и человеческие кости. Кроме

того, осенью прошлого года, оправляя кладбищенский ров, рабочие вырыли глиняный сосуд и шар из серого мрамора по виду. Сосуд имеет вышины 1 аршин, а шар в диаметре 6 вершков. На сосуде имеется надпись, по-видимому, арабского алфавита. Как сосуд, так и шар были увезены из Сарайчика торговым казаком г. Уральска Иваном Артемьевым Аничкиным для передачи в Уральскую войсковую библиотеку для хранения: при библиотеке хранятся старинные вещи, отыскиваемые в пределах области. Как постройка домов на холмах, так и отведение кладбищ производятся с разрешения местной войсковой власти. Если дело заселения пойдет тем же путем, то лет через 15-20 все холмы будут застроены.

Опубл.: Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края. Труды Оренбургской учебной архивной комиссии.1910. вып.22. С.95-97.

А.Самойлович.

Среднеазиатско - турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика.

I.

Наказной атаман Уральского казачьего войска, генерал Н. Дубасов прислал в Восточное Отделение И. Р. Арх. Общества описание и рисунки разбитого глиняного сосуда с надписями, найденного в 1909 г. в поселке Сарайчиковском (бывшая крепость Сарайчик). Описание составлено войсковым архитектором, инженером И. Железновым. В препроводительной бумаге от 16 августа 1910 года ген. Н. Дубасов просит Отделение разобрать надписи, которые «не могли быть разобраны местными муллами, а между тем они представляют большой интерес, так как в них могут содержаться указания на происхождение, а может быть даже и на принадлежность вазы». Впоследствии, при письме от 12 мая 1911 г., ген. Дубасов прислал в Восточное Отделение фотографические снимки- числом 4- с надписей и одного орнамента. В настоящее время кувшин[59] склеен и хранится в Уральском войсковом музее; не нашлось только нескольких кусков нижней части.

По предположению Восточного Отделения я прочел надписи на Сарайчиковском кувшине и привожу их ниже в подлиннике, транскрипции академическим алфавитом и русском переводе, а своей работе я предпосылаю выдержки из вышеупомянутого описания сосуда.

«В 1909 году в поселке Сарайчиковском (бывш. крепость Сарайчик) случайно найдена в земле на глубине около 2-х сажень разбитая на 24 куска глиняная ваза, размеры и внешний вид которой изображены на рис. №1 (размер указан в сантиметрах).

«Главный интерес этого сосуда представляют надписи, которые не могли быть прочитаны местными муллами».

59 Этим словом я заменил слово *ваза*, употребленное в письме генер. Дубасова и в описании инж. Железнова.

«Все надписи и орнаменты были сделаны на сосуде до его обжига острым инструментом».

«Надписи 1 и 2 (рис. №2 и 3) расположены по верхней узкой части вазы против одной из ручек, а надпись 3 (вертикальная; рис. №4) и виньетка (рис.№ 1) на широкой части около той же ручки (на диаметрально противоположной стороне вазы находится вторая ручка).

«Никаких других надписей или рисунков (кроме указанных на рис. № 1 орнаментов) на вазе нет, как не могло их быть и на недостающих кусках».

«Верхний и средний орнамент показан на рис. № 2,3 и 4, нижний же представляет из себя 8 рядов параллельных линий, сделанных как - бы металлической гребенкой».

«Глина, из которой сделан этот сосуд, была предварительно хорошо обработана и прекрасно обожжена хотя и в сильном жару, но без малейших искривлений и без сплавления песка (остекления). При ударах куски вазы издавали ясный металлический звук и только при очень сильном ударе железного молотка можно было отколоть маленький кусочек от большого куска».

«Цвет вазы светло – желтый, местами переходящий в беловатый; этот цвет является характерным цветом хорошего и сильного обжига глины, находящейся в пределах Уральского казачьего войска, хотя, судя по прекрасному выполнению работы и надписей, является предположение, что эта ваза едва ли местного (т. е. в Сарайчике) производства».

II.

Надписи на кувшине составлены на среднеазиатско-турецком литературном языке; сохранились они полностью. Почерк – та`лик (قيلعت), ясный, хотя и не особенно красивый; диакритические точки расставлены не везде; местами имеются лишние точки под единственным س поставлено, как это иногда водится[60], три точки; буква و соединяется (за

60 См.facsimile: 1) при Шейбани намэ Мухамеда Салиха, изд. Проф. П. Мелиоранским по рукописи XVI в моей статье: «Шейбани- намэ, персидский unicum библиотеки хивинского хана»- рук. XVI в (Зап. Вост. Отд. XIX, стр. 0164 сл.).

одним исключением) с последующим ر, а иногда с последующим ز (в 2 случаях из 5-ти); под буквой ر, очевидно для отличия ее от буквы ز ,всегда имеется точка; под конечным ى ставятся две точки.

В верху кувшина помещено два двустишия дидактического содержания, сочиненных размером, подражающим арабско-персидскому мутекарибу (بررراقتم), а по середине кувшина- две строки, указывающих мистическое назначение сосуда и представляющих, по моему,- может быть, совершенно случайно- два полустишия (в 6 и 5 слогов) одного стиха который сочинен народно- турецким слоговым метром (в 11 слогов).

Первое двустишие - рис.2.

زوك يكروك زوي وب لوا زوي ىكروك شيك
زوص يكروك ليت وب لوا ليت يكروك زواوب

Кісі кµркі ж‰з ол, б±л ж‰з кµркі кµз;
Буоз (?) кµркі тіл ол, б±л тіл кµркі сµз.

Красота человека это – лицо, красота этого лица - глаза;
Красота глотки(?) это – язык, красота этого языка- слово[61].

Второе двустишие-рис.3.

رنه مه كيليب اك يشيك كروك يقت
را اك كيا كيليب ينناج وغيق غولوي

Такы кµркі кісіге білім һам һунар,
Жылу кыллу панны білімге ар.

Еще красота человека – зниние и искуство,
В жертву должен принести душу за нание человек!

61 Едва ли можно читать первое слово второго полустишия: زواوب –«бу авз (ауз,уз)» - «этого рта»? Ср. W. Radloff, Das turkishe Sprachmaterial des Codex Comanicus (СПБ. 1887), стр. 3.

Стих солговым метром-рис. 4.

ادنيجيا كنونبوك وب
رولوب رايوق شاي

Бу купнун ішінде* жас ќиюга болады.
Внутри этого кувшина* можно слезы сливать[62].

III.

Заметив предварительно, что древность стихотворных и вообще литературных надписей может , конечно, и не указывать на такую же древность самого сосуда, я скажу несколько слов об языках надписей.

Всякий, знакомый с сочинением XI века Юсуфа Хасс- Хаджиба Баласагунского «Кутадгу- билик» сразу заметить сходство двустиший Сарайчиковского кувшина с этим сочинением и по форме (يونثم), и по метру (راقتم ب), и по содержанию (дидактическое). Мало того, В. В. Бартольду удалось отыскать в «Кутадгу- билик» двустишие, почти тожественное с первым двустишием наших надписей; привожу его по facsimile и в транскрипции (19,23):

Укуш кµркі тіл ол, б±л тіл ол кµркі сµз,
Кісі кµркі ж‰з ол, б±л ж±з кµркі кµз.

62 Ср. О. Е. Корш, Древнейший народный стих турецких племен (Зап. Вост. Отд. XIX, стр. 161, начало азербайдж. Песни). Ср. еще у Кольцова («Крестьянская пирушка»):

Ворота тесовы
Растворилися,
На конях, на санях
Гости въехали…

Что ритмичность данной надписи может быть случайной, видно на следующем аналогичном примере из *прозаичного* переводного сочинения *Тезкере- и- эвлия*, XV в. (Tezkereh-i-evlia. Manuscript ouigour, reproduit par l heliogravure typographique. Paris, 1890, стр. 177,$_{17}$):

Ол купнн устунда* бір тахта турур.

Разница между этим двустишием и двустишием на кувшине – в порядке стихов и в словах, обозначающем то, красотою чего является язык. Порядок стихов в Кутадгу- билик» закреплен последующим двустишием:

Тілі бар жан сµзінь сµз алып,
Сµзі жакsы болса, ж‰зі созі н±р.
Языком своим человек слова свои произносит,
Если слова его хороши, лицо его радуется.

Слово боуз (если только мое чтение верно), стоящее на кувшине вместо слова –укуш(«ум») в «Кутадгу билик», изображено необычно (ожидалось бы زوغوب) и приведено- надо предполагать - в живом народном произношении; исчезновение звука г в середине слова или переход его в w в некоторых живых турецких наречиях (азербайджанском, куманском) имело место уже в XIV веке, вероятно, и ранее[63].

Кроме слова زواوب слово رنهвторого двустишия даёт повод предполагать за обоими двустишиями на кувшине меньшую древность, чем за «Кутадгу-билик», в котором вместо персидского رنهвсюду, за двумя исключениями, употребляется еще древне- турецкое ардам. Слово رنه в образовании «унарлык» (غيلرنه—عجدليم) встречается в «Кутадгу-билик» только[64] в предисловии (7,4; Каирский текст, 3, проза), которое, по-моему, сочинению не Юсуфом и прибавлено к его произведению позднее (не более, как через 100-200 лет; «перс»- еще «таджик», а не «сарт»--8,1)[65].

63 П. Мелиоранским, Араб-филолог о турецких языках (СПБ.1900, стр. XXXIX, 4). W. Radloff, Das turkishe Sprachmaterial des Codex Comanicus, стр. 69: баурсак, стр. 72, 75: бу и. Сказанное мною про б о у з относились бы к а в з, а у з, у з (см. сн. 1 на стр. 041).

64 Словарь Радлова, I, 1820 (чтение не точно). Слово ардам употреблялось и позднее; оно встречается, например, в памятниках XIV в. «Кысасу-ль-Энбия» Рубгузи (изд. Ильминского, стр. 196) и в памятнике XV в. «Тезкере-и-Эвлия» (facsimile, стр. 152,6). Слово رنه мне попалась в последнем сочинении на стр. 15,7.

65 Мог ли сам автор писать про свою книгу *при ее сочинении* или даже *после окончания* : «все ученые Чина и Мачина согласны в том, что в восточной области, во всей Туркестанской стране никогда никто не сочинял лучше этой книги на языке Бугра-хана, турецкими словесами. К какому бы царю, в какую бы страну не попадала эта книга, тех

Зато во втором двустишии имеется слово غولوي - «жертва», по-видимому, давно, веке в XIV-м, вышедшее из более или менее широкого литературного употребления в данном значении и поэтому дающее некоторое основание считать стихотворную надпись на кувшине не вовсе указанного предела. Правда, турецкая лексикология, не смотря на только что оконченный полным изданием «Опыт словаря тюркских наречий» ак. Радлова, еще весьма мало разработана, и от решительных заключений о судьбе того или иного слова необходимо пока воздерживаться[66]. Слово غولوي قولوي (jylyk, Jylyb, jolyk, jolyb, jylyw, jyly) вовсе не приводится, ни с каким значением, в словарях так называемого джагатайского языка: «Абушка» (изд. Вельяминова - Зернова) и Шейха Сулеймана Бухарского,

народов мудрецы одобряли (*прошедшее время!*) ее за ее краинюю искусность, за ее ослепительную красоту и каждый из них давал ей разные названия. Чинцы назвали (ее) «адаб-ул-мулук», мудрецы Мачинского царя- «ажын-ул-мамлакат», восточные-«зинат-и-умара», Иранцы-«шах-нама-и-турки» (турецкое Шах-намэ), некоторые-«панднама-и-мулук»,Туранцы-«кутадгу-билик». Сочинитель этой книги и этих стихов (ср. Каирск. Рук.)- уроженец Баласагуна, талантливый (غيلدرنه) муж (каирск. Рук.), человек богобоязненный(?). По книге эту он окончил в Кашгаре и принес к порогу (каирск. Рук.) царя Востока, хана Китая, а царь Бугра-хан его почтил и соизволил даровать ему звание своего «хасс-хаджиба». Поэтому он прославился на весь мир под именем Юсуф Хас-хаджиба. (W. Radloff, Das Kudatku Bilik, Th. II, St.-P. 1900,S 1-3) См. еще стихи предисловия: «Сей царь востока, князь Мачина, лучшии в мире по мудрости и уму, всю эту книгу себе присвоил и в сокровищнице спрятал. Она доставалась в наследство (*для этого нужны время*!) от одного к другому; ее другим не давали, а себе брали» (ibid. Стр. $4_{,5-6}$); «Посмотри на составителя этой книги: искусным (غيلدرنه) был он мужем, главою людей; этими различными достоинствами мудрости был он украшен, жил он радостно (?)» (ibid. $7_{,4-5}$). Фразы в первом лице (ibid., стр. 6, стихи 1-2 снизу; стр. 8, стихи 6-7 сверху) могут относиться не к автору книги, а к составителю предисловия. Слово ман на стр. 6, стих 2 сверху, ср. с арабск. текстом Каирской рукописи, где ام. Высказыванное мною *предположение* о происхождении предисловия нуждается, конечно, еще в подробном обосновании с привлечением данных языка, чему здесь не место.

66 Ближайшие задачи турецкой лексикологии состоят, по моему, в следующем: 1) составляют капитальные словари по отдельным живым турецким наречиям и прежде всего по наречию *казак-киргизскому*, как одному из богатейших (*якутский* словарь уже составлен и печатается Пекарским, а *чувашский*- Ашмариным); 2) составлять словари по отдельным турецким *литературным* языком со ссылками на памятники; 3) подготовлять материал для общего этимологического словаря турецким языком и наречий.

а также в кипчакско-арабском словаре XIII в., изданном Гоустма. Паве-де-Куртейль извлек это слово в форме ولي, снабдив его неверным значением и исказив цитату, из « Материалов для истории крымского ханства» Вельяминова-Зернова (СПБ.1864, стр. 102, строки 12 и 17), где слово ولي употреблено в значении «выкуп, откуп», а не «manqué. Defaut»[67]. Со значением «выкуп, откуп» это слово дано «Арабом филологом» (изд. Мелиоранского, стр. 0119; стр. 856. ضوعلاو ا دفلا;XIV в.) и Будаговым (Словарь II, 383: джагат.غولوي - без указания источника; крымско-тат.ولوي со ссылкой на вышеупомянутые «Материалы» Вельяминова-Зернова и с искажением цитаты). Выражения «catik jolyk», «satiy yuluy»,غلتس قولوي » в значении продажа и покупка» имеются в словаре Радлова (III.433: джагат.), в «Uigurica II» Мюллера (Берлин,1911г.; стр.77,$_{25}$; уйг.-будийский текст) и в поэме XIII в. Некоего Алия «Иосиф и Зулейха» (изд. Гоустма, Z. D. M. G. т. 43, стр.89). В Codex Comanicus в слово jулу (juluv) приведено в значений «спасение, освобождение» (изд. Радлова, стр. 44; XIV в.); в последнем значении слово может быть известно троцким караимам, судя по слову jylywчy- «спаситель» (слов. Радлова III,537). Единственно где приводится интересующее нас слово со значением жертва, это – в словаре Радлова: 1) (III, 433) jolyb-زبولج (Uig.), 2) jolyk-قولوي (Dsch.), 3) (ibid.-436) jolyb-غولوي (Dsch.) и 4) (ibid, 555) jylyb (Dsch,), причем уйгурское слово взято из «Кутадгу-билик», а источники джагатайских разновидностей слова не указаны[68]. В просмотренных мною отрывках из «Кысасу-ль-Энбия» Рубгузи, установленных по старейшим рукописям[69], и в прочитанных мною: части facsimile «Тезкерэи-эвлия» (стр.2-305), «Мирадж-намэ» и извлечениях из «Махзан» Мир-Хайдара[70] словоغولوي мне не встретило; там, где его можно было бы ожидать, стоит обыкновенно

67 Ошибка Паве-де-Куртейля попала в словарь Ценкера, 967.

68 Слово غولوي со всеми его значениями произошло, несомненно, от глагольной основы jолу, jулу , jол, jул- «1) вырывать, выщипывать, выдергивать, 2) отнимать, 3) выкупать, 4) освобождать, спасать» с помощью аффикса б-k, образующего имена существительные.

69 П. Мелиоранский, Сказание о пророке Салихе (Сборник статей учебников проф. Бар. В. Р. Розена, СПБ. 1897); подготовленная к печати рукопись С. Е. Малова «Жертвоприношение Исмаила, построение Каабы и о детях Исхака» (обработанная студенческая зачетная работа).

70 Miradj-namah. Publie pour la premiere fois. Traduit et annote par A. Pavet de Courteille, Paris, 1882 (с извлечениями из других сочинений).

арабское слово دف | [71].

Язык стиха, сочиненного слоговым метром, не содержит в себе данных, препятствующих относить его к довольно старому времени: арабское слово بوك «кувшин» (синоним مزوك ; имеется в Коране) встречается, например, в «кысасу-ль-Энбия» Рубгузи[72], в котором часто попадается и оборот типа رولوب رلىيوق. Хотя глагол kyi-«лить, наливать, насыпать» должен был в древности звучать куд (ср. сагайск. и койб: кус, якутск. Кут; отсюда, по моему, кудук, кудуб, куjу «колодец»), но, подобно глаголу koi-«класть», уже в XIV в. В некоторых диалектах (куманском, азербайджанском) имевшему новую форму[73] вместо код и подобно слову коды- «внизу, вниз», уже в XI в. спорадически звучавшему козы[74], и этот глагол мог тогда же

71 Малов, f. 8b: مدلىيق ادف اسلوب مىيناج دلكنىنم 9a: نوسلوب ادف ناج رازه .

Тезкере-и-эвиля, стр. $35_{,5}$ (транскрибирую арабскими буквами): الكناس ىنزىيمىيناج رلزيب

$207_{,2}$.يدلق ادف نىيناج بيلىيق ادف 241. «Махзан» نوسلوب ادف الكناس مىيناج كنىنام

(XV в.) стр. مس и وم Издание Паве-де-Куртеиля: ادف ينكنوزوا كات رلناريا لىيغليق

مغ قشع انيسادف ان نىيدلد ср. современные диалекты: «дуст дустыга фидо аилер джан илян кадами» (по-сартовски.

Кауфманский Сборник, Москва, 1910, Песни бачей, перевод Илькина, Диваева и Комарова, стр. 204);

زمناج نوسلوا ادف قنيرغوا نطو زيزع (османские шаркы о свободе отечества из моего собрания османских дастанов). Ср.

Кутадгу –билик,$14_{,19}$ (транскрибирую арабскими арабскими буквами):

زولوا ناغاق يدلوب مىيكاب مىيدنيزاب

غولوي مىيناج اسلوق ينونه مودنوتوا. На ряду с ادف в значении жертва употребляется еще арабское слово نابرق ; см., например,

«Хикметы» Ахмеда Есеви (издание типолитографии В. М. Ильина в Ташкенте, 1902 г.) стр.60

: نابرق لىيغليق كنىناج زيزع بيلىيق رلقاخ; ср.также стр.65: انم مىيدلىيق ادف الكنا ميل و ناج; см. еще там же стр.116.

72 П. Мелиоранский, стр. 292. 1 св. Есть это слово и в «Тезкере-и-эвиля», стр. $177_{,17}$.

73 Словарь Радлова II, 501. «Араб филолог», стр. 0108. Ак. В. В. Радлов отметил слово kyi в языке малоаз. сельджуков (Uber altturkishe Dialekte. I. Die Seldschukischen Verse im Rebab-nameh. St.-P. 1890, стр. 44 и 75) и сослался при этом еще на языки уйгурский и куманский. Во-первых, форма kyi для названных языков не указана ни в словаре того- же Автора, ни в его «Codex Comanicus» (стр. 28), а во-вторых, в «сельджукских стихах» единственное kyi (стих 117) можно и даже следует читать koi (см. в османских словарях koi на ряду с ko).

74 Ак. В. В. Радлов указывает в своем словаре (II, 501, 3 koi), что форма koi вм . код изредка встречается в Кутадгу-Билик по недосмотру переписчика. Но в словаре Радлова, II, 526, имеется пример при слове kojы который заставляет предполагать, что в живом языке автора Кутадгу –билик формы с j вм. д существовали и иногда попадали и в его литературное произведение; форма kojы закреплена рифмой в следующем стихе ($134_{,3}$) : يشيك غيلكناي ان *يوق رلي زيغاي يدما لىيكروك اقاب

произноситься с j.

В первом двустишии все слова – турецкие; во втором двустишии-3 персидских слова: 1)ەم (см. «Куд.-бил.» 15_{14}, 16_{18}), 2)ەرن, 3)ناج (см.» Куд.-бил.» 14_{19}); в стихах слоговым метром-1 слово арабское; в общем, в надписи на кувшине 22 слова и из них 4,т. е. менее, чем1/5- заимствованных. Этот факт может свидетельствовать в пользу известной древности надписей.

На основании всего сказанного мною о языке надписей, я позволяю себе предположить, что во время их составлении относится приблизительно веку XIII нашей эры.

Вопрос о времени и месте происхождения самого сосуда, равно как и об его точном назначении подлежит разрешению археологов. Принимая во внимание упоминание в одной из надписей на кувшине слез, я осмеливаюсь предложить догадку, не имел ли он какого-нибудь, хотя бы случайного, отношения к погребению, так как ведь Сарайчик был местом вечного упокоения золотоордынских ханов.

СПБ.
11 октября 1911г.

Опубл.: Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. XXI. Вып.1. 1912.С. 38-47

ايا س اطوت يدريك(арабск. транскрипция-моя); слово kojы-«вниз» рифмует здесь со словом ajы –«его луна».

Б.А.Федченко, И.В. Ларин

Извлечено из статьи «Растительность Уральской губернии»

Воды Яика были полны всевозможною ценною рыбой: белуги, осетры, шипы, сазаны пенили его быстрые воды…

По его необозримым степям кочевали в легких кибитках со своими стадами остатки когда то могучей и грозной для Руси Золотой Орды, ногайские татары. Разбившись на мелкие княжества, они кочевали по этой степи по всему течению Яика, по низовьям Волги и далеко на восток до Аральского моря. Столицею ногайской орды был город Сарайчик на Яике. Когда то цветущий, богатый и обширный, он хотя и не был, как раньше, многолюдным и шумным, но все же был сильным и грозным оплотом ногаев. Это был город, окруженный высоким земляным валом длиною около пяти верст. В средине крепости была цитадель, окруженная стеною более высокою, чем город и имевшая в длину около двухсот и в ширину до ста сажень. В цитадели находились роскошные дворцы ханов, сделанные из кирпича, мрамора и изразцов; там же был монетный двор, где чеканили монеты со своими именем ханы Ильбан (1373 г.), Тохтамыш (1380 г.) и Дервиш (1402 г.). Сам город занимал площадь более одной квадратной версты. Под защитою его стен цвела когда-то богатая торговля, шли караваны купцов из Азова через Сарай на Волге на Сарайчик и далее в Ургенч на Хиву. По этой караванной дороге с незапамятных времен были вырыты глубокие, иногда выложенные внутри камнем, колодцы, остатки которых вместе с развалинами Сарайчика сохранились до наших дней.

Но мало жили татары в своем городе, круглый год они кочевали по степи, оглашая ее своими заунывными песнями и криками своих табунов. На север от татар, занимая верховья Яика и южные отроги Уральских гор, жило другое кочевое племя – башкиры… На запад от ногаев кочевали на устье Волги остатки татар Астраханского царства, а на восток от Яика далеко-далеко в степях у Аральского моря кочевали, вышедшие из приалтайских степей, калмыцкие орды и еще далее за ними киргизы…

Опубл.:Федченко Б.А., Ларин И.В. Растительность Уральской губернии// Труды общества изучения Казакстана. 1925. Т.6. С.116.

Н. Арзютов

Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика[75]

В пятидесяти километрах выше г. Гурьева на правом берегу Урала расположен небольшой поселок Сарайчик. Название этого поселка неслучайно, несколько веков тому назад на месте его располагался один из крупных золотоордынских городов – Сарайчик, или Сарайджук.

В 1934 г. любознательный арабский путешественник и купец Ибн-Батута, пробираясь в Хорезм (Хиву), проезжал через этот город. В своих путевых заметках купец отметил: «Из Сарая (нового) мы ехали 10 дней и прибыли в город Сарайджук (Сарайчик). Сарайджук значит Сарай Малый. Он лежит на берегу большой и быстрой реки, которая называется Улусу…, что значит «великая». На ней мост из судов, как мост Багдадский. У этого города кончилась наша езда на лошадях, везущих арбы. Дальше надо было пересаживаться на верблюдов». Но ради любопытства Ибн-Батута проехал через этот город. И до него и два-три столетия после него большинство едущих в Хорезм и Туркестан обязательно должны были пробираться через Сарайчик; последний находился на главном караванном пути, соединявшем степи южной России с Азией.

Известно, что большинство золотоордынских городов погибло в 1395 г. в связи с разгромом Золотой Орды Тамерланом и с тем, что около того времени Золотая Орда сама по себе быстрыми темпами стала идти к упадку. Но Сарайчик, располагавшийся на границе Европы и Азии в том районе, где еще долго держались как самостоятельные остатки Золотой Орды – ногайские орды, жил значительно дольше других золотоордынских

75 К этой статье, к сожалению, утрачены иллюстрации, однако редакция все же считает необходимым ее напечатание, так как Сарайчик является одним из интереснейших археологических памятников северо-западного Казахстана и до сих пор почти не известен в археологической литературе.

Дальнейшие исследования его могут дать новый материал для освещения ряда важных исторических вопросов. *Редакция.*

городов.

«В конце XVI века казацкая ватага, шныряя по Каспийскому морю, достигла устья Урала. Тут узнали казаки от взятых ими пленных,что менее, нежели в 60 верстах от них находится древняя столица татарских ханов Сарайчик, которая хотя уже тогда не было так страшна, как в цветущее время Золотой Орды, но еще славилась торговлею с новопокоренной Астраханью, была известна россиянам по связям Иоана Грозного с владельцем оного, ногайским князем Исмаилом и через которую проходили все купеческие караваны, отправленные из Азова венецианцами и генуэзцами в Ургенч, Отрар и многие другие места Средней Азии до самого Пекина. Место, столь выгодное для разбоев, могло ли не приманить казаков? Они поднялись в лодках своих вверх по Уралу, быстро напали на Сарайчик, выжгли оный и в неистовстве не только живых жителей терзали, но даже, разрывая могилы, обдирали мертвых. Это случилось в 1580 году»[76].

Таким образом, нам совершенно точно известен год разрушения Сарайчика. С той поры и до наших дней остатки Сарайчика подвергались естественному разрушению, если не считать того, что этому разрушению содействовали поселявшиеся здесь русские и казахи, которые выбирали кирпич на строительство. Кроме того, дальнейшей гибели памятника весьма содействовала река Урал, которая во время разливов ежегодно уносила значительные куски от территории бывшего города.

Развалины Сарайчика были описаны П.И. Рычковым[77].

Почти через 190 лет после гибели Сарайчика место его посетил Паллас[78]. Территория развалин в конце XVIII в. была значительно больше, но внешний вид их уже мало отличался от современного состояния.

В 1861 г. в Сарайчике произвел небольшие раскопки и мензульную сьемку развалин заведующий Уральской войсковой чертежной корпуса топографов штабс-капитан А.Е. Алексеев[79].

76 Левшин А. Историческое и статистическое обозрение Уральских казаков. Спб., 1823, стр. 9-10.

77 Рычков П. И. Топография Оренбургской губернии, ч. I. 1762, стр. 513.

78 Паллас П. С. Путешествие по разным местам Российского государства. Ч. II. Кн. 2 СПБ. 1770, стр. 60-112.

79 Алексеев А. Е. Уральские ведомости, 1867, №30.

В Трудах Оренбургской ученой архивной комиссии за 1906 г. (вып. XVI, стр. 271-282) помещено письмо священника сарайчиковской церкви Лоскутова. Он пишет, что «площадь, занимаемая древним Сарайчиком, представляет вид почти правильного четырехугольника (если не считать зигзагов, образуемых рекою Сорочинкою), каждая стена которого будет равна одной версте, приблизительно». Среди сведений, сообщаемых Лоскутовым, имеется следующее: «Осенью прошлого года, оправляя кладбищенский ров, рабочие вырыли глиняный сосуд и шар из серого мрамора по виду. Сосуд имеет вышины 1 аршин, а шар в диаметре 6 вершков. На сосуде имеется надпись, по-видимому, арабского алфавита. Как сосуд, так и шар, были увезены из Сарайчика торговым казаком гор. Уральска И. А. Аничкиным для передачи в Уральскую войсковую библиотеку для хранения...» Вещи эти сейчас находятся в Чкаловском областном музее.

Обратимся теперь к результатам нашей поездки в Сарайчик, совершенной в 1937 г. и продолжавшейся 15 дней.

Если сравнить теперешнюю топографию с той, которая зафиксирована на карте 60-х годов прошлого столетия, то мы увидим значительные расхождения. Поселку Сарайчик все время приходится отступать вглубь от берега, так как последний ежегодно в половодье обваливается порядочными кусками. В настоящее время от старого казачьего поселения, обозначенного на указанной карте, почти ничего не осталось, он все время отступал, выстраиваясь новыми улицами на самих развалинах. А между тем еще Алексеев в 1861 г. выезжал из поселка на место развалин в рыдване. Правда, ехать пришлось не более 150 сажен.

В том месте, где речка Сорочинка впадает в Урал, берег реки на северо-восток, север и запад также беспрерывно разрушается. Это разрушение берегов с двух сторон привело к тому, что так называемая «Жилая лука» разделяется перешейком в 211 *м*, тогда как 70 с лишним лет назад это расстояние составляло около 1230 *м*. Пройдут 3-5 лет и «Жилая лука» превратится в остров. Лука «Медведица» у основания прорвана новым руслом Урала, а старое, огибавшее луку, теперь сухое. Таким образом, за 70 лет утеряна площадь, длиной около 1100 *м* и шириной около 300

м. В целом погибла площадь около 320 гектаров. На этом пространстве находилась немалая часть построек золотоордынского Сарайчика. Из года в год становится все труднее ориентироваться в топографии интересующего нас памятника.

Был осмотрен яр между посевом и плантацией инвалидов (до устьев речки Сорочинки). В воде и на берегу встречалась масса черепков от крупной и мелкой посуды – простой и поливной, имеются образцы посуды из цемента, обломки печи (обмазка). Под обрывом найдена миска с отбитыми краями, плохо сохранившийся подсвечник с голубой поливой, обломок каменной формочки для отливки какого-то кружечка со спицами и обломки железных предметов.

Общий осмотр поверхности городища выявил следующую картину. Все пространство, заключенное между р. Уралом и речкой Сорочинкой, включая и место, занятое современным поселком, сплошь усыпано черепками, золой, углем, костями животных. Изредка можно наткнуться на монету, бусину или какой-либо обломок металла. Всюду то выпукло, то еле заметно выделяются насыпи, под которыми скрыты остатки строений. Меня интересовали валы, о которых говорят Паллас, Алексеев, Лоскутов. По словам Палласа, «…вал со рвом еще виден и в окружности имеет до пяти верст. Он начинается при угле, который тихо текущая из степи речка Сорочинка делает с Яиком около полуторы версты ниже нынешнего форпоста, потом продолжается вверх оной речки и напоследок, обошел форпост кривизнами, кончается на Яике».

Я довольно тщательно осмотрел имеющиеся валы, но к твердому заключению о непосредственной связи их с золотоордынским Сарайчиком пока не пришел. Необходима дополнительная проверка.

В течение целого дня (18 сентября) я обследовал окрестности пос. Сарайчика с целью ознакомления с общей топографией их. Паллас пишет, что «…вообще место сего города в рассуждении болотной и соленой земли и бываемого весной наводнения, также несносного мученья от приносимых ветром комаров избрано весьма худое, и может быть во время истощенной татарской силы заложен был для безопасности помянутый город Сарайчик

в столь худом месте».

Сарайчик построен был, конечно, не во время упадка Золотой Орды и, насколько мне представляется, совсем не в столь «худом месте», как пишет об этом Паллас. На протяжении 630 *км* – от Уральска до Гурьева – я не видел лучшего места под постройку города, как то, где Сарайчик оказался расположенным. Действительно, обилие воды благодаря речным рукавам, хорошие сенокосные угодья, немалое количество древесной поросли и вполне приемлемые условия для бахчеводства – делали этот район наиболее удобным для организации поселения в золотоордынскую эпоху. Кроме того, здесь пролегал кратчайший торговый путь из столицы Золотой Орды – Сарая Нового в Хорезм и вообще с запада на восток.

Приступая к раскопкам, я оказался в некотором затруднении в том смысле, что не знал, откуда начать исследование, которое надо было повести так, чтобы рациональнее использовать время и израсходовать средства. На площади казахского кладбища я видел вскрытые и разрушенные жителями современного Сарайчика кирпичные могильные склепы. По обрыву Урала видны весьма скромные остатки разрушившихся строений. Контуры насыпей настолько расплывчаты, что не позволяют видеть в той или иной насыпи определенно остатки жилых строений. Мне же в первую очередь хотелось обязательно разрыть остатки жилых домов. Моей первой и главной на 1937 г. задачей было отыскание жилой части города. Глазомерный план, снятый после производства раскопок, показывает, что при разрешении этой задачи мне пришлось заложить больше десятка траншей в разных местах городища. Это, конечно, далеко не достаточно, чтобы представить себе более или менее ясно границы жилых кварталов. В процессе раскопок выяснилось, что общий культурный слой городища в среднем достигает 1 *м*. Выяснилось также и то, что это не единый культурный слой, а ряд слоев, которые за все время существования города сильно перемешаны. Такое явление объясняется тем, что не раз происходила перепланировка города и части его в разное время меняли свое назначение: то это были жилые кварталы, то кладбищенские районы. Траншеи № 1 и 8 дали остатки мазар с рядом погребений, сложенных из целых и половинных кирпичей

(большею частью из кусков кирпича). Фундамент мазар покоился на более древнем культурном слое, заполненном черепками посуды и костями животных.

Наиболее сохранившейся частью жилых кварталов является к настоящему времени, по-видимому, береговой участок, расположенный между речкой Сорочинкой и современным поселком. По крайней мере в этом районе в обрыве сохранились следы жилых домов, да к тому же остатки их обнаружены в процессе раскопок.

Общим для всех строений является то, что стены их сделаны из сырцового кирпича, а пол, вероятно, был глинобитный. Наиболее интересными можно считать остатки строения № 13, в процессе раскопок которого выяснилось, что оно погибло от пожара. Нет основания отвергать предположение, что эта постройка погибла в 1580 г. при завоевании Сарайчика казаками, а владельцы его, возможно, перебрались в Хиву, бросив остатки своего имущества на произвол судьбы. Строение № 13 является наиболее содержательным по количеству и качеству находок. В одной из комнат его почти полностью сохранилась печь и частично «кан». В другой имеет остатки обогревательной печи. Среди находок (остродонный глиняный кувшин, детские горшки, копилки и масса черепков посуды) особо следует отметить обломок горловины прекрасного стеклянного сосуда с золоченой арабской надписью по шейке и орнаментом. В овале сохранилось слово «благородство». В целом сосуд был невысокий, широкогорлый (диаметр горловины около 20 *см)*, с отогнутым наружу краем и слегка выпуклыми боками. Видимо, сосуд был завезен сюда из других мест и по стоимости был далеко недоступен каждому зол гоордынцу. На известных мне золотоордынских городищах находки хорошей стеклянной посуды, хотя бы в обломках, явление сравнительно редкое. В этом же строении встречена еще стеклянная поделка (обломок) неизвестного назначения в виде «лодочки» и несколько медных монет. Относительно монет и вообще металлических изделий, найденных нами на городище, надо отметить следующее: все они очень плохой сохранности. Причины плохой сохранности хорошо разъяснены уже Палласом: «Как в городе земля очень солона и притом мокра, то все остатки железных вещей

так перержавели, что едва узнать можно». «То же самое воспоследствовало с медными и серебряными, в валу найденными малыми монетами. Медные почти совсем превратились в ярь-медянку, а серебряные монеты в белую, блеска лишившуюся и весьма хрупкую материю». На то же явление, связанное с теми же причинами, указывает и Алексеев. Нами подобрано на поверхности и в траншеях больше двадцати медных монет. Из них чистке поддались только 11 монет: 9 времени Узбек-хана, 1 – Хызр-хана, т. е. середины и второй половины XIV века. Среди общей массы находок на городище весьма скромное место занимают предметы туалета: найдены одна целая бусина, три в половинках, два бронзовых зеркала в обломках и два медных перстенька.

Исследование Сарайчика необходимо продолжить по следующей линии:

1) детальная съемка сохранившихся развалин;

2) возможно полное вскрытие береговой полосы, где заведомо имеются остатки жилищ;

3) эта полоса находится под угрозой гибели в ближайшие годы;

4) сбор антропологического материала;

последний пункт работ - это отыскание усыпальниц золотоордынских ханов в окрестностях, примыкающих к Сарайчику, так, как, и по существующим теперь преданиям, и по указаниям источников, район Сарайчика был местом погребения золотоордынских ханов (Карта Пипигоне концаXIV в).

Дневник раскопок, произведенных 6-17 сентября 1937 г. на месте Золотоордынского города Сарайчика.

Т р а н ш е я № 1 (на насыпи диаметром 35 *м*, высотой 0,4 *м*). Заложена траншея длиной 4,5 м, шириной 1,2 *м*. Вся насыпь по верху заполнена мелко битой глиняной посудой, среди которой имеются и осколки поливной посуды. Изредка встречаются обломки изразцов и мозаичных вкладышей. На глубине 50 *см* от поверхности обнаружена кладка из квадратного кирпича и половинок. При полной разброске всей кирпичной кладки

оказалось следующее.

Это была небольшая (2,7 х 2,7 *м*) «мазарка», в основном сложенная из неполноценного кирпича. Стены сооружения сохранились на высоту 50-60 *см* и состоят из четырех рядов кирпича.

С внутренней стороны они равные. Ориентирована мазарка по линии северо-запад – юго-восток. В северозападной стенке посередине имелся вход шириной в 90 *см*. Под входом (порогом) мазарки находился костяк человека, лежавший с вытянутой головой к северо-западу. На полу помещения лежали в ряд 8 человеческих костяков на спине, с вытянутыми конечностями, головами к северо-западу. Вещей при них не обнаружено. Костяки лежали на насыпном, т. е. старом культурном слое, который продолжался еще на глубину метра с лишним. При раскопке сооружения, помимо костей коровы, лошади, овцы, подобраны черепки простой глиняной посуды и глазированной с голубой, синей и белой с темными глазками поливой.

Особенно выделяется обломок от чашки с ручкой. С внутренней стороны он покрыт голубой поливой, а с наружной – синей. На синем фоне орнамент из шестиконечных звезд, обведенных золотом. На остатке ручки – квадрат из золотых и коричневых ободков. В глубине насыпи, как и на поверхности, встречены кусочки образцов мозаики, кроме того, найден кусок алебастра с гнездами для мозаичных кладок. Один из вкладышей – белый, сохранился на месте. Мазарка поздняя, вероятно XV-XVI вв.

С т р о е н и е № 2. Остатки его обнаружены в обрыве берега р. Урала. Из-под яра хорошо была видна настилка пола из обожженного кирпича и одна стена из сырцового кирпича. Под обрывом же, против пола, подобраны неполностью части крупной корчаги, несколько квадратных кирпичей (один из них с четырьмя отверстиями в середине). Все это является частью указанного строения. При расчистке остатков строения оказалось, что от него сохранился лишь угол, длинной стороной направленный по линии северо-восток – юго-запад. Югозападная стена, длиной 2,65 *м*, имеется полностью, северовосточная – только частью, на длине 1,43 *м*. Стены поднимались на высоту 6 кирпичей (толщина кирпича – 7,5 *см*, длина

и ширина – 33 *см*). Пол находился от поверхности на глубине 1,25 *см* и сохранил 28 целых кирпичей. Посередине помещения пол сильно выбит, потерт, а по краям крепкий.

Насыпь № 3. В 70 *м* берега р. Урала на холмике заложена траншея длиной 4,5 *м*, шириной 1,5 *м*. Первый штык не дал никаких находок. Без вещей и каких-либо иных находок оказался и второй штык. С третьего штыка начали встречаться черепки глиняной посуды, чаще простой, обломки кирпичей, кости овцы и коровы. На глубине 0,7 *м* найдена медная монета. Поверхность холма – без обычных остатков черепков и прочего лома.

Насыпь № 4. Заложена квадратная траншея (4,5 х 4,5 *м*) в западной половине насыпи. Первые два штыка находок почти не дали. На третьем и дальнейшем штыках до глубины 1 *м* встречались кости овцы, коровы, лошади, черепки простой и реже поливной посуды. В этой траншее подобраны: медный перстенек с «бирюзовым» глазком и неопределенный бронзовый фигурный предмет. Насыпь эта, повидимому, простая мусорная куча.

Траншея № 5 (близ казахского кладбища). Длина траншеи – 10 *м*, ширина 4 *м*. В траншее найдены бесформенный кусок бронзы и костяной полоз от саней. На глубине 1,2 *м* начали встречаться костяки людей. Здесь была мазарка. Траншея не доработана.

Траншея № 6 (на валу). Длина траншеи – 5 *м*, ширина – 2 *м*, Найдены: медная кумысная чашечка, дно глиняной миски (пиалы) с синей поливой, железная крышка с филигранью и глазками по лицевой стороне. На глубине 1,2 *м* встретились костяки людей. Наряду с этим, найдены совершенно разрушенные части дымохода и сырцовой стенки.

Траншея № 7. Она заложена также на валу с целью проверки, действительно ли это вал или остатки построек. Длина траншеи – 5,8 *м*, ширина – 2,9 *м*. На первых штыках в траншее обнаружились человеческие костяки взрослых и детей. Траншея углублена до двух метров. В ней найдены: кости коровы, лошади, овцы, черепки глиняной, в большинстве простой, посуды и обнаружена яма, сплошь заполненная скипевшимися стекловидными кусками глины, среди которых подобраны обломки

бронзовых предметов.

Траншея № 8. Размеры не взяты. В траншее обнаружились части двух мазарок, ориентированные по линии северо-запад – юго-восток. В одной мазарке раскопан костяк человека. Вскрытие мазарок не произведено. Они сложены из обломков кирпичей и, повидимому, вполне аналогичны с мазаркой № 1.

Траншея № 9. Приблизительно в 200 *м* к юго-востоку от поселка на возвышенности заложена траншея № 9. Длина ее – 7 *м*, ширина – 2 *м*. Поверхность, где заложена траншея, усыпана мелко битой посудой. Почти с первого штыка и до 2 *м* беспрерывно откапывалась зола из пережженной соломы, среди которой встречались кости овцы, коровы, лошади и подобрано бронзовое зеркало в двух обломках.

Траншея № 10 (на обрыве берега). На краю обрыва сохранилась стенка обрушившейся постройки из сырцового кирпича. Стена направлена по линии на юго-запад. С наружной ее стороны найдены: дно поливной миски желтого цвета с шестиконечной звездой, обломок миски с белой поливой и синими пятнами, обломок углового изразца, медная монета и железный однолезвийный нож без черешка.

Траншея № 11. Заложена в 25 *м* к юго-востоку от обрыва. Длина траншеи – 6 *м*, ширина – 2 *м*. На первом штыке подобраны: дно от крупной поливной миски с орнаментом в виде двух восьмерок, медная полуразвалившаяся монета. На глубине 0,20 *м* обнаружилась кирпичная кладка. В результате раскопки выяснилось, что здесь была мазарка с куполообразным сводом. Мазарка в основном сложена из битого кирпича, среди которого изредка встречается и целый квадратный кирпич размерами 21 х 21 х 3 *см*. Стены ориентированы по линии юго-запад – северо-восток. Длина югозападной стенки – 2,45 *м*, северовосточной – 2,15 *м* у основания. Сохранилось шесть рядов кирпичей. Посередине юговосточной стенки пробит вход шириной 58 *см*. Мазарка построена на старом культурном слое.

Траншея № 12. Траншея – узкая, от обрыва берега внутрь. На глубине 1 *м* найден сфероконический сосуд из огнеупорной глины. Горлышко отбито. Как я предполагаю, это строительный отвес.

Т р а н ш е я № 13. Остатки стен строения кое-где светлыми полосками выделялись на утоптанной темноватой дороге. В течение пяти дней (с 12 по 16.IX) удалось более или менее точно оконтурить остатки постройки. Здание вытянуто по линии северо-запад – юго-восток. Общая длина вскрытой части около 14 *м*, ширина – 9,4 м. Оно состоит из пяти комнат, расположенных в два ряда. Стены сохранились на высоту 0,70 – 1 *м* и сложены из сырцового кирпича. Толщина стен – 85 *см*. I и II комнаты соединены дверью; остальные- разобщены между собой. Двери во всех комнатах расположены в углах. Каковы были полы – осталось неясным. Во всяком случае отмечу, что нет явных следов того, чтобы они были глинобитные. Так как в одной из комнат было обнаружено несколько кирпичей, лежавших в беспорядке, можно думать, что если и не во всем здании, то в некоторых помещениях пол мог быть кирпичный, который затем разобран хотя бы для постройки мазарок.

I к о м н а т а. Длина – 4,40 *м*, ширина – 3,90 *м*. В углу и вдоль юговосточной стенки сохранились остатки обогревательной печи. В самом углу, по моему предположению, находилась воздушная камера, значительно углубленная под пол. Диаметр ее – 60 *см*, высота – 50 *см*. Кирпичи стены, располагавшиеся над камерой, изогнулись. Вдоль юговосточной стены от воздушной камеры на длину 2 *м* шли параллельно две дымоходные трубы, заполненные сажей. Ширина и глубина труб – 20 см. Они соединялись в печи, располагавшейся при входе в комнату IV. От печи осталось только кирпичное основание, длиной 70 *см*, шириною 60 *см*, с топкой в северо-западной части.

В дымоходе найдено в четырех обломках бронзовое зеркало с рельефным орнаментом. На высоте 20 *см* над дымоходом в юго-восточной и северо-восточной стенках обнаружены остатки обгорелых плах, слегка вдавленных в стены. Они составляют в целом площадку длиной 2,3 *м* и шириной 60 *см*. Это, вероятнее всего, были нары, устроенные над печкой для тепла.

II к о м н а т а. Длина – 4,4 *м*, ширина – 3,2 *м*. Соединена с I комнатой дверью шириной 90 *см*, расположенной в югозападном углу. Помимо черепков глиняной посуды и костей животных, в комнате найдена

значительная часть большого глиняного кувшина – горло с ручкой, стоявшее в северовосточном углу.

III к о м н а т а. Вся площадь комнаты покрыта довольно толстым слоем пепла и угля от обгоревшей соломы, перемешанной с глиной. Здесь явно обвалился потолок, крытый саманом. В помещении найдены черепки посуды и кости животных. Дверь в комнате в югозападном углу. Длина комнаты – 4 *м*, ширина – 4 *м*.

IV к о м н а т а. Сплошь заполнена остатками сгорёвшей обвалившейся саманной крыши. Длина комнаты – 4 *м*, ширина – 3,2 *м*.

V к о м н а т а. Она примыкает ко II комнате, составляя с ней и I один ряд, и является, по-видимому, пристройкой: северовосточная ее стена идет несколько под углом по отношению к общей линии той же стены первых двух комнат. Длина комнаты – 4,4 *м*, ширина – 3,8 *м*. Вход в северовосточном углу со стороны югозападной стенки. Ширина ее – 0,85 *м*. Эта комната специального назначения, служила для выпечки хлеба и, вероятно, являлась вообще кухней. В югозападном углу на глубине 0,65 *м* от поверхности располагалась печь, к настоящему времени несколько разрушенная по верху. Во время обнаружения ее печь оказалось почти не засыпанной, и в ней найдено довольно много черепков от разбитой глиняной корчажки. Устройство печи весьма любопытно. Первоначально была вылеплена печь, диаметром в 80 см, стенки ее исполосованы в переплет гребенкой о 12 зубцах. От времени печь износилась. Тогда заготовили вторую печь – корчажку меньшего размера и вставили в старую. Оказавшееся свободным пространство между печами заполнили разным мусором, состоявшим из глины, золы, черепков посуды и мелких костей животных. Размеры вставной печи с внутренней стороны таковы: верх диаметром 44-52 *см*, середина – 58-64 *см*, дно – 52-58 *см*, высота – 52 *см*.

На стенках печи наведены 33 полосы, идущие вертикально и состоящие каждая из 9 зубчиков. Назначение полос – придерживать лучше тесто.

Нижняя часть печи настолько сильно обгорела, что от малейшего прикосновения разваливается на куски. Дно перегорело совершенно. С наружной стороны вся печь обмазана не очень вязкой глиной слоем

толщиной 6 *см*. При подъеме печь развалилась на мелкие куски.

Вдоль трех стенок комнаты проходила глиняная лежанка «кан». К сожалению, кан основательно разрушен. Высоту восстановить затруднительно. Можно полагать, что высота доходила (заведомо можно сказать) до уровня печи, с которой кан был тесно связан; через кан проходили дымоходы, нагревавшие его.

У северо-восточной стенки комнаты вплотную к ней лежал на боку остродонный, длинный, с отбитым горлом глиняный сосуд. Вне юговосточной стены обнаружен обломок горла стеклянного сосуда с золоченой арабской надписью. В «кухне», как и в предыдущих помещениях, встречалось много осколков битой посуды и кости животных. Между стенами V и IV комнат обнаружены завалы из пепла, золы, угля, полуистлевшей соломы, перемешанной с обожженной глиной – явные признаки того, что здесь обвалилась сгоревшая крыша, являвшаяся как бы навесом перед входом вIV комнату. На площади этого завала среди черепков посуды и костей животных найдены два детских горшочка и две глиняных копилки в форме репы. Одна из них оказалась настолько пережженной, что при подъеме почти полностью разрушилась.

Описываемое строение было разрушено и сожжено, вероятно, при нападении каких-либо врагов. Среди других находок в строении № 13 следует отметить: половинку глиняной кружки, часть стеклянного сосудика «лодочкой», часть глиняной крышки, бронзовый нож, две медных золотоордынских монеты.

С л у ч а й н ы й с б о р. У входа в землянку машиниста бахчей инвалидов лежал крупный обломок жернова, взятый в одной из насыпей, а в землянке казаха, жившего на бахче, находилась корчажка с отбитыми краями и приспособленная для воды. Владельцы с большой охотой, уступили нам эти вещи.

Опубл.: Известия Академии наук Казахской ССР.1949. Серия Археологическая. Вып.2. С.126-133.

Т.Байшеркешов

Ескі Сарайшық

Жайықтың бойы Сарайшық,
Астана келіп тіл алған,
Мекеме болып құралған,
Он сан ноғай орнаған,
Тақ құрған жері сол екен...
(Ығылман).

Гурьевтен 50 километр шығар Жайық бойындағы қазіргі Сарайшық поселкесінің тұрған жерінде, соның қасында әуелі Алтын орданың, соңынан XVI ғасырдың аяғына дейін ноғайлы елінің Сарайшық деген бұрын да үлкен қаласы болған Ығылман ағаның айтқан Сарайшығы, осы Сарайшық. Бұл қала, Қара теңіздің солтүстігінен Алтын орданың ұлы қаласы Сарай Беркенің үстімен Қытайға, Хорезмге асатын үлкен керуен жолының үстінде болады. Сондықтан қай жақ пен де қатынасты сауда қаласы болады.

Ескі Сарайшықтың айналасы кезінде сулы, көлді, тоғайлы, қалың ну болған. Керуеннің кідіріп тынығуына қолайлы жер болып табылған. Каспий теңізіне қарай жақын жаңа су жолының да үстінде болған. Балығы көп болған.

XVI ғасырдың аяғында ескі Ресейдегі крепостной тұрмыстың, заңның жаңылығынан, патша үкіметінің зорлығынан бос шет жерлерге ғасыр шыққан қазақ орыстар Сарайшықтың байлығын естіп, Каспий теңізі арқылы «өздерінің қайықтармен Жайықты өрлеп Сарайшықты төбеден түскендей сапты, өртеді. Елінің тірісі түгіл, молаларды қазып өліктеріне шейін тонады. Бұл 1580 жылы болды... «(А.Левшин. «Орал қазақтарын тарихи жаңа статистикалық жолы», С.П.Б. 1823 жыл, 9-10 бет).

Осы уақыттан бастап бұрынғы Сарайшық қаласы жойылады. Жойылуына бұл жерді мекендеген бұрынғы елде себеп болады. Үйлерінің,

молаларының тастарын бытырата пайдаланады. Ескі Сарайшық қаласы қалдығының азаюына Жайық та себеп болады. Су тасығанда қолма-қол жары құлап Сарайшықтың тұрған жерін көп жеп кеткен, сумен алып кеткен, бұрынғы қалпын бұзған.

Қазіргі Сарайшық поселкесінің төңірегінен бұрын-соңды әдейі зерттегенде ғана кездей соқ жерден табылған, әлде де кездесетін қалдық заттарға қарағанда ноғайлының Сарайшық қаласы үлкен қала, өзінің уақытына қарағанда мәдениетті қала болғанға ұқсайды. Неше түрлі тастардан әдемілеп салған үйлері болған. Абайлаған адам ол жерден осы күнде де әдемі ыдыстардың сынықтарын, беренді тастарды, ақшаларды тауып ала береді. Жайықтың жарынан әсіресе тас құмыралардың бөлшектері көп табылады. Қолма-қол жар құлағанда жердің асты ашыла береді.

Қазіргі ұйымдастырылып жатқан облыстың музейге сол Сарайшықтың жерінен 1909 жылы табылған үлкен тас құмыра келтірілді. Биіктігі 80 сантиметр, ені 60 сантиметр. Құмыраның сыртында бұрынғы Түрік-татарға мындай жазулар бар:

«Кісі көркі жүз,
Жүз көркі көз,
Ауыз көркі тіл,
Тіл көркі сөз».
(бұл қазақшалағанымыз)

Бұл құмыраның сөздерін шығыс елінің мәдениетін, тұрмысын зерттеген профессор Самайлович «XIII ғасырдағы сөздер» деп шешіпті.

Бұған қарағанда, біз сол XIII ғасырда көріктілік ғана сөз, өлеңнің татар-ноғайлы елінде жақсы тәртіптеліп, аса мән берілгенін байқаймыз.

Сол құмыраның сыртында екінші жерінде:

«Тағы кісі көркі – білім-өнер.

Білім үшін кісі жанын пида етуі керек» деген сөз бар. Бұдан да XIII ғасырда ноғай-татар жұрты білім-өнерге ұмтылғанын, оны қымбат көргенін біледі.

Ескі Сарайшық күні бүгінге дейін планды түрде дұрыс зерттеліп жазылған жоқ. Тек тиіп қашып зерттелді. 1861 жылы Оралдың әскерлік

шертеж, топографтар корпусының бастығы штаб-капитан А.Е.Алексеев деген азғантай жазып, құлағандарын инструменталдық съемкаға алыпты. Қазіргі көзі тірі Е.Ф.Котов ғана, Н.Ф.Акутин сияқты карттар «бұл жерлерді рота солдатпен Оралдың атаманы генерал Крижиновский деген қаздырып көп нәрселер тауып Мәскеуге алып кетті дейтін еді, біздің әкелеріміз» дейді. Революциядан кейін 1936 жылы сентябрь айында Саратовтың облыстық музейі қазып, зерттеген. Бұл соңғы зерттеудің кейбір материалдары құралып жатқан Гурьевтің облыстық музейінде бар. Қалған көпшілігін Саратовтың музейі ғылыми зерттеп, жақында жібермекші.

Соңғы зерттеу бойыншада ескі Сарайшық қаласының көп жерін Жайық алып кеткенге ұқсайды. Бұдан 70 жыл бұрын салынған сол жердің картасына қарағанда 350 гектар жерді Жайық жеп кетіпті. Сонда да 10 шақты жерден қазып қарағанда XIV-XV ғасырлардағы күйдірген кірпіш, іштен иіп мықтап салған молалар, үйлер табылған. Әрбір метр жер астында сақталған бес бөлмелі үйден тас құмыра, темір пышақ, айна, тас шилан, бес бөлек бақыр ақша ғана, арабша алтын жазулы әдемі әйнек ыдыс табылды. Бұлар мен қатар сол уақыттағы қол диірменнің тасы, жаңа тас водопровоттың өңеші шыққан.

Бес бөлмелі үйдің бір бөлмесінде түтін жердің астымен жүретін, жалпақ нан пісіретін (бөлек нан) пеш болыпты, пештің кісі отыруға, жатуға қолайлы етіп салған жері қалыпты.

Табылған заттардың ішіндегі ең құндысы қымбат жазуы бар әйнек ыдыс. Бұрынғы өткен жұрттың тұрмысын, тіршілігін ғана мәдениетін білу үшін мұндай үй ішіндегі нәрселердің табылуы үлкен маңызды мәселе.

1936 жылы молалардан табылған тастар, күйдірілген тастар. Бұдан біз XIII-XV ғасырларда біздің жерімізді жайлаған түрік-татар елінің тас күйдіруді білгенін, оны қолданғанын білеміз. Табылған үйдің жары да күйдірілген тастан салынған. Бұдан біз ол уақыттағы халық тек мола емес, үйлерді де күйдірілген тастан салғанын көреміз.

Күйдірген тасты ізбес пен май балшықтап қалаған жаңа қалауы да себеп. Қалауы жараспаса, жердің астында қалып 500-600 жылдар шыдамас та еді.

Сол уақыттағы ақшаның табылғаны, сауда саттықтың болғаны. Араб

жазуы бар шөлмек ыдыстың табылғаны, араб елімен де сауда қатынасы болған. Тас водопроводтың өңеші табылғаны, Сарайшықтың өз кезінде үлкен мәдениетті қала болғанын көрсетеді. Бұлар тек болған 1936 жылы 15 күн зерттегенде ғана табылған нәрселер. Дұрысырақ планды ретте толық зерттелсе қазіргі Сарайшық қаласы айналасынан Алтын орда заманының, ноғай хандары заманының ғылымға керекті көп заттар берілетіні даусыз депті соңғы зерттеген кісі.

Алтын орда дәуіріндегі халықтардың тұрмысы, қала жаңа ауыл қалдықтарының сол уақыттағы тіршілігі ғана өндірістері туралы кезінде жазылған, содан осы күнге дейін сақталған ешбір мәлімет жоқ. Алтын ордада кезінде талай тыңшылар, саудагерлер, жиһангездер келіп кеткен. Бірақ, олардың жазғандары да Алтын орданың мәдениетін, халқының тұрмысын толық суреттемейді. Саудагер, жиһангездердің ішіндегі шұқылап Алтын орданы 1334 жылы аралап көп қазып, «бақылаушыларға сыйлық» деген кітап бастырған Отырар Ибн Батута да қанағаттанарлық ештене айта алмаған.

Алтын орданың тарихын ноғай хандығының жайын толық айтатын ескі кітаптар болмаса, енді оны Еділ мен Жайық бойында жердің астында қалған қалалар, заттар айтады. Бұларды тауып пайдаға асыру, тарихқа дерек қылу әрине алдымен археологтар мен тарихшылардың міндеті. Еліміздің мәдениетін естуге тілектес болған, әрбір саналы азаматтардың міндеті.

Сарайшықтың маңында жерден табылатын ескіден қалған қымбат заттармен қатар Сарайшықтың жеріне, тарихына байланысты ел аузында да сөздер бар. Мысалы: қазіргі Сарайшық поселкесінің оңтүстік шығыс іргесінде бір кішкене көлдің орны бар. Оны жергілікті ел «Секер көл» дейді, бұлай аталу себебін Мақыш Есеев қарт бұлай дейді: «бұл көлде бұрын су болыпты. Айналасы шөп, қамыс қалың ну болыпты. Бұл жерлерге көктем мен күзде құс келіп, қайтқанда неше түрлі құс қоныпты. Сонын ішінде аққу құс әсіресе бұл көлге көп үйір болыпты. Ноғайлының Әз-Жәнібек деген ханы осы көлге секер төктіріп аққуды мас қылып, құладынға ілдіріп, той етіпті. Тойына Асанқайғы би көп шақыртумен келіп, неге өкпеледіңіз дегенде, былай депті-мыс.

.... Алты атанға қос артып,
Алты жыл қоныс қарадым.
Қырында деп қызығы,
Суында деп балығы
Бұл жерді өзім қаладым.
Көлге секер төктірдің,
Секерге аққу бөктірдің,
Аққу көлдің көркі еді,
Көлдегі сұлу ерке еді,
Құладын құстың қоры еді,
Аққу құс – ару, төре еді.
Құладынға құды ілдірдің
Ақ мамығын жұлдырдың,
Құладынға құды жем қылдың,
Төрені қормен тең қылдың.
Түбінде өз басына келер деп,
Құладындар бір жаманнан өлер деп,
Саған өкпелеп келмедім».

Сарайшықтың солтүстігінде Жайықтан шығып бер жағынан 10 километр жерден Жайыққа қайта құятын Сарайшыққа дейтін жылғаның қазір арнасы бар. Сарайшықтағы қазіргі карттарының айтуы бойынша, ол жолға қаланы қорғау ісін қолдан жазылған, артынан ұлғайып Жайықтың саласы болып кеткен, деседі. Бұдан басқа Сарайшықтың айналасында үлкен қорған, қамал болған деседі.

Неғылғанда да, қазіргі Сарайшық поселкесінің жерінде тарихи байлық бар. Бұны енді пландық, кеңірек ғылыми түрде зерттеу керек. Материалдарын жинау керек. Сөйтіп, бұрынғы елдердің жеріміздегі мәдениет, тарих қалдығын сақтаған қымбат қорды ғылым академиясының Қазақстандық бөлімі пайдаға асыруы тиіс, бұған Гурьев облыстық партия комитетімен атқару комитеті мұрындық болуы қажет.

12.01.1940 ж. «Социалистік құрылыс» газетінде жарияланған

Пацевич Г.И.

Раскопки развалин древнего города Сарайчика.

(По материалам Западно –Казахстанской археологической экспедиции 1950 г .)

В задачи работы Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1950 года[80] помимо рекогносцировочного обследования археологических памятников района долины р. Ата-Су (Караг.обл.), Эмбы с притоками Сагыз и Ат-Джакси (Актюбин. и Гурьевская обл), входило также обследование и частичные раскопки на территории развалин древнего города Сарайчика.

Гор. Сарайчик (Сарачук или иначе Сарай-Бату) согласно исторических сведений построен внуком Чингиз-хана-Бату (Батуй) ханом на правом берегу реки Урала (Улу-Су, Яик), примерно в 60 км. от устья ее, по-видимому на месте ранее существовавшего здесь более древнего поселения.

Город Сарайчик временам, по-видимому, являлся столицей улусы Джучи (Синей или по русским источникам - Золотой-Орды)[81],а также местом захоронения первых золотоордынских ханов[82].

По словам арабского путешественника Ибн-Батута, посетившего Сарайчик в 1333 году в нем купцы и путешественники, едущие со стороны Южно-русских степей в страны Средней Азии (Хорезм, Ургенч, Отрар, Шаш и др.) заменяют лошадей на верблюдов. Переправа в Сарайчике через Урал совершалась по мосту, сооруженному на паромах.

Наряду с другими городами Золотой орды в городе Сарайчике в течение долгого времени золотоордынские ханы чеканили свою монету и в 1373-1374 г в нем даже одновременно чеканили монету два претендента на

80 Зап. - Каз. археологич. экспедиция 1950 г. организована Институтом истории, археологии и этнографии Академии Наук Каз ССР в составе: начальника экспедиции А.Х.Маргулана, научного сотрудника Г.И.Пацевича и фотографа А.А.Попова.

81 Рашид-ад-дин. Сборник материалов, относящихся к Золотой Орде. Ленинград 1941г., стр. 72.

82 Там же, стр. 76 и В.В.Бартольд. К вопросу о погребальных обрядах тюрков и монгол. Зап. –Вост. отд. Русск. арх. общ. т. XXVвып. 1 и 4 стр. 75.

Золотоордынский престол: Иль-бана-хан и Ала ходжа[83].

Во время междоусобных войн Токтамыша с Тимуром в 1395 г. город Сарайчик был ограблен и разрушен войсками последнего[84].

По сообщению арабского историка ал-Айни[85] возле Сарайчика в 1419 году погиб соперник Токтамыша - эмир Едигей, долгое время игравший при ханах Золотой Орды, такую же роль какую первоначально играл Тимур при ханах Мавераннахра.

По словам Рычкова[86] город Сарайчик (Сорочин) около 1484 г. был взят приступом и разрушен казачьим атаманом Нечаем, после чего он был вскоре восстановлен, так как по сообщению Герберштейна[87] уже в начале XVI в. городом Сарайчиком с прилегающим к нему районом владел ногайский князь Жидак.

В 1580 году Сарайчик еще раз был разрушен до основания русскими казаками[88] с этого, по-видимому, времени он прочно занимается русским казачеством, сохраняя свое имя Сарайчика и согласно местного предания в нем одно время, после убийства Лжедмитрия I, скривилась Марина Мнишек.

К началу XVIII в. Сарайчик под именем крепости Сорочинской, наряду с Гурьевом, Уральском и др. городами входил в число крепостей русской оборонительной линии, проходившей вдоль р.Урала.

По сообщению Рычкова[89] во второй четверти XVIII в отряд казахов Младшего жуза внезапно напал на крепость Сорочинскую /Сарайчик/ с целью похитить сына хана Младшего жуза Абулхаира-Ходжа-Ахмета, находившегося в то время в этой крепости в качестве аманата- заложника. Нападение не удалось и казахи понесли большой урон.

83 Б.Д.Греков и А.Ю.Якубовский. Золотая Орда и ее падение. Москва. 1950 г., стр. 286.

84 В.Д. Греков и А.Ю. Якубовский. Золотая Орда и ее падение. Москва. 1950г., стр. 375.

85 Там-же стр. 405.

86 П.И. Рычков. История оренбургская. Оренбург. 1896,стр.34.

87 Герберштейн. Записки о Московии, СПБ, 1908, стр. 157.

88 В.Бартольд. К вопросу о погребальных обрядах турков и монгол. Зап. –Вост. Отд. Р. Арх. Общ. т. XXV, вып. 1-4, стр.75.

89 П.И. Рычков. История Оренбургская. Оренбург, 1896, стр.73

Как видно из переписки Оренбургской пограничной комиссии в конце XVIII в, в районе Сарайчиковской крепости находились кочевья казахов Черкасского и Сыкларского родов Малого жуза, а самая крепость являлась пунктом, в котором, по особым разрешениям пограничной комиссии, допускалась переправа через реку Урал со стороны Младшего жуза на внутреннюю сторону и обратно.

В настоящее время города Сарайчика находится небольшой поселок того же имени. Никаких остатков или следов крепостных стен как средневекового города Сарайчика, так и русской крепости Сорочинской на территории современного поселка или возле него, не сохранилось.

Судя по значительному количеству фрагментов керамики, бронзовых монет и других остатков предметов материальной культуры, встречающихся на поверхности невысоких расплывшихся, разного размера и формы, бугров расположенных к Западу и Сев. Западу от современного поселка и почти полному отсутствию таковых не только на поверхности территории поселка, но и в выбросе земли из ям последнего – остатки древнего Сарайчика современным поселком почти не затронуты, что подтверждается и обследованием отвесного среза правого берега реки Урала, в котором остатки захоронений, развалин зданий и других предметов материальной культуры появляются лишь на границе Западного края современного поселка и совершенно отсутствуют против самого поселка.

По словам местных жителей, только в последние годы передвижкой русла реки вправо, т.е. к северу, снесена водой примерно третья часть современного поселка и значительная, если небольшая часть территории древнего Сарайчика. Отсутствие в настоящее время на территории развалин остатков старых крепостных стен, по-видимому можно объяснить тем, что они также были снесены вместе с остальной погибшей частью городища.

Более или менее хорошо прослеживаемые в настоящее время на поверхности остатки развалин древнего городища имеют форму трапециевидно и площадки – восточная сторона которой граничит с Западным краем современного поселка: западная, или вернее юго-западная сторона граничит с современными огородами подхоза дома инвалидов:

северная сторона ограничена руслом реки Урала и, наконец, Южная – колхозным плодовым садом (около 3-х квадр. километр.).

В верхней части среда берега реки, достигающего высоты 4,5-5,0 мет., начиная с западного края современного поселка и примерно на расстоянии 1,5 км. к западу, т.е. вверх по течению реки отчетливо виден мощный, достигающий 3-х и более метров, культурный слой, в котором буквально на каждом шагу видны остатки всевозможных сооружений как из сырцового, так и обожженного кирпича, фрагменты керамики, выгребные ямы, захоронения как в специальных склепах из обожженного или сырцового кирпича так и в обычных грунтовых ямах, а также отдельные кости человека, животных и т.д. и т.п.

Наблюдаемое в обнаженном срезе культурного слоя неоднократное чередование строительных остатков с остатками захоронений свидетельствует о том, что одна и та же территория в разное время жизни города использовалась то под постройки, то под кладбище. Смена эта, по-видимому, обусловливалась периодическими разрушениями города, вызывавшими, то сокращение, то расширение территории последнею.

Сообщение о развалинах Сарайчика впервые в русской исторической литературе появились в работе П.И.Палласа[90]. После Палласа развалины Сарайчика посещались целым рядом других исследователей[91], но впервые раскопки на территории его производились лишь в 1937 г. экспедицией западно-казахстанского отдела общества изучения Казахстана под руководством Н. Арзютова[92].

Экспедицией этой было заложено 15 раскопок которые, судя по отчету дали богатый керамический материал, но ни одного, более или менее крупного, или заслуживающего особого внимания объекта, экспедицией вскрыто не было.

Настоящей экспедицией на территории городища было заложено всего 5 раскопов. Из них 3 были заложены на самом берегу современного русла

90 М. Кашнин. Батыр Срым. Москва 1947. стр. 200-201.

91 Вяткин. Материалы по истории Казахской ССР / 1785-1828 гг./

92 П.И. Паллас. Путешествие по разным местам Российского государства г. Пкн. 2 СПВ – 1770 г. стр.60-112.

реки и два несколько отступя от него.

I-й раскоп заложен был на месте выхода в обрыве берега остатком кладки стены здания, сооруженного из обожженного кирпича – плитки размер 25-28 на 25-28 и на 5-7 см.

Верхний край, сохранившейся кладки стены начинался на глубине 1,60 мет. от поверхности, а нижний на глубине 3,04 мет, таким образом, общая высота сохранившейся в обрыве кладки стены достигала 1,44 мет. (18 рядов). Стена эта была примерно ориентирована с СЗ на ЮВ отклонения около 15-20°.

Раскоп заложен в виде несколько неправильного прямоугольника, одна из сторон которого ориентирована параллельно стене здания. Первоначально раскоп имел размер 4,80 мет (с ЮЗ на СВ) на 4,40 мет,. затем в виду того, что в процессе расчистки верхнего, лежавшего над остатками стены слоя – оказалось, что стена эта уходит под стену раскопа, расширен как в эту сторону, так и к ЮЗ.

Верхняя часть грунта раскопа представляла собой завал строительного мусора в виде сравнительно слабо связанной красновато-серой глины, насыщенной обломками нежного кирпича плитки, фрагментами как поливной, так и неполивной керамики, костей человека, животных и.т.д.

Большая часть керамики представляла собой фрагменты неполивной посуды, изготовленной на гончарном круге из хорошего качества теста темно-красного в изломе цвета обжига, орнаментированной опоясывающими горловину сосудов или верхнюю часть тулова их пояском из 2-х прорезиненных параллельно идущих волнистых линий[93].

Среди фрагментов керамики в верхней части завала был обнаружен один почти целый неполивной сосуд типа кумгана с шарообразной формы туловом, высоким узким горлом и небольшим сливным носиком, прикрепленным сбоку тулова. Ручка сосуда вертикальная, овально плоской в разрезе формы, верхний конец которой был прикреплен к венчику горловины, а нижний к средине тулова его.

Фрагментов поливной керамики в верхней части завала обнаружено

93 Надгробный разбор к анализ керамики Сарайчике указанную веще работу. В.И. Ахевой, - Керамике Сарайчика.

было сравнительно мало.

Полива прозрачная, преимущественно светло-голубого или зеленоватого цвета. Орнамент под глазурно расписной полихромный. Рисунок растительно-геометрический, иногда слегка рельефный с нечетким расплывчатым контуром.

На глубине 0,5 мет., в 2,5 мет. от СВ края раскопа и в 0,25 мет. ЮВ стены его, обнаружена была уходящая вниз кругообразной формы кладка из обожженного кирпича и обломков в его сложенных на глиняном растворе. Наружный диаметр кладки 0,75 мет. Средина ее диаметр 0,25 мет. была заполнена землей с примесью мелких кусочков кирпича.

Примерно на этой же глубине вдоль всей ЮВ стены раскопа-параллельно последней была обнаружена стена, верхняя часть которой, толщиною около 30 см., сложена из сырцового кирпича разм. 28-30 на 28-30 и на 6-8 см, (4 ряда) ниже шла кладка из жженого кирпича плитки разм. 25-26 на 25-26 и на 5-6 см. Кладка эта шла вглубь раскопа. На глубине 1,08 мет., примерно в средине раскопа была обнаружена еще одна стена, сложенная из жженого кирпича. Стена эта примыкала одним концом к стене, идущей вдоль ЮВ стены раскопа и делила всю площадь раскопа на две примерно разные части. ЮВ половина этой стены имела около 1,0 мет., а СЗ – 1,30 мет. толщины.

На глубине 1,30 мет. у южного края Юго-Западной стены раскопа была обнаружена, окруженная со всех сторон кирпичной кладкой площадка квадратной формы, со срезанными углами размером 2,75 на 2,75 метр. Ориентированная сторонами примерно по странам света. Верхний ряд окружающей площадку кладки выполнен кирпичом размер 40-41 на 19-20 и на о-7 с/м уложенным длинной стороной вдоль кладки. Ниже этого ряда жженый же кирпич двух размеров 28 на 12 и на 56,6 см. и 28 на 28 и на 6 см. Общая высота кладки около 30 см. Юго-западная сторона ее уходила под юго-западную стену раскопа.

При расчистке этой площадки внутри последней было обнаружено три, по-видимому, мужских скелета сравнительно хорошей сохранности, лежавших рядом на спине головой на СВ с вытянутыми вдоль туловища

руками и затянутыми ногами. Никаких следов перекрытия этого склепа или подстилки под скелетами, а также остатков одежды или других предметов материальной культуры внутри склепа обнаружено не было. На глубине 1,70 м., примерно в средине стены, пересекающей раскоп с СЗ на ЮВ обнаружена еще одна стена шириною в один метр, делящая СВ половину раскопа на две части. При дальнейшем углублении раскопа в СЗ конце его были обнаружены остатки еще одной стены, идущей с СЗ на ЮВ.

Таким образом, раскопом оказалась вскрытой часть какого то здания, разделенного, указанными выше стенами на три помещения или комнаты (см. план), из которых две, расположенных в СВ части раскопа (№ 1 и 2) судя по остаткам дверного проема шириною 1,75 мет, сохранившегося в разделяющей эти комнаты стене, сообщались между собой.

В то же время никаких следов входа внутрь обоих этих комнат снаружи или из третьей комнаты, в сохранившихся остатках кладки наружных стен их обнаружено не было.

Едва ли можно думать, что вход в эти комнаты находился где-то в одной из стен их, но выше сохранившихся остатков последних так как этому противоречит сравнительно низкое (2,25 м. от горизонта), расположение дверного проема в стене, разделяющей эти комнаты. Отсюда можно предполагать, что вход в одну из этих комнат мог быть лишь сверху, т.е. возможно из второго этажа здания.

При дальнейшей расчистке стен и углублении раскопа грунт оставался тем же, т.е. слабо связанная с песком глина, насыщенная обломками жженого кирпича, костей животных и фрагментов керамики, а также изредка фрагментов стеклянных, из цветного стекла, сосудов.

На глубине 1,65 м. в СВ конца раскопа (комната ЮЗ) обнаружен был слой слабо связанного черно-серого цвета грунта с примесью золы, сажи и небольшого количества мелких фрагментов почти исключительно неполивной керамики. Из поливной керамики здесь был обнаружен довольно большой фрагмент поливного блюда с высоким, конической формы поддоном светло-зеленой прозрачной поливы с подглазурным цветным рисунком. Примерно в этом же месте под зольным слоем были обнаружены

обломки крупного с тонкими стенками, кувшинообразной формы сосуда, изготовленного на гончарном круге из глины со значительной примесью дрески и мелкого песка. В таком же зольном пятне, на глубине 1,75 метра был обнаружен неопределенного назначения предмет изготовленный из трубчатой кости крупного сечения, у которой суставное утолщение с одного конца отпилено, а с другого закруглено и в нем просверлено несколько круглых отверстий. Предмет этот по форме и устройству несколько напоминает музыкальный инструмент – флейту. Здесь же были обнаружены обломки глиняного сосуда серой глины с шаровидной формы туловом на высоком поддоне; с узким, цилиндрической формы горлом. Сосуд изготовлен с помощью ручной лепки и богато орнаментирован штампованным орнаментом в виде сложного растительно-геометрического рисунка и арабской надписи, расположенных поясками вокруг тулова и горла сосуда[94]. Рядом с этим сосудом был обнаружен второй почти целый неполивной сосуд в виде кумгана.

На глубине 2,10 мет. снаружи у СЗ стены, примерно в средине ее было обнаружено две сфероконических сосуда, из которых один, более крупный (высотою 20 см. и диам. тулова 15 см) обычно для этих сосудов серо-зеленого цвета, украшен 6-ю налепами в виде овально – продолговатых валиков, расположенных вокруг тулова и чередующихся с небольшими полусферической формы налепами, расположенными в верхней части валиков. Горлышко – головка этого сосуда по своей форме несколько отличается от головок обычных сфероконусов. Второй сфероконус (размер 9 см высоты и 8 см в диаметре) изготовлен из обычной глины желтовато-красного цвета обжига без всякого орнамента.

Кроме этих сфероконусов, там же было обнаружено несколько крупных фрагментов шарообразной формы сплошного без всяких следов внутренней полости, предмета, такого же как сфероконусы серо-зеленого цвета глины. Предмет этот, по-видимому, заменял отсутствующие в этом районе каменные ядра для метательного снаряда. /?/.

При дальнейшей расчистке комнаты №1, обнаруженная у СВ стены ее

94 Аналогичный сосуд найден был в Сарае Берке В.Д. Греков и А.Ю. Якубовский «Золотая орда и ее падение».

кирпичная кругообразная кладка оказалась сооружением в виде несколько расширяющейся вниз трубы высотою около 1,65 м. Труба эта сложенная на целого кирпича плитки и обломков его, судя по неровной наружной стенке ее и более или менее гладкой внутренней, была, по-видимому, выложена в специально выкопанной цилиндрической формы яме является остатками какого-то другого более позднего строительного объекта ничем с раскапываемым зданием не связанного.

Первая комната этого здания (см. план) размером 3,85 мет (с СВ на ЮВ) на 3,35 мет. была расчищена в средней ее части до глубины 2,28 мет., а у стен до глубины 3,0 мет., т.е. до нижнего края кирпичной кладки, причем никаких следов пола или других каких-либо остатков строительных конструкций в этом помещении обнаружено не было.

Все вскрытые раскопом наружные и внутренние стены никаких следов облицовки или штукатурки не сохранили. Толщина стен, за исключением ЮЗ стены второй комнаты, были сложены из жженого кирпича – плитки на глиняном растворе шириною в три с половиной кирпича, т.е. около одного метра. Кирпич-плитка был уложен в стене так, что швы одного ряда, для прочности кладки, перекрывались кирпичом вышележащего ряда, для достижения чего в каждом ряду укладывалась одна полоса из кирпича половинки разм. 25-26 на 12-13 и на 5-6 см. Вторая комната, размером 2,70 м. /с ЮЗ на СВ/ на 3,20 мет, была расчищена до глубины 3,05 мет., т.е. несколько ниже нижнего ряда кирпичной кладки стен.

Причем во время расчистки ее в разных местах его были обнаружены кирпичные плиты размер 43 на 43 и на 6 см. Никаких следов пола и в этой комнате также обнаружено не было. Нижняя часть трех стен ее /за исключением СВ/ примерно до высоты 73 см была покрыта копотью. В средине СЗ стены комнаты на высоте 20 см от нижнего края кладки было обнаружено прямоугольной формы, сквозное, проходящее через всю толщу стены, прямоугольной формы отверстие – выс. 50 см и шириною 30 см. Отверстие это было заполнено доверху золой, смешанной с сажей и мелкими кусочками кирпича. В южном конце ЮЗ стены комнаты на этой же высоте, оказалось два уходящих в стену хода, из которых один,

расположенный у самого угла, имел прямоугольную форму (выс. 40 см и шириной 25 см) и второй расположенный в 28 см вправо от первого – прямоугольно-стрельчатую форму (высота в середине 60 см и шир. 30 см) и наконец, также в нижней части восточного угла этой комнаты, был обнаружен еще один ход (высотою 40 см, и шир 20 см). Все эти ходы, как и первое отверстие, оказались также заполненными золой. При расчистке расположенного в восточном углу хода, оказалось, что он, по мере углубления его в стену расширяется и переходит конической формы трубу диаметр в нижней ее части 41 см. Труба эта постепенно сужаясь до 27-28 см. шла вверх в стену.

Из ходов обнаруженных в ЮЗ стене, первый, расположенный у угла, уходил в стену до глубины 90 см,. где поворачивал направо, второй же, правый, шел также в стену до глубины 55 см, где также поворачивал направо. При разборке этой стены до уровня верхнего края указанных выше ходов в толще стены были обнаружены идущие параллельно, вдоль последней, два соединяющихся между собой в северном конце стены, дымохода, которые в южном конце соединялись в свою очередь с обнаруженными в этом конце стены ходами. Как разделяющая оба дымохода перегородка так и наружные стены их были сложены из кирпича-плитки разм. 25 на 25 и на 6 см положенного плашмя. Ширина обоих дымоходов 25-26 см, а глубина 35-45 см. Оба дымохода сверху были перекрыты частью обычного размера кирпичом-плиткой, а частью-половинками больших кирпичных плит (разм. 43 на 43 и на 6 см), в снятии которых оказалось, что оба дымохода также до верху были заполнены золой смешанной с сажей, землей и мелкими кусочками кирпича.

Так как никаких других ходов идущих на руку здании, кроме обнаруженных в СЗ – стене сквозного хода и хода уходящего вверх в стену восточного угла обнаружено не было, то нам кажется, что обнаруженные в стене дымоходы и остатки копоти в нижней части внутренних стен этой комнаты – являются остатками отопительной системы типа китайских канов, а именно: самая печь, где сжигалось топливо, по-видимому, находилась снаружи СЗ стены, откуда тепло и дым поступали по сквозному

в этой стене отверстию внутрь помещения, обогревая сооруженные из крупных кирпичных плит скамьи – каны, расположенные вдоль СЗ и ЮЗ стен (несколько таких плит, как мы отметили выше было обнаружено при расчитке этой комнаты).

После обогрева этих канов тепло поступало через стрельчатой формы ход в проложенной в стене дымоход, огибало его и выходя через второй, расположенный у ЮВ стены ход, обогревало такую же скамью-кан, расположенную вдоль этой стены и, наконец, через обнаруженный в восточном углу ход выходило наружу по трубе, проложенной внутри стены, вверх (см схему). О том, что в данном случае обогревались только скамьи каны, а не весь пол, как это практиковалось в средневековых[95], или практикуется также в некоторых старых среднеазиатских банях[96], свидетельствует наличие копоти только не трех стенках вдоль которых, по нашему мнению и располагались каны. Если бы в данном случае имело место обогревание всего пола, то задымлена была бы и четвертая стена и кроме того, для направления тепла, после обогрева пола проложенный в стене дымоход потребовалось бы сооружение особых, направляющих тепло перегородок, остатков которых нами обнаружено не было.

В Юго-Зап половине раскопа (см на плане комн. ЮЗ) на разной глубине и в разных местах в заполнявшем его грунте завала, были обнаружены отдельные кости скелетов человека, почти домашних, преимущественно мелких животных /козы или барана/, а также фрагменты керамики, в основном, тех же типов, что и обнаруженные выше, главным образом, от неполивных сосудов, среди которых оказалось несколько фрагментов (срезанных на конус донца) сосудов от водоподъемника-чигиря.

Из поливной керамики здесь было обнаружено несколько фрагментов сосудов из рыхлого белой глины теста (полуфаянс) покрытых толстым слоем, с потеками, слабо связанной с черепком, прозрачной поливы, с подглазурно расписным, слегка рельефным орнаментом. Рисунок нечеткий, контур расплывчатый.

Кроме фрагментов керамики той, что было обнаружено две костяных

95 Н.Бернштам. Памятники старины Талаской долины. А-Ата. 1941г.

96 Такие бани сохранились до настоящею времени в гор Джамбуле и Туркестане.

пластинки изготовленные из толстой трубчатой кости, путем распила их вдоль, с двумя круглыми по концам каждой пластинки отверстиями. Пластинки эти судя, по их форме являются либо остатками рукоятки большого ножа или сабли, либо инструментом для обработки сыромятных ремней в этом раскопе несколько фрагментов цветных стеклянных сосудов почти совершенно не подвергались действию азота и приобрели снаружи лишь легкий опаловый цвет, что по-видимому, объясняется лучшим качеством стекла или возможно меньшим содержанием азота в почве.

На глубине 2,95 мет в Западном конце раскопа у ЮЗ стены его была обнаружена часть какого-то сооружения в виде половины круглой формы вымостки слоенной из обожженного кирпича вторая половина этого сооружения уходила под Юго-Зап. стену раскопа.

Вскрытая раскопом часть этого сооружения разм с Сев на Юг – 2,37м и с Запада на Восток 1,80 мет по наружному его краю была выложена жженным кирпичом разм. 29 на 12 и на 6 см уложенном на алебастровом растворе широкой с торсной поперек кладки. Средина же его вымощена обычной формы кирпичом-плиткой разм. 27 на 27 и на 6 см уложенным параллельными рядами плашмя, причем верхний ряд кирпича снаружи также был оштукатурен тонким слоем алебастрового раствора. Высота этого сооружения при разборке его оказалась около 65 см (8 рядов кирпича). Кирпичи наружного края кладки на всю высоту его были скреплены алебастровым раствором, а кирпичи внутренней кладки, ничем скреплены не были и промежуточные между ними швы, оказались заполненными в верхних 2-3х рядах золой с сажей, а ниже мелким песком проникшем внутрь кладки по-видимому, вместе с почвенной влагой, причем почти на всех кирпичах внутренней кладки сооружения на нижних и боковых плоскостях их сохранились следы копоти, хотя никаких остатков, какого-либо очага как внутри кладки, так и под нею или рядом с нею обнаружено не было и лишь во втором сверху ряду наружной круговой кладки, был обнаружен небольшой отрезок глиняной трубы длин. 9 см заделанной в кладку таким образом, что внутренний ее конец не выходил внутрь круга, тогда как наружный выступал примерно на 10-12 см за линию кладки.

Внутренняя поверхность этой трубы имела также следы копоти. Секрет проникновения снизу внутрь этой кладки дыма, возможно удастся открыть после расчистки оставшейся не раскопанной второй половины этого сооружения.

На глубине 2,0 мет недалеко от юго-вост. стены 3-й комнаты была обнаружена еще одна кирпичная кладка пересекающая этот конец раскопа с Сев-Вост. на Юго-Зап. Сев-Вост. конец этой кладки примыкал к основной поперечной стене и другой ее конец уходил под юго-зап. стену раскопа. Ширина этой кладки около 55-56 см т.е, в два кирпича-плитки разм. 27-28 на 27-28 и на 6 см уложенного плашмя. При разборке этой кладки оказалось, что нижние и боковые стороны уложенных без раствора кирпичей кладки почти на всю ее глубину кладки т.е. 1,10 мет. (15 рядов кирпича) имели следы копоти, хотя кладка эта и была сложена как обычная стена, т.е. поочередно один ряд ее был уложен в два кирпича лежавших рядом, а следующие из одного ряда целого кирпича уложенного в средине кладки и двух половинок, уложенным по бокам, чем достигалось перекрытие швов нижнего ряда выше лежащим рядом. Никаких следов особого дымохода внутри кладки обнаружено не было. Выяснить пути и способ просачивания дыма внутри этой кладки, до полной раскопки всего здания не представляет возможным.

На глубине 2,10 мет в Сев Зап. конце этой половины раскопа были обнаружены остатки еще одной стены, сложенной как и остальные стены из обожженного кирпича – плитки в три с половиной кирпича, т.е. около одного метра толщины. Стена эта являясь как бы продолжением Сев. Зап. стены 2-й комнаты была сдвинута уступом к Сев Зап. примерно на 45 см.

Таким образом, и эта половина раскопа оказалась частью большой комнаты с остатками стен с 3-х сторон ее. Четвертая же Юго-Зап. стена, по-видимому, находилась за пределами раскопа.

Расчистка этой части раскопа была закончена на глубине 2,30 м; под кругообразным сооружением – на глубине 3,60 мет. и под поперечной кладкой на глубине 3,10 мет.

Снаружи Сев. Зап. стены первой комнаты, несколько к востоку от

сквозного в ней прохода, примерно на глубине верхнего края прохода, были вскрыты остатки части какого-то сооружения в виде сложенного на алебастровом растворе из кирпича плитки в два ряда ширины и в 5-6 рядов высоты полукруга обращенного широкой частью к Сев. Западу. Кладка эта несколько напоминала часть круглой формы современной фабричной трубы. Установить назначение этого сооружения по сохранившейся части его не представляется возможным. На этом первый раскоп, за недостатком времени был закончен, с тем однако расчетом, что он должен быть продолжен в ближайшее время, если конечно эта часть берега не будет разрушена новой передвижкой русла реки. Установить что именно представляло собой вскрытое этим раскопом здание на основании результатов произведенных нами раскопок пока установить не представляется возможным, во всяком случае можно предположить что оно является остатками какого-то крупного промышленного предприятия – возможно по консервации пищевых продуктов или по обработке кожи. При помощи профильтровании дыма[97] источником которого могли служить обнаруженные раскопом в 3 комнате-круглой формы сооружение с кирпичом поперек кладки, со следами копоти на поверхности кирпича.

Нужно думать, что дальнейшие раскопки этого здания помогут установить его назначение. Второй раскоп был заложен метрах в 100 к западу от первого раскопа в месте выхода в срезе берега реки, на глубине 2,10 мет от поверхности, остатков выложенной из крупного кирпича-плитки дугообразной кладки, которая при расчистке ее оказалась частью довольно большой керамической обжигательной печи.

Собственно от самой печи сохранилась лишь часть ее, а именно, по-видимому большая половина огневой камеры в виде одной неполной и шести полных, расположенных параллельно рядом с промежутками в 13-20 см между ними, дуг сложенных из крупного кирпича-плитки размер 36-37 на 36-37 и на 7-8 см. уложенного на глиняном растворе. Высота средней части этих дуг до пола 1,65 м. а до нижнего края кладки дуг 1,20 мет. Ширина дуг в нижней их части не одинаковая, а именно-первой, наиболее

97 Способ изготовления и обработки кожи дымом отмечается Палласом. «П.С.Паллас путешествия по разным провинциям Российской Империи. СПБ -1774. Стр 570».

широкой, расположенной с Северной стороны 2,57 м а шестой-последней, расположенной у задней стенки камеры 2,85 см схему. Под огневой камеры был покрыт сильно уплотненным слоем соли, который в средине достигал толщины до 45 см.

Все дуги, в нижней их части, с трех сторон, т.е. с боков и снизу, а в верхней – со всех сторон были оштукатурены глиняной, смешанной с рубленным камышом или соленой обмазкой в 4 или даже 5 слоев.

Общая толщина дуг с обмазкой достигала 42-47 см ширина промежутков между дугами от 13 до 20 см., а между последней дугой и задней, также оштукатуренной стеной 8 см. Глубина идущих вверх вертикально промеж утков между дугами и нижней их части около 40 см. Через эти щели или промежутки между дуг жар из огневой камеры поступал в находившуюся сверху последней обжигательную камеру. Длина сохранившейся части огневой камеры с западной ее стороны имела 4,40 и с вост. – 3,70 мет. Какова была общая длина этой камеры и каким образом загружалась в нее топливо установить не представилось возможным в виду того, что весь северный ее конец где было расположено входное отверстие печи оказался смытым водой.

Специально сложенных кирпичных стен обжигательной камеры обнаружено не было. Судя же потому, что при расчистке земли лежавшей над огневой камерой местами были выявлены очертания прямоугольной формы ямы на боковых и на задних стенах, которые в некоторых местах были обнаружены следы копоти, можно думать, что обжигательная камера представляла собой вырытую в земле, над огневой камерой прямоугольной формы, яму, стены которой были либо облицованы кирпичом, затем оштукатурены, либо просто оштукатурены по земляной стене, с чем свидетельствует то, что внутренность огневой камеры оказалась доверху заполненной кусками глиняной сильно пережженной обмазки по-видимому, просыпавшейся сверху между дугами и огневую камеру при разрушении обмазки стен или при выборке кирпича из стен обжигательной камеры. Следы дыма, обнаруженные на земляных стенах по бокам обжигательной камеры, образовались от просачивания последнего

через случайные трещины в штукатурке или кладки стен камеры. Полного размера обжигательной камеры установить не представилось возможным необходимо отметить, что как внутри огневой камеры, так и над ней, т.е. в завале на месте обжигательной камеры, почти никаких остатков предметов материальной культуры, за исключением нескольких, совершенно нехарактерных, небольших фрагментов, исключительно неполивной керамики обнаружено не было.

Судя по тщательности отделки даже огневой камеры, а также близкому одна к другой расположению дуг есть основание предполагать, что печь эта использовалась для обжига керамики, возможно крупных сосудов, но не кирпича.

После расчистки замеров и зарисовки остатков печи раскоп на этом был закончен.

Раскоп ЮЗ был заложен метрах в 40 к Западу от первого раскопа, также на самом обрыве над руслом реки, где в срезе берега сохранились остатки кирпичной кладки в виде двух тонких вертикальных стенок и двух печей – ям, расположенных по обе стороны этой кладки, но несколько ниже ее.

Отмеченные во время предварительного обследования этой части берега в срезе его несколько звеньев керамических труб, шедших примерно от средины восточной печи в сторону кирпичной кладки, к моменту начала работы на раскопе, обрушились в воду вместе с частью этой печи и кирпичной кладки.

Раскоп был заложен в форме трапеции с тремя сторонами примерно ориентированным по странам ската, причем северной стороной раскопа являлся береговой обрыв – разм 6,10 мет. Такая сторона 5,90 мет., западная 5,20 мет и восточная – 2,40 мет. Раскоп заложен был с таким расчетом, чтобы в него вошли кирпичная кладка и восточная печь.

Сейчас же под верхним дерновым слоем достигавшим толщины в 10-15 см., начало в довольно плотный глинисто-песчаный грунт насыщенный небольшими обломками жженого кирпича, зольными пятнами, человеческими костями, пережженными костями животных и фрагментами как неполивной, так и поливной керамики.

Примерно на глубине 0,20 мет от нижнего края дернового слоя был обнаружен полуразрушенный верхний край кирпичной кладки, две вертикальных стенки которой были видны в срезе берега. При дальнейшей расчистке этого сооружения последнее оказалось частью прямоугольной или квадратной формы углубления в земле, сохранившаяся часть стен которого (восточная сторона размер 1,10 мет., Южная – 2,85 мет и Зап – 2,45 мет) были облицованы обломками кирпича – плитки, уложенного на глиняном растворе плашмя вдоль стен. Высота сохранившейся части стен этого сооружения достигала примерно одного метра.

Внутренняя сторона кирпичной облицовки стен носила следы сильного обжига. Вся сохранившаяся часть этого сооружения до верхнего края стен была заполнена сильно пережженной светло-красного цвета комкообразной глиной, смешанной с золой, обломками жженого кирпича и пережженных костей. Судя по заполнявшему это сооружение грунту с пережженными костями и сильно обожженными кирпичными стенками последнее, по-видимому, является остатками печи крупного пищевого предприятия возможно большого караван-сарая /?/.

На остальной части раскопа и разных местах его и на разных горизонтах было обнаружено несколько зольно – угольных пятен с кусочками пережженных костей в них и фрагментов керамики, из которой особый интерес представляют фрагменты поливных сосудов в виде ваз или вернее плоских блюд на высоком, конической формы, поддоне. Сосуды украшены слегка реальным, подглазурно расписным растительно – геометрическим орнаментом, несколько таких сосудов изготовленных из белой глины (полуфаянс) покрыты толстым слоем неравно нанесенной с потеками, легко отслаивающиеся от черепка-глазури.

Такая глазурь по нашему мнению свидетельствует о том, что мастерами, изготовлявшими эту посуду еще недостаточно хорошо было освоено производство поливного полуфаянса и глазурь наносимая в виде густой сметанообразной массы на почти готовый обожженный сосуд, расплавляясь в печи слабо связывалась с черепком и стекала по стенкам сосуда потеками, образуя местами слой глазури в несколько миллиметров толщины.

В Сев-Восточной части раскопа на глубине 1,0 мет было обнаружено два небольших архитектурных облицовочных кирпичных кубика, одна грань которых была покрыта темно-синего цвета глазурью. Здесь же были обнаружены две почти целых плоской формы вазы или кес на высоком, конической формы поддоне, из них одна поливная – зеленого цвета поливы и вторая неполивная, одно, конусовидно срезанное донце неполивного сосуда для водоподъемника– чигиря, а также несколько бронзовых, сильно окисленных монет. На глубине 1,60 мет от поверхности в Сев-Зап. в раскопа была вскрыта верхняя часть обнаруженной еще в срезе берега печи. Для удобства ее расчистки Сев-Вост. угол раскопа был несколько расширен к востоку. Вскрытая раскопом печь, представляла собой выкопанную в земле цилиндрической формы яму, глубиною 50 см и диаметром 1,25 мет., стенки которой были тщательно облицованы обломками жженого кирпича, который по-видимому, от сильной температуры подержавшейся в печи оказался сильно пережженным.

В западной стороне стенки этой печи примерно на высоте 60 см от дна ее сохранились следы трубы из обожженной глины, которая, как мы отметили выше находилась в срезе берега во время предварительного осмотра берега и выпала из него к моменту начала работы на раскопе.

Печь эта до самого верху была заполнена плотно сложившейся золой с примесью мелких пережженных костей животных и фрагментов поливной и неполивной керамики. Из числа поливной керамики основное место занимали фрагменты сосудов типа кесы или вазы изготовленные из белой глины (полуфаянс) с цветным подглазуренным рисунком. Возле этой печи, примерно на глубине 1,70 мет было обнаружено несколько бесформенных, довольно крупных, сильно коррозированных железных слитков и небольшая, шаровидной формы/диам. 6 см и выс. 7 см/ глиняная неполивная копилка, с несколько сдвинутым в сторону от центра щелевидным отверстием для опускания денег.

керамическая труба уходящая под западную стену раскопа с небольшим наклоном вниз в сторону выступающей в срезе берега второй печи, вследствие чего раскоп был также расширен и в эту сторону с таким расчетом, чтобы

в него вошла вся печь, которая также, как и обнаруженная в Сев-Восточ. углу раскопа представляла собой вырытую в земле цилиндрической формы яму, стены и дно которой были облицованы обломками жженого кирпича, который, как и в первой печи был сильно пережжен. Диаметр печи 1,35 высота ее 1,10 мет. С юго-вост. стороны печи стенка последней сохранила остатки облицовки лишь до высоты 0,55 мет. т.е. до места подхода к ней глиняного трубопровода начало которого было обнаружено в Сев-Зап. углу раскопа. От этого в трубопроводе сохранилось лишь три неполных колена, уложенных, как отмечено было выше, с небольшим наклоном в сторону печи. Судя по укладке отдельных сочленений этого трубопровода (узкий восточный конец одного колена, входил в более широкий западный конец следующего колена), а также по законченности внутренних стенок труб – трубопровод этот по-видимому, служил дымовой трубой. Вместо кирпичной облицовки часть стены печи выше трубопровода, до верхнего края ее была засыпана сильно уплотненной золой. Внутренность этой, как и первой такой же печи до верху была заполнена золой с примесью пережженных костей и фрагментов керамики примерно тех же типов, что и керамика, обнаруженная в первой печи. Кроме фрагментов керамики в ней было обнаружено несколько фрагментов крупных толстостенных стеклянных сосудов зеленоватого цвета стекла и несколько кусков сухой темно красной краски, а также небольшой (1,5 см, а диам). Шарик из обожженной глины (возможно снаряд для пряжи).

Примерно с глубины 1,5 мет. грунт раскопа стал значительно плотнее и в нем в разных местах и на разной глубине встречались небольшие зольно-угольные пятна с примесью кусочков пережженных костей и фрагментов керамики. В одном из таких пятен было обнаружено костяное кольцо-пряжка, изготовленная из крупной срезанной наискось трубчатой кости. Кольцо это сверху орнаментировано четырьмя неглубоко врезанными кружками, из которых один, более крупный, расположен в средине, а остальные три полукругом возле него. В другом таком на зольно-угольном пятне была обнаружена часть поливной пиалы, с остатками засохшей на ее дне ярко-красного цвета краской, а еще в одном, не более крупном таком же пятне,

несколько фрагментов поливных ваз – кесе с цветным подглазуренным рисунком, из которых наибольший интерес представляет донце небольшой кесы, на светло-желтом фоне которого, темно-коричневый, почти черной краской изображена летящая птица, по-видимому фазан, а также большой фрагмент довольно крупного полуфаянсового блюда в центре которого, на белом фоне светло-голубой краской, в окружении сложного растительного рисунка изображена летящая птица с фантастической формы головой и спирально загнутыми концами перьев хвоста. Птица эта по-видимому, изображает сказочную птицу симурга (жар-птица русских сказок).

Кроме фрагментов керамики в раскопе изредка встречались сильно окисленные бронзовые монеты и небольшие неопределенной формы кусочки бронзы.

На глубине 2,40 мет, почти в средине раскопа был обнаружен подкубической формы камень диаметром около 8 см с сильно закругленными гранями и углами. Камень этот, судя по его форме, видимо служил для дробления руды или растирания краски. Примерно в этом же месте, но на глубине 2,65 мет обнаружен был разбитый на три части большой жернов диаметром около 0,8 мет из мягкого камня-ракушечника, а возле восточной печи, бесформенный, сильно коррозированный слиток железа со шлаком общим весом около 6 килограмм.

По мере углубления раскопа грунт становился все более плотным, а остатки предметов материальной культуры в виде фрагментов керамики и костей встречались реже, пока на глубине 3,50 мет находки совершенно прекратились, вследствие чего раскоп и был закончен на глубине 3,70 мет.

Таким образом, третьим раскопом были вскрыты три печи, из которых средняя, наиболее крупная, имевшая форму прямоугольника служила как мы отметили выше печью для приготовления пищи, а две цилиндрической формы печи судя по находкам возле них кусков железа и железного шлака, а также сильной обожженности стенок их, по-видимому, служили для плавки металла. Заполнение их золой, фрагментами разнообразной керамики и стеклянных сосудов можно объяснить, тем, что они в последующее время были использованы, как выгребные ямы, возможно именно в момент

расположения на этой территории караван-сарая, остатками которого является прямоугольной формы печь, расположенная выше литейных печей.

4-й раскоп был заложен недалеко от третьего, на северном склоне почти свободного от растительности овальной формы бугра, размер примерно 35 мет (с Сев на Юг) на 20 мет и высотою около 40 см. Раскоп был заложен в форме квадрата размером два на два метра, ориентированного сторонами по странам света.

Дерновый слой отсутствовал. Слабо связанный глинисто-песчаный с примесью золы, грунт раскопа был сильно насыщен фрагментами в основном неполивной керамики, обломками жженного кирпича, человеческих костей, а также раздробленных костей животных, из которых значительная часть пережженных.

На глубине 0,55 мет и Сев половине раскопа, была вскрыта кирпичная кладка из жженого кирпича-плитки, разм. 23 на 23 и на 5 см уложенного плашмя в один кирпич шириною.

При дальнейшей расчистке кладки эта оказалась частью круглой формы склепа, большая часть которого уходила под Сев и Вост. стены раскопа.

Склеп этот, сложенный из кирпича, уложенного на глиняном растворе, в один кирпич шириною с небольшим выпуском и наклоном внутрь круга, своей формой несколько напоминал юрту с незавершенным верхом.

Высота сохранившейся части стен достигла 68-70 см. Вход внутрь склепа находился с Юго-Зап. стороны его и представлял собой полуметровой ширины проем, в нижней части которого сохранились остатки полуистлевшей деревянной дверной обсады.

Внутри склепа при расчистке, вскрытой раскопом сравнительно на большей части его, было обнаружено значительное количество лежавших в беспорядке человеческих костей и шесть черепов.

Среди заполнявших склеп костей обнаружено несколько небольших полуистлевших кусочков шелковой /?/ материи и остатки истлевшего дерева. Судя по значительному количеству находившихся в склепе человеческих костей, последний представлял собой коллективную (братскую) могилу,

но не семейную усыпальницу, так как все найденные в склепе черепа были мужские, и кроме того среди разровненных костей склепов совершенно не было детских.

Примерно на уровне нижнего края кирпичной кладки склепов, к юго-западу от него, почти против входа в склеп было вскрыто крупное, толщиною в 10-15 см зольно-угольное пятно уходящее под западную стену раскопа, в котором было обнаружено значительное количество фрагментов крупных, так и на внутренних стенках последних, а также много костей преимущественно крупных домашних животных как-то: быка, лошади, верблюда и сравнительно мало костей барана или козы. Из немногочисленной поливной керамики обнаружено в этом раскопе особый интерес составляет небольшой фрагмент. Края парадного блюда или кесы покрытого великолепной темно-синей поливой с частью арабской, тщательно сделанной надписью, часть букв которой оттенены растертым в порошок золотом, нанесенным на клею сверх глазури, как это наблюдается на майоликовых плитах, украшающих стены мавзолея Ходжи-Ахмета-Яссави в гор. Туркестане.

Из неполивной керамики некоторый интерес представляют обнаруженные на глубине 2,15 мет, совершенно целый, кувшино-обрезной формы сосуд с вертикальной ручкой (выс. 23 см, диаметр два 10 см, диам. тулова-17 см и горла 8 см) изготовленный на гончарном круге из хорошего качества глины, светло-красного цвета обжига. Сосуд украшен прорезным пояском из двух параллельных линий, идущих вокруг широкой части тулова. Полной аналогией этого сосуда является сосуд из гор. Сарая-Берке, опубликованный А.Ю. Якубовским[98] и такого же материала и цвета обжига небольшая пиала; фрагмент крупного глиняного в форме жаровни или сковороды сосуда из грубого с дресвой теста и несколько фрагментов нижней части большого сосуда коргачи или хуна с одним большим круглым отверстием в нижней части стены и другим меньшего диаметра в днище сосуда. Сосуд этот служил для хранения или изготовления сыра. Кроме указанных выше фрагментов керамики здесь же была обнаружена небольшая бусинка – подвесок из красновато-коричневого цвета пасты

98 Б.Д. Греков и А.Ю. Якубовский. Золотая орда и ее падение. Рис. 46.

в форме низкого цилиндрика с продольным сквозным отверстием и несколько небольших фрагментов стеклянных сосудов.

С глубины примерно 2,0 мет. грунт раскопа стал более плотины и с меньшим содержанием в нем остатков предметов материальной культуры.

На глубине 2,20 мет. в срезе южной стены раскопа была обнаружена часть кладки из сырцового кирпича разм. 28 на 28 и на 6-7 см уложенным плашмя широкой стороной вдоль стены раскопа в 3 кирпича ширины. Кладка эта шла до глубины 3,10 мет. С глубины 3,20 мет. находки каких бы то ни было остатков предметов материальной культуры или костей, совершенно прекратились, почему раскоп этот и был закончен на глубине 3,40 мет. Никаких других строительных сооружений, кроме описанных выше склепа и части сырцовой кладки раскопом вскрыто не было.

Пятый раскоп был заложен в 12 метрах в югу от четвертого почти в центре того же бугра, в виде квадрата размером 4 на 4 метра, ориентированного сторонами по странам света. Грунт верхней части раскопа тот же, что и в четвертом раскопе, т.е. слабо-связанная глина с примесью золы и включением обломков жженого кирпича, фрагментов керамики и стеклянной посуды, пережженных костей животных, а иногда и человека.

Следует отметить, что этот раскоп наряду с керамикой с поглазурно-расписным орнаментом дал несколько фрагментов и более ранней-с подглазурно-прорезным рисунком.

Полива тоже синего и голубого, а также зеленого и белого цветов.

Из остатков строительных сооружений в этом раскопе на глубине 0,30 мет у Юго-Вост. угла его был обнаружен бесформенный завал из жженого кирпича, а на глубине 0,50 мет у Сев Вост. угла остатки пересекающей этот угол раскопа кирпичной кладки из жженого кирпича размером 22 на 22 и 4,5 см, сложенной в один кирпич шириною и в 4 кирпича высоты. Кладка эта, судя по значительному количеству костей человека, обнаруженных к Сев-Вост. от нее, по-видимому, является часть его крупного, прямоугольной склепа гробницы.

Из остатков предметов материальной культуры в этом раскопе, кроме малохарактерных фрагментов керамики был обнаружен интересный

светильник – чирак, или возможно туалетный сосуд для краски, до серого цвета обожженной глины по форме несколько напоминающий большую (длина 11 см и ширина 9 см) неглубокую ложку с вытянутым кончиком и короткой, круглой формы ручкой; крупная массивная из темно синего стекла важна от сосуда; несколько фрагментов сильно окисленных бронзовых обломков и бронзовых также с сильно окисленных монет. С глубины примерно одного метра на всей площади раскопа начался слабо связанный рыхлый грунт с золой и большим количеством костей человека и животных. Часть костей пережжена. Фрагментов керамики и других остатков предметов материальной культуры в этом слое почти не встречалось.

Раскоп этот до материального грунта доведен не был и закончен на глубине 3,10 мет.

Таким образом, раскопки 1950 года, несмотря на сравнительно небольшой объем произведенных работ, дали значительное количество интересного как в культурном, так и в историко-археологическом отношении материала рисующего жизнь, ремесла, торговые и культурные связи крупного средневекового города эпохи зарождения, расцвета и гибели Золотой орды.

Несмотря на значительную мощность (до 3 и более метров) культурных напластований весь добытый раскопками материал в основном относится лишь в одному, так называемому монголо-тимуридскому периоду т.е. XIII-XVI вв., хотя вполне возможно, что город этот и вырос на месте более древнего поселения, остатков которого раскопками 1937 и 1950 г обнаружено не было.

Нужно надеяться, что раскопками следующих лет будет собран более полный материал, на осознании которого можно будет дать развернутую историю одного из крупных городов Золотой Орды.

Рук.: Архив ИА МОН РК. Рукопись.1950. Ф.2. оп.2.д.204. 32 с.

Извлечения из книги «Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана»

В эпоху расцвета феодализма и широкого международного обмена торговлей города и торговые пункты (караван-сарай) возникают и в других областях нынешнего Казахстана.

Одним из таких городов, возникших на территории Казахстана, был г. Сарайчик, лежавший на р. Яике (ныне р. Урал), в 40 км выше нынешнего города Гурьева.

Это был крупный торговый и политический центр кипчаков XIV-XV вв. Он лежал на большом караванном пути, соединявшем Русь со среднеазиатскими владениями. Через него проходили многочисленные караваны, нагруженные товарами, из разных городов, купцы, путешественники и дипломатические агенты феодальной Западной Европы, которые могли оставить те или иные сведения об этом городе. Среди записок, относящихся к истории Сарайчика, известный интерес представляют записки Ибн-Батута (XIV в.), который писал: «Из Сарая мы ехали 10 дней и прибыли в город Сарай-Джук. Он лежит на берегу большой и быстрой реки, которая называется «Улусу» - «великая вода». На ней мост из судов, как мост Багдадский. У этого города кончалась наша езда на лошадях, везущих арбы».[99]

В XVI в. Сарайчик служил резиденцией ногайского улуса Сейдака и Шахмамая и известен своей обширной торговлей с Московским государством. Из Сарайчика в Москву ежегодно отправляли большое количество лошадей и продукции скотоводства, а взамен получали русские промышленные товары, без которых они не могли обойтись. Однако экономические и политические кризисы, вызванные междоусобными феодальными войнами, привели город в упадок и на исходе XVI в. Сарайчик стал уже пустеть.

99 В.Г.Тизенгаузен. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I, СПб, 1884, стр. 307.

По данным русских источников, развалины города сохранялись довольно долго, еще в XVIII в. можно было наблюдать остатки уцелевших кварталов, общественных и жилых зданий. По описанию П.Рычкова, «Сарайчик – признак великого города на р. Яике, не доезжая до Гурьева за 50 верст, где ныне форпост, называемый Сарайчик. Сей город по объяснению яицких казаков принадлежал ногайцам. Там еще поныне в земле находят многие палатки. Здесь же много гробниц знатных людей».[100]

Судя по развалинам, Сарайчик был возведен на правом берегу р. Урала, омываемый с западной стороны небольшой речкой Сарайчиковой и с юга и севера огороженный укрепленными стенами. Городище имело прямоугольное очертание длинной стороной около 1,5 км. От крепостной стены сохранился вал, внутри которого расположен большой холм – центр города с мощными культурными слоями. Многочисленные остатки строительного мусора свидетельствуют, что для постройки Сарайчика употреблены разнообразные материалы, в том числе кирпич-сырец, камень, дерево, жженый кирпич, ганч, алебастр и пр. Встречаются остатки зданий, украшенных изразцовыми плитами и глазурной облицовкой. Обширный керамический материал, художественные предметы, монеты, остатки стекольных, фаянсовых изделий говорят о большом ремесленном значении г. Сарайчика.

В XIII-XV вв. между Сарайчиком и Ургенчем существовал большой караванный тракт, вдоль которого были возведены почтовые пикеты и караван-сараи с жилыми домами. Развалины этих зданий существует и поныне, например на р. Сагизе, Кайнаре – восточнее от первого, на р. Эмбе (развалины Бокаш-Аулиэ), Уч-Киян (на восточном берегу Каспийского моря) и др. Наиболее значительным из этих городищ является Астана – городище, находящееся на урочище Байтан, при р. Большая Хобда, к северо-востоку от Каспийского моря, в равнине. Остатки г. Астана описаны Рычковым в 1750 г., который успел наблюдать следы древних строений и водопроводных каналов. Такое же городище существовало и на р. Уил, при урочище Маулимберды. Рычков в своей «Топографии Оренбургской губернии» писал, что «в половине прошлого столетия (XVII в.) здесь еще

100 П.Рычков. Топография Оренбургской губернии, 1762, 1, стр.513.

были видны от 30 до 40 кирпичных зданий, каналы для пашней»[101] и т.д. На этом же тракте находилась гробница известного эпического богатыря Кобланды, погибшего в 40-х годах XV столетия во время междоусобной феодальной войны.

Следует отметить, что наподобие истории Сыгнака Сарайчик возник и развивался в той социальной среде, основную форму хозяйства которой составляло кочевое скотоводство и оседлое земледелие. Сочетание этих двух хозяйственных форм сыграло огромное значение в истории развития древних городов Казахстана. О связи Сарайчика с кочевым скотоводством было отмечено еще Левшиным. «Сарайчик был построен в подражание Сараю, - писал он, - что в нем владетели кипчакские имели пребывание только летом, в течение 3-х или 4-х месяцев».[102] Но основное население Сарайчика – джатаки-земледельцы, ремесленники и небольшое число купцов и служилых людей, которые вместе с кочевой знатью эксилоатировали труд первых.

С Сарайчиком, с одной стороны, и Сыгнаком, с другой связана обширная группа памятников, открытых археологической экспедицией Академии наук КазССР в Центральном Казахстане. Огромный материл, собранный экспедицией, открывает новую страницу истории этой обширной, ныне промышленной области, до сих пор неизвестную в литературе.

Опубл.: Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 1950. С.85-88.

101 Там же.

102 А.Левшин. Известия о древнем городе Сарайчике. Северный архив, 1824, №4. стр. 185.

А.Х. Маргулан

Раскопки Сарайчика

Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года.

1. Город Сарайчик (XIII-XV вв.) – один из крупных городов в бассейне Каспийского моря, важный торговый пункт на главном караванном пути, соединявшем Восточную Европу с Средней Азией и Китаем. Он был расположен в низовьях р. Урала, недалеко от Каспийского моря. Являясь важным пунктом на подступах к пустыням Средней Азии, в ранее средневековье Сарайчик играл весьма важную транзитную роль.

2. Упоминание о городе Сарайчике, как о торговом и ремесленном центре, расположенном на границе Европы и Азии, мы находим в Записках путешественников XIII-XIV веков. И благодаря его выгодному местонахождению на перекрестке главных караванных путей, город Сарайчик жил значительно дольше, чем другие Золотоордынские города.

3. Однако, изменение политических и экономических условий, происходивших в Восточной Европе и Средней Азии на протяжении XV-XVI веков не могло не влиять на дальнейшую судьбу города, на исходе XVI века город Сарайчик пришел уже к полному запустению.

4. Развалины Сарайчика в настоящее время находятся не правом берегу р. Урала, в 48 км выше от города Гурьева. В XVIII в городище Сарайчик посетили академик Паллас и Рычков, а в 60-х годах прошлого века он впервые обследован капитаном Алексеевым, который производил частичные раскопки и мензульную съемку городища.

5. Однако, между топографическими съемками Алексеева и современным состоянием городища образовалось громадное расхождение. Городище беспрерывно размывается капризным течением реки Урала, которая разрушая территорию городища особенно в период весеннего половодья, ежегодно уносит значительные пласты от его культурной площади.

6.Учитывая угрожаемую опасность полного уничтожения городища

Сарайчика и научное значение исследования его исторической топографии, также и характера культурных напластований, в 1950 г. Институт историиархеологии и этнографий Академии Наук КазССР организовала археологическую экспедицию для осуществления вышеуказанных проблем.

7. Экспедиция ставила себе комплексную задачу, связанную с выяснением современного профиля городища и установлением его исторической стратиграфии. Следует отметить, что первые археологические раскопки на городище Сарайчик были произведены в советское время экспедицией Западно-Казахстанского Отделения Общества изучения КазССР под руководством и при участии Саратовских ученых. Но они ограничились лишь разведочными шурфами и не ставила себе более глубоких задач, как выяснение исторической хронологии.

8. Работы первого года установили, что развалины Сарайчика представляют собой остатки крупного ремесленного и торгового города с мощными культурными отложениями, достигающими глубины местами до 4 м. Первым шагом нашей работы было выяснение топографического контура городища, нанесение на планшет все сохранившиеся детали рельефа.

9. Наиболее плодотворным этапом работы 1950 г явились раскопки Сарайчика. Работы были сосредоточены в береговой части Урала у самого обрыва реки, расположенного в Северо-Западной окраине городища. Здесь вскрыта площадь около 180 кв. метров, в результате чего обнаружен ремесленный квартал Сарайчика, давший обильный керамический и бытовой материал.

10. По предварительным данным раскопок в культурных отложениях Сарайчика прослеживаются наслоения трех периодов: а) домонгольского (XI-XII вв), б) Золотоордынского (XIII-XIVвв.) и в) Ногайской (XV-XVI вв), что свидетельствует о сравнительно длительной жизни города на протяжении около 500 лет.

11. В сезоне 1950 г нами произведено всего 5 раскопов, в результате которых вскрыты керамические обжигательные печи и мастерские с

обжигательными и сыродутными горнами. Особенно содержательными оказались раскопы 1,2 и 3, ярко рисующие ремесленный квартал Сарайчика.

12. Раскопки показали, что Сарайчик XIII-XIVвв. – один из центров ремесленного (керамического) производства. Огромное количество гончарных и металлических изделий, остатки мощных стен жилых и общественных зданий, особенно обширных мастерских, характеризует богатство и разнообразие культурных напластований, отложившихся в Сарайчике за период XIII-XV вв. Найденные материалы говорят о том, что в мастерских Сарайчика работали цеховые мастера-гончары, литейщики, кузнецы, ювелиры, резчики по кости и металлу, а также каменотесы и строительные мастера.

13. Большое развитие в Сарайчике получило особенно керамическое производство, которое характеризуется изобилием полихромных, фаянсовых чаш, блюд, кувшинов и сфероконусов, покрытых белой, зеленой, синей, желтой и бирюзовой глазурью, орнаментированных растительными и геометрическими узорами. Все эти художественные предметы изготовлены на месте, о чем говорит не только наличие крупных мастерских, но и большое количество отвалов керамического брака.

14. Судя по многочисленным остаткам, обработка металла (особенно железа, меди, свинца и олова) занимали довольно солидное место. Об этом свидетельствуют многочисленные железные шлаки, куски кричного железа, обломки медных, железных и оловянных предметов (бронзовые зеркала, обломки серпа), пробойника, гвозди, горло фляги из олова и др).

15. Развитие ремесла в Сарайчике видно из того, что каждый предмет носит на себе следы тщательной и умелой отделки, достигающей форму известного совершенства. Это видно особенно на предметах украшения, по ювелирному и гранильному искусству, по обработке кости, стекла и самоцветов.

16. Большой интерес представляют находки декоративных из резцовых плит, в свое время украшавших стены парадных зданий. Эти плиты, как и вся художественная керамика, были произведены на месте, в чем не оставляют сомнения отвалы и производственный брак.

17. Материалы раскопок Сарайчика дают основание сделать некоторые выводы историко-культурного порядка: общий комплекс найденных предметов свидетельствует о том, что культура Сарайчика была создана не сразу и не в результате завоевания монголов, а гораздо раньше, до их прихода. Эта культура находилась под сильным влиянием культуры великого русского народа и создана при непосредственном участии мастеров сначала из Киевской, а затем Северо-восточной Руси.

18. Одним из существенных результатов экспедиции 1950 г явилось установление следов древних караванных путей, шедших с Сарайчика в Ургенч, в низовья Сыр-Дарьи, также и в Тургайские и Улуштауские степи. На местах, где проходили древние караванные пути, сохранились остатки караван сараев, мостов и следы поливного земледелия. Они расположены главным образом, в бассейнах р. Сагыза, Уила, Хобды, Эмбы и т.д.

19. Из приведенного видно, что исследования первого года на развалинах Сарайчика оказались весьма плодотворными, они значительно пополнили наше представление о древнем городе Сарайчике, как о крупном ремесленном центре на р. Урале. Раскопки дали богатейший материал, характеризующий культуру и жизнь города на протяжении нескольких сот лет.

20. Задача на будущее состоит в том, чтобы максимально выявить культуру Сарайчика, определить его профиль, вскрыть остатки жилых кварталов, уточнить его историческую стратиграфию.

21. Нахождение развалин Сарайчика в черте великих строек коммунизма – в районе трассы грандиозного Сталинградского канала обязывает ученых Казахстана приложить все усилия к тому, чтобы своевременно исследовать культуру этого района, выявить прогрессивные элементы архитектуры и памятников искусства, может быть полезных для использования их на строительстве мостов, шлюзов, маяков на участках великого канала, расположенного вокруг Исторического моста.

Рук.: Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года// Архив ИА МОН РК. - 1953. - Инв. № 763А.– С.2-7.;

ВЫПИСКА
из протокола заседания секции археологии Средней Азии пленума Института истории материальной культуры АН СССР 24 апреля 1951 года

Выступления по докладу А. Х. Маргулана «Раскопки в Сарайчике».
Черников С.С. – кандидат исторических наук.

Исследование Сарайчика является первоочередной задачей, т.к. Сарайчик ежегодно разрушается рекой Уралом и сейчас р. Урал подходит уже к центру города. Можно надеяться, что расположение Сарайчика в зоне работ Сталинградской ГЭС позволит интенсивнее развернуть работы по раскопкам Сарайчика.

Известно соображение проф. Толстова о том, что Сарайчик – хорезмийская колония, т.к. древнейшим слоем Толстов считает хорезмийский. А тов. Маргулан на материале своих раскопок доказывает, что древнейшим слоем является печенсорский. Так что для выяснения истины тем более необходимо продолжать раскопки в Сарайчике.

Ближайшей задачей Академии наук Казахской ССР является постановка больших раскопок в Сарайчике.

Бернштам А. Н – доктор исторических наук.

Я согласен с высказанной Маргуланом точкой зрения о том, что на месте Сарайчика было предшествовавшее золото ордынскому времени поселения. Я склоняюсь к хорезмийскому происхождению Сарайчика. Необходимо продолжение раскопок.

Дьяконов М. М – доктор исторических наук.

Доклад Маргулана был очень интересным. Если в 1950 г работы в Сарайчике были небольшими, то в последующих годах раскопками нужно заниматься в больших масштабах.

Председатель секции археологии
Средней Азии
проф. М.М. Дьяконов
Выписка верна: секретарь *Т.В. Равдина*

Рук.: Выписка из протокола заседание секции археологии Средней Азии пленума института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С.С. Черникова по докладу А.Х. Маргулана // Архив ИА МН АН РК. Инв. № 763а. – С. 8.

Маргұлан Ә.Х.

Сарайшық – Каспий өңірі ойпатындағы орта ғасырлық қала

XIII ғасырда Еуропа мен Азия арасындағы керуен саудасы кең құлашын жайды. Қытайға теңіз жолы ашылғанға дейін керуен жолдарының мәдени маңызы зор болды, ол екі континентті байланыстыратын көпір болды.

Керуен өтетін жолдарда қалалар мен сауда орталықтары пайда болды. Керуен жолдары өткен жерлерде ауқымды некропольдар, демалатын және тоқтайтын орындары болып қана қоймай, өркениеттің тасушылары болған көпірлердің қалдықтары, керуен-сарайлардың іздері сақталған. Осы керуен жолдарында ең басты сауда тораптарының бірі – Сарайшық. Екі континенттің шекараларында орналасқан Сарайшық арқылы Еурапа мен Азиядан тауарлары тиелген көптеген керуендер, көпестер және саяхатшылар өткен.

Еуропадан Қытайға баратын негізгі керуен бағыты Крым, Астрахань, Сарайшық қалалары арқылы, Сағыз, Уіл және Ембі өзендерінің аңғарлары арқылы, Каспий маңы ойпаңы бойынша, Үргеніш, Сырдария өзенінің төменгі бойы арқылы Отырарға дейін, одан әрі жол Алмалыққа, Қамсуға, Ганчжоуға, Ханбалыққа Қытайға барды. Флоренция көпесі Франческо Пегалотти (XIV ғасырдың бірінші жартысы) Шығыс Еуропадан Қытайға баратын бағытты жақсы білген ол Таныдан (Азов) Астраханға дейінгі жол бұқа жегілген арбамен 10-12 күнді құрағанын, Астраханнан Ескі Сарайға дейін – бір күн деп жазды. Осыдан жол Сарайшыққа жеткен. Сарайшықтан Үргенішке дейін жол, Пегалоттидің айтуынша, түйе жегілген арбамен 20 күн. Ибн-Батута осы бағытпен 30 күн жүрген. Үргеніштен Отырарға дейін жол түйе жегілген арбамен 35-40 күнді құрайды. Осы бүкіл маршрутқа 270 немесе 275 күн, яғни 9 айдан аса уақыт қажет болған екен.

Сауда айналасында шикізат – жүн, тері, түбіт, бидай және т.б. болды. Феодалдар үшін көпестер қымбат заттар әкелді. Сарайшық өмірінде және жалпы бүкіл Дешті Қыпшақ үшін ат саудасы маңызды болды. «Кипчакская степь, – деп жазды Ибн-Батута, - славится своими конями. Лошади эти

известны в Египте под названием «акадиш».

Қайнар көздерінің мәліметінше, қыпшақ қалалары Солтүстік Каспий маңында – Ұшқан, Мыңсуалмас, Маңғыстауда – Сам, Ембі өзенінің аңғарында – Боқаш-ата, Қызыл-Қала, Сағыз өзенінде – Таскешу, Астана және т.б. қалалары болған. Астананың ежелгі құрылыстары мен су құбыры каналдарының қалдықтары 1750 жылы П.Рычковпен суреттелген. Мәулімберді шатқалындағы, Уіл өзеніндегі тағы бір ежелгі қала орны туралы П.Рычков өзінің «Топография Оренбургской губернии» еңбегінде былай деп жазған: «В половине прошлого столетия (XVII в) здесь еще были видны от 30 до 40 кирпичных зданий, каналы для пашен».

Сам және Ұшқан қалаларында колонналары бар ғимараттар болғандығы қайнар көздерінен белгілі. Сондай құрылыстар Маңғыстауда осы күнге дейін сақталған. Орыс қайнар көздерінде Сам және Ұшқан қалалары (орыс қайнар көздерінде Үшіқан) XVII ғасырдық бірінші жартысына дейін болған. Сағыз, Қайнар, Ембі (Боқаш-Әулие) өзендеріндегі, Каспий теңізі жағасындағы Үшқиян және т.б. орта ғасырлық ғимараттардың қалдықтарын бүгінгі күні де көруге болады.

Батыс Қазақстан әктің, бордың, ұлутас, кальцит, доломиттің шыққан жері. Әсем кесенелер, сағана-тамдар, дәстүрлі қазақ бейітінің тастары, қойтастар мен құлпы-тастар көбінесе жеңіл өңделетін ақ әктастан (ұлытастан) салынды. Сарайшықтан Үргенішке баратын ежелгі керуен жолы бойында, Уіл, Сағыз, Ембі өзендерінің аңғарында Борсай, Ұшқан, Шопан-Ата, Шұрық, Мыңсуалмас, Сейсен-Ата тамаша сәулет ескерткіштері, Бейнеу-Ата, Кент-Баба (Дүйсеке) некропольдері бар. Тастардан қыпшақ ақсүйектеріне арнап бейіттер салынды – Түкті-Ата, Қарашаш-Ана. Білеулі кесенелері, Сұлтан-Әке және Қараман-Ата мешіттері, Масат-Ата медресесі тұрғызылды, олар сәулеттігімен және әсемдігімен таң қалдырды. Жазба қайнар көздерінен байқауымызша, XV-XVI ғасырлардағы тамаша сәулет ескерткіштері қазақ хандары Жәнібек пен Қасымға Сарайшықта тұрғызылды. Осы ауданда күйдірілген кірпіштен салынған ескерткіш – XV ғасырдың 40-шы жылдары өзара феодалдық соғыста қаза тапқан эпостық батыр Қобыландының кесенесі бар.

Сәулетшіліктің бірегей ескерткіші ол Маңғыстаудағы «Үңгір храмы», сонымен қатар ол Шақпақ-Ата деп аталады. Бұл құрылымы домалақ киіз үйге ұқсас жер асты храмы. Бір қызығы, ол тығыз әктастардан құралған таудан қазылып, шабылған. Үңгірдің ішінде пішіні өзгеше капителі бар төрт колонна бар. Күмбезінде домалақ саңылау жасалған, одан жарық түскен. Шақпақ-Атаның қабырғалары араб графикасымен жасалған жазбалармен, нышандық белгілермен, адам мен жануар бейнелерімен шимақталған.

Сарайшық қаласы орта ғасырларда Жайық өзенінде (бүгінгі Орал өзені), бүгінгі Атырау (Гурьевка) қаласынан 48 шақырым солтүстікке қарай орналасқан. Сарайшықтың негізін қалаушысы жөнінде мәлімет Әбілғазыда ғана бар, ол Берке хан Сарайшықта исламды қабылдады, ал қаланы оның ағасы Батый салды деп жазған.

Әдебиет қайнар көздерінде Сарайшық қаласы XIII ғасырдың 40-шы жылдары Орал қаласының оң жағасында салынған делінген. Еуропа мен Азия шекарасында орналасқан сауда қаласы ретінде Сарайшық атауын біз XIII-XIV ғасырлардағы саяхатшылардың жазбаларынан білеміз.

Сарайшық, Ескі Сарай және Жаңа Сарай – бір-біріне жақын орналасқан үш алтын орда қалалары. Сарайшықтың атаулары оның сарайлары, мешіттері бар бай феодалдық қаланың мәртебесін білдіреді. Ескі Сарай Волганың шығыс жағасында, бүгінгі Астрахань қаласына жақын орналасқан. Жаңа Сарайдың қалдықтары Волгоград қаласының жанында орналасқан. Осы қалалардың егжей-тегжейлі суреттемесін XIV ғасырдың 30-шы жылдары Ибн-Батут қалдырып кеткен. «Из Сарая мы ехали 10 дней и прибыли в город Сарайджук (Сарайчик). Он лежит на берегу большой и быстрой реки, которая называется «Улусу» (Великая вода). На ней мост из судов, как мост Багдатский. У этого города кончалась наша езда на лошадях, везущих арбы» - деп жазады Ибн-Батута.

«Сарайшық» атауы осы қалада алтын орда хандарының резиденциясы болғандығын дәлелдейді. Сарайлардың, мешіттердің, медреселердің іздері кесілген тақталармен сәнделген, алып қабырғалар түрінде сақталған. Сарайшық, сондай-ақ қолөнершілердің қаласы болған.

Қала өзінің жақсы орналасуының арқасында басқа Алтын орда

қалаларына қарағанда ұзағырақ тұрды. Дегенмен, феодалдық соғыстар және XV-XVI ғасырларда саяси жағдайдың өзгеруі оның өміріне ықпал етпей қоймайды. XV ғасырдың соңында Темірдің Волгаға, Солтүстік Кавказға және Крымға әскери жорығы Сарайшыққа алғашқы соққы берді. Бұл жағдай орыс және шығыс қайнар көздерінде жарық көрді. Осы оқиғаның куәсі Ибн-Арабшах: «Передовые войска его (Тимура) дошли до Азака, и он разрушил Сарай, Сарайджук (Сарайчик), Хаджи-Тархан и эти края», - деп жазған.

Темірдің Волгаға және Крымға жорығының нәтижесінде қалалар ғана емес, сондай-ақ Еуропа мен Азия арасындағы сауда керуен жолы үзілді, одан кейін: «резкий упадок рынков и ремесленного производства во всем этом обширном и недавно еще богатом крае». Осы үрдістердің барлығы кейінгі XV-XVI ғасырларда феодалдық соғыстардың кесірінен жеделдетілді. Тоқтамыс пен Едіге арасындағы өзара қырқыс кезінде Сарайшық қаласы әсіресе қатты запа шекті. XV ғасырдың бірінші жарты жылдығында Ал-Айни: «смуты сделались постоянными» - деп жазды.

Сарайшық қаласы біраз Әбілхайыр ханның құрамында болды. Мұхаммед Хайдар Дулати XVI ғасырдың басында Сарайшыққа қазақ ханы – Бұрындық орныққанын жазған. 1524 жылы Сарайшықта қазақ ханы – Қасымның қаза тауып, жерленгені қайнар көздеріннен белгілі.

XVI ғасырдың 30-шы жылдары Алтын Орда құлаған соң Сарайшық ноғай князьдері Сейдак пен Шахманның қолына түседі. Осы кезде Мәскеу мемлекетімен сауда-саттық қарқынды жүргені белгілі болды. Самараға, Нижний Новгородқа, Мәскеуге орыс әскерін жабдықтау үшін аттардың үлкен партиялары жіберілді.

Ноғай князьдері оның құлағанына дейін қожайыны болады. «Ногаи живут за Волгой, около Каспийского моря, по реке Яику, вытекающей из области Сибирской. Они не имеют царей, а только князей... Князь Шидак владел городом Сарайчиком». XVI ғасырдың соңында Сарайшық мүлдем бос қалды.

XVIII ғасырдың басында ежелгі Сарайшықтың орнында казак станциясы құрылады.

Орыс деректері бойынша қала көпке дейін өз кейпін жоғалтпаған. XVIII ғасырда өтіп бара жатқан жолаушылар қалалық орамдарды, қоғамдық және тұрғын үй ғимараттарын көре алған. Орыс саяхатшысы және географы П.Рычков «Сарайчик – признак великого города на берегу р. Яик, не доезжая до Гурьева за пятьдесят восем верст, где ныне яицкий казаков форпост, называемый Сарайчик. Сей город по объявлению яицких казаков бывал ногайских татар. Там еще поныне в земле находят многие палатки. Видно, что бывали они кладбища знатных людей», - деп жазған. Кейін Сарайшыққа академик П.С.Паллас келген, ол Сарайшықтың тарихи-топографиялық жоспарының үйінділері туралы жазба қалдырды. Паллас және Рычков қаланың құлауына себеп болған тарихи мәліметтері бар халық ауыз аңыздарын жазып алған.

Орыс ғалымдарының айтуынша, Сарайшық сол кез үшін таңғажайып жоғары материалдық өндіріс техникасының, мәрмәр колонналарымен және кеспелі тақталармен сәнделген тастан және күйдірілген кірпіштен жасалған сәулет ғимаратының іздері қалған бай қаланың қалдықтарын құрайды.

Әсіресе, Орал Казак әскерінің офицері штаб-капитан Алексеевтің жазбалары өте қызықты, ол ежелгі қала орнын түсіріп алған, қазба жүргізген. Осы материалдар кейінгі жылдары ежелгі қала орны құрылымында пайда болған олқылықтарды толтырады. Алексеевтің топографиялық түсірілімінен XIX ғасырдың 60-шы жылдарында ежелгі қала орны кең аумақты алып жатқаны белгілі болды. Орал өзенінің көктемгі су тасқынының салдарынан ол жуылып, Сарайшықтың мәдени қабаты бұзылған. Бұл бұзылулар алдымен солтүстік және солтүстік-батыс бөліктерінде байқалады, өйткені ол Орал өзенінің жағасына жақын тұр. Алексеевтің мәліметтеріне қарасақ, ежелгі қала орнының солтүстік бөлігі Оралдың иіріліміне дейін созылған, ол «Жилая Лука» деп аталған. Зерттеуші Лоскутовтың айтуынша, осы учаскеде ұзындығы 13 шақырым және ені 0,5 шақырым қала қабырғасының бөлігінен құралған дөң болған. Бұл учаске кейін өзеннің жаға тармағымен шектеліп қалған.

1906 жылы Лоскутовтың суреттеуінше, Сарайшықтың бітімі

қазіргімен салыстырғанда басқаша болған. Ол: «Место, на котором стоял древний Сарайчик, было ограждено с востока р.Уралом, с запада речкой Сарачинкой, с юга и с севера – степями. Обе стены начинаются с востока, от берега р.Урал и, направлясь на запад, упираются в речку Сарачинку. Таким образом, площадь, занимаемая древним Сарайчиком, представляла вид почти правильного четырехугольника. Каждая такая стена равна одной версте приблизительно». Біздің уақытта төрт бұрыштың солтүстік-шығыс бұрышы толықтай жуылып кеткен. Қала қабырғасының ішінде оңтүстік бөлікте, Лоскутовтың айтуынша, өлшемі 250 көшет екпесі болатын дөң түріндегі цитадельдің қалдығы болған. «Этод внутренний вал, являлся, видимо, чем-то вроде Кремля среди других построек», - деп жазады ол. Ежелгі қазақ тұрғындарының аузынан жазылып алынған аңыздарға сүйене отырып, Лоскутов: «С южной стороны Кремля находилась башня из жженого кирпича» - деп жалғастырады.

Едәуір мәдени қалдықтары бар «Жилая Лука» 1861 жылдан бастап 1931 жылға дейін 1230 м-ден 211 м-ге дейін тарылып қалды және ежелгі қала орнын солтүстік пен оңтүстікке бөлген мойнақ болып қалды. Тоғыз жыл өткен соң «Жилая Лука» аралға айналды. Оралдың жаңа тармағы ежелгі қала орнының орталық өзегі бойынша өтті. Осы үрдістердің нәтижесінде 1861 жылдан бастан 1950 жылға дейін аралықта ежелгі қала орнының – 360 га жоғалып кетті.

Қазына іздеушілер және ежелгі қала орнының кірпіштерін кесене салу кезінде шаруашылық мақсаттарға пайдаланған жергілікті тұрғындар оның бұзылуына септігін тигізді.

Сарайшық ежелгі қала орнына алғашқы археологиялық қазба жұмыстары кеңес дәуірінде Саратов қаласы ғалымдарының қатысуымен Н.Арзютовтың басшылығымен Қазақстанның қоғам тану Батыс Қазақстан бөлімінің экспедициясымен жүргізілді. Ежелгі қала орнының әр жеріне 13 шурф салынды, нәтижесінде тұрғын жайлардың қалдықтары және елеулі керамикалық материалдары анықталды. Ежелгі қала орнын зерттеу 1,5 м тереңдікте тоқтатылды, сондықтан Сарайшықтың мәдени қабаттарының стратиграфия мәселелері шешілмеген күйінде қалды.

Сарайшықтың жоғалып кетуі қаупімен ҚазССР ҒА археологиялық экспедиция А.Х.Марғұланның басшылығымен 1950-1951 жылдары дала маусымында топографиялық түсірілім жасалып, ежелгі қала орны қазылды. Үш кезеңнің мәдени қабаты анықталды: Монғолға дейінгі, Алтын Орда заманы және Қазақ-Ноғай заманы. Кей жерлерде мәдени қабат төрт метрге жеткен.

Пішіні және өлшемі әр түрлі дөңбектер түріндегі ежелгі қала орнының бітімі қисық трапеция, ұзын жағымен оңтүстік-батысқа қараған. Ежелгі қала орнының көлденең бөлігі – 1,5 км. Ежелгі қала орны солтүстікте және шығыста Орал өзенімен, оңтүстікте және батыста Сарашыңқы өзенінің құрғақ арнасымен шектелген. Қақпаның орналасуы ежелгі керуен жолдарының бағытымен негізделген. Паллас: «вал с рвом... в окружности имеет до 5 верст, он начинается при угле тихо текущей из степи речки Сарачик с Яиком около 1,5 версты ниже нынешнего форпоста, потом продолжается вверх оной речки и напоследок обошел форпост кривизнами, кончается на Яике», деп жазған.

Төменгі қабатта сұр күлдік түріндегі ежелгі мәдени қабаттама жатты, ол 3,4-3,7 м тереңдіктен табылды. Кейінгі замандардағы құрылыс жұмыстарының нәтижесінде мәдениет қабаттары кей жерлерде араласып кеткен. Дегенмен, ежелгі мәдениет қабатының қалдығы сұрғылт-жасыл түсті саздың жазық жолағы түрінде жақсы байқалады. Одан қолмен жасалған сұрғылт-қара түсті керамиканың фрагменттері табылды. Төменгі қабат, шамасы монғолға дейінгі кезеңде болған бір қоныстың тарихымен байланысты болған.

Екінші қабаттан төрт бөлмеден тұратын ғимараттың қалдықтары және Алтын Орда (XIII-XIV ғғ.) дәуірінің материалдық өндірісінің іздері табылды. Өсімдік және геометрлік оюлармен, құстардың бейнесімен өрнектелген және ақ, жасыл, көк, сары, феруза жылтырауығымен қапталған полихромды фаянс табақтар мен ыдыстардың елеулі бөлігі табылды. Шамшырақтар, хош иісті түтін шығаратын аспаптар, май шам ыдыстарын дайындау техникасы мен пішіндері өте жақсы, олардың көбісінде әр түрлі құймалары бар. Құйма емес ыдыстардың арасынан Сарайшықта пішіні мен

көлемі әр түрлі тостағандар, табақтар, амфора тәрізді ыдыстар (манкус), тұтқасы жоқ құмыралар және құмғандар, сұйықтық құятын үлкен кубок, тегене (немесе тағана) және т.б. табылды. Сәулет ғимараттарын сәндеуге арналған көк, ашық көк, ақ, сары жылтырауықпен жабылған сәндік кеспе тақталар ерекше қызық. Олжалардың арасында XIV ғасырда соғылған мыс және күмістен жасалған тиындар, металлдық заттар, тастан, шыныдан жасалған әшекейлер, тастан жонып жасалған шырақтар бар.

Жоғарғы қабат Үлкен ноғай ордасы (XV-XVI ғғ.) заманының қала өмірін бейнелейді. Ең жоғарғы бөлігінде бытыраңқы жатқан адам сүйектері өте көп болды. Ұзындығы 2-3 шақырым үлкен мола осы жерде қандай да бір апаттың болғандығын дәлелдейді.

Орта қабаттан табылған жоғары көркемсурет керамика, шыны және фаянс бұйымдарының фрагменттері, сәулет ғимараттарын қаптауға арналған кеспе тақталар, тиындар, әшекейлер және т.б. Сарайшық қаласы ірі қолөнер болғандығын дәлелдейді. Ең негізгі керуен жолында тұрған Сарайшық қолөнер өндірісін цехтік ұйымдастыру көлеміне жетті. Цехтарда қышпен жұмыс жасайтындар, құюшылар, ұсталар, зергерлер, сүйек оятындар, тас өңдеушілер және т.б. жұмыс істеді.

Археологиялық экспедицияның негізгі міндеттерінің бірі – Сарайшықтан Үргенішке дейін, Сырдарияның төменгі ағысына, Торғай және Ұлытау даласына барған ежелгі керуен жолдарының іздерін анықтау болды. Экспедиция Сарайшық пен Үргеніш арасындағы үлкен керуен даңғыл бойымен өтті. Экспедициямен Сарайшықтан Үстірттің бергі іргесіне дейінгі керуен жолында құдықтардың қалдықтары, керуен-сарайларының, ежелгі қала орындарының іздері байқалады.

Осы көрсетілген бағытта Ұшқан – ірі керуен-сарайы болды, ол Ембі өзенінің төменгі ағысы мен Үстірттің арасында орналасты. Орта ғасырлық Астана ежелгі қала орнының арасынан анағұрлым мардымдысы Байтақ шатқалында, Үлкен Қобда өзенінде, Каспий теңізінен солтүстік-шығысқа қарай орналасты.

Батыс Қазақстанның қалалары мен қоныстары және олардың арасындағы ең ірісі Сарайшық жайылымдық мал шаруашылығының, отырықшы

егіншіліктің және керуен жолдарымен байланысты сауданың үйлесімі негізінде пайда болды және дамыды. Қазақстанның ежелгі қалаларының пайда болу және дамуы тарихында осы шаруашылық түрлерінің үйлесуі шешуші роль атқарды.

Маргулан Ә.Х. Шыгармалары.Алматы.2010. Т.9. Б.403-414 жарияланган.

Пацевич Г.И.

Гончарная печь на городище Сарайчик

(По материалам Западно-Казахстанской археологической экспедиции 1950 года)

Работами Западно-Казахстанской археологической экспедиции[103] на территории средневекового города Сарайчика были вскрыты остатки крупной керамической печи.

Развалины средневекового города Сарайчика расположены у современного поселка Сарайчика, примерно в 40 км от города Гурьева, вверх по течению р. Урала. От развалин этого города в настоящее время осталась лишь небольшая часть, так как значительно большая часть его разрушена и смыта водами р. Урала, русло которой ежегодно во время весеннего половодья передвигается вправо, т. е. к югу, постепенно разрушая правый берег реки, на котором был расположен город Сарайчик.

Начиная с западной стороны современного поселка и примерно на расстоянии 1,5 км вверх по течению, в верхней части среза правого берега реки, достигающего в высоту 4,5 – 5 м, отчетливо прослеживается мощный культурный слой, толщина которого достигает трех и более метров. В нем буквально на каждом шагу видны остатки всевозможных сооружений как из сырцового, так и обожженного кирпича, фрагменты керамики, остатки выгребных ям, захоронений в специальных и обычных склепах, грунтовых ямах, а также отдельные кости человека, животных и т. д.

Наблюдаемое в обнаженном срезе культурного слоя неоднократное чередование остатков строительных конструкций с остатками захоронений свидетельствует о том, что одна и та же территория в разное время жизни города использовалась то под постройки, то под кладбища. Смена эта, по-видимому, обусловливалась периодическими разрушениями города, вызывавшими то сокращение, то расширение его территории.

Остатки керамической печи были обнаружены у западного края

103 Руководитель А. Х. Маргулан, научный сотрудник института Г. И. Пацевич, ст. лаборант П. В. Агапов и фотограф А. А. Попов.

развалин в срезе правого берега реки на глубине 2,1 м от поверхности и представляют собой в настоящее время ряд полуциркульной формы дуг, расположенных параллельно одна другой с промежутками между ними от 13 до 20 см, а между последней (южной) дугой и задней стенкой – 8 см. Дуги эти были сооружены из крупного сырцового кирпича-плитки размером 36 - 37 х 36 - 37 х 7 - 8 см, уложенного на глиняном растворе так называемой «клинчатой» кладкой при помощи опалубки (кирпич облегает кривую арки ребром). Боковые пазухи всех дуг были заложены таким же кирпичом, уложенным плашмя на глиняном же растворе. Всего таких дуг сохранилось семь – шесть полных и одна неполная. Все дуги в нижней их части – с трех сторон (за исключением стороны, дуга которой примыкает к боковым стенам печи), в верхней – со всех сторон, а также задняя (южная) стена носят следы неоднократной штукатурки их глиняным раствором с примесью рубленного камыша или соломы. Таких слоев штукатурки насчитывается до пяти, что свидетельствует о том, что печь эта использовалась значительное время. Общая толщина дуг с многослойной обмазкой доходила до 42 – 47 см. Высота их в средней, наиболее высокой части до уровня нижнего края кладки (радиус) равнялась 1,2 м, а до корытообразно-углубленного в середине «пода» - 1,65 м.

Диаметр их у основания неодинаков, первой дуги (северной), сохранившейся до настоящего времени, - 2,57м, второй – 2,51 м, третьей – 2,43 м, четвертой – 2,4 м, пятой – 2,4 м и шестой – 2,35 м, т. е. диаметр их постепенно уменьшается к задней стенке.

Образованная этими дугами камера с полуциркульной формы сводом и с глухой южной стенкой до самого верху была заполнена обломками обожженной докрасна глины. При расчистке камеры средняя часть этих дуг, благодаря их пережогу и давлению лежавшего на них грунта, сразу же стала рушится, вследствие чего была начата выборка этого грунта на площади, примерно соответствовавшей площади нижней камеры, причем при выборке грунта довольно отчетливо выявились очертания прямоугольной формы ямы, на боковых и задней стенах которой в некоторых местах были обнаружены следы копоти. Яма эта, судя по ее расположению, по-

видимому, является остатками обжигательной камеры, стены которой ранее были либо облицованы кирпичом, а затем оштукатурены, либо просто оштукатурены по земляной стенке. Остатками этой штукатурки, просыпавшейся сверху через промежутки между дугами, и была заполнена нижележащая сводчатая камера. Отмеченная выше задымленность земляных стен верхней камеры образовалась от просачивания дыма через случайные трещины в штукатурке или кирпичной кладке стен.

Судя по сильному обжигу нижележащих дуг, образованная ими сводчатая камера представляла огневую камеру печи, вертикальные промежутки между дугами представляли собой жаропроводящие каналы, или продухи, а горизонтальная площадка, образованная верхними гранями этих дуг с заложенными пазухами их, служила «подом» камеры обжига.

Длина сохранившейся части огневой камеры с западной ее стороны, где сохранилась часть седьмой дуги, была 4,4 м, а с восточной – 3,7 м. Какова была первоначальная длина всей камеры и каким образом загружалось в нее топливо, установить не представилось возможным ввиду того, что весь северный конец ее, где было расположено чело печи, оказался разрушенным и смытым водой реки. Установить более или менее точные размеры камеры обжига, форму ее, способ перекрытия, загрузки ее материалом, подлежащим обжигу, также не представляется возможным. Длина сохранившейся части ее с севера на юг – около 4,5 м, а ширина – около 3,5 м.

Необходимо отметить, что как внутри огневой камеры, среди заполнявших ее обломков штукатурки, так и над ней, т. е. в завале на месте обжигательной камеры, почти никаких остатков предметов материальной культуры, кроме нескольких небольших, совершенно нехарактерных фрагментов исключительно неполивной керамики, обнаружено не было.

Корытообразной формы «под» огневой камеры был покрыт толстым (до 45 см толщины) слоем золы, линзообразной формы. Судя по структуре последней, топливом служил камыш или солома.

Тщательность отделки частей даже огневой камеры, а также небольшие промежутки между дугами дают основание думать, что печь, несмотря на

сравнительно крупные ее размеры, использовалась главным образом для обжига посуды, хотя мощность свода огневой камеры давала возможность использовать ее и для обжига кирпича.

Печь по своей конструкции имеет значительное сходство с печью, вскрытой в 1943 г. на городище Мунчак-тепе[104], а наша примерная реконструкция ее – с реконструкцией печи из развалин города Урука в южной Вавилонии[105].

Что касается датировки сарайчиковской печи, то, принимая во внимание, что печь была обнаружена в толще основного культурного слоя городища[106], причем нижняя часть этого слоя даже заходит под нижний край печи, мы считаем возможным датировать ее примерно началом XIII в. н. э., т. е. временем, которым в основном датируется весь комплекс остатков предметов материальной культуры, обнаруженных в этом слое.

Необходимо отметить, что большой диапазон распространения печей такого типа как во времени (т. е. с первых веков до нашей эры и до XIII в. н. э.), так и в пространстве (от Рима-Вавилонии до Средней Азии и северо-западных районов Казахстана) нельзя объяснить, как это делают некоторые исследователи, заимствованием: такая конструкция печей в процессе развития производительных сил общества в том или ином районе могла возникнуть самостоятельно, как наиболее простая и рациональная.

Опубл.: Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. Алма-Ата.1956. Т.1. С.221-224

104 В. Ф. Гайдукевич. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе. Краткие сообщения ИИМК АН СССР, вып. XXVIII, 1949, стр. 77.

105 В. Ф. Гайдукевич. Указ. Работа. А. Х. Маргулан. Зап.-Казах. экспедиция 1950 г. Рукопись Института истории.

106 Е. И. Агеева. Керамика Сарайчика. Рукопись Института истории.

Г. И. Пацевич

Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике

Во время работ Западно-Казахстанской археологической экспедиции Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР в 1950 г. на территории древнего города Сарайчика вскрыты остатки гончарной печи. Печь обнаружена у юго-западного края территории развалин города, в верхней части отвесного среза правого берега р. Урала, где из грунта на глубине 2,1 м от поверхности выступали наружу часть дугообразной кирпичной арки, оштукатуренной и сильно обожженной снаружи. При расчистке сооружения оно оказалось частью довольно большой прямоугольной в плане гончарной печи, длинными сторонами ориентированной почти точно с севера на юг. В настоящее время сохранилось несколько полуциркульных арок, верхняя сторона которых имела форму горизонтальной площадки. Арки сооружены из сырцового кирпича-плитки размером 36–37 х 36–37 х 7–8 см. уложенного в один кирпич, на ребро, на глиняном растворе. Верхняя горизонтальная площадка арки образована путем закладки пазух сводов таким же сырцовым кирпичом, уложенным плашмя (рис. I, II). Сохранились 6 арок плотных и одна (наружная) неполная.

Арки расположены в ряд, параллельно одна другой, с промежутками в 13–20 см, а между последней аркой и оштукатуренной задней (южной) стенкой оставлен промежуток шириной всего 8 см. Снаружи арки, а также боковые стенки промежутков между ними покрыты 4–5-слойной глиняной (с примесью рубленой соломы или камыша) обмазкой толщиной до 3 см. Толщина арок с обмазкой – от 42 до 45 см. Обмазка и наружные края сырцовых кирпичей, из которых сложены арки, сильно обожжены; растительная примесь выгорела, благодаря чему обмазка получила пористую структуру.

Высота сохранившихся 6 арок от середины канавообразного углубленного пола до средней части их – 1,65 м, а до уровня основания арок

– 1,2 м. Ширина пролета между нижними концами арок, у их основания, не одинаковая: 1-й арки–2,75 м, 2-й–2,51 м, 3-й–2,42 м, 4-й–2,4 м, 5-й–2,4 м и 6-й (последней)–2,35 м, т. е. они постепенно сужаются.

Таким образом, ряд расположенных параллельно одна другой арок образовал длинную, с полусферическим сводом, топочную камеру, а ряд верхних горизонтальных площадок–под обжигательные камеры; промежутки между арками представляли собой ряд узких, щелевидной формы, поперечных жаропроводящих каналов, шедших более или менее параллельно на всю ширину и высоту огневой камеры. По этим щелям горячие газы проникли из топки в камеру обжига (рис. I,III).

Общая длина сохранившейся части огневой камеры – около 4 м (западная сторона – 4,4 м и восточная – 3,7 м). Какова была длина всей печи и как было сооружено чело, или топочное устье ее, – установить нельзя, так как весь северный конец сооружения снесен рекой.

Углубленная часть пода топки была заполнена сильно уплотненной золой. Слой ее имел линзовидную форму; толщина в середине достигала 0,45 м. Исследование золы показало, что в качестве топлива служили камыш, солома или курай. Огневая камера была заполнена доверху фрагментами сильно пережженой глиняной обмазки, смешанной с грунтом.

Средняя, наиболле тонкая часть арок в результате длительного воздействия высокой температуры оказалась настолько слабой, что сразу же, как только камеру очистили от заполнявшего грунта, обрушилась. Остатков специально сложенных стен камеры обжига не обнаружено, но выявлены слабо выраженные очертания прямоугольного котлована размером, по площади несколько большим (с запада на восток–3,12 м). Чем расположенная ниже огневая камера. Боковые и задняя стенки котлована в некоторых местах оказались задымленными. Из этого можно заключить, что камера обжига больше чем на половину (по высоте) была опущена в грунт, причем в этой части стен специальной кирпичной кладки, по видимому, не было; земля просто обмазана глиной, как-это сделано на задней стенке огневой камеры. Задымленность в некоторых местах, видимо, объясняется просачиванием дыма через случайные трещины в обмазке, покрывающей

стены камеры, а большое количество фрагментов пережженной обмазки в топке – тем, что она проникла сюда через жаропроводящие каналы при разрушении стен камеры обжига.

Таким образом, в результате раскопок установлено, что печь была двухярусной, причем нижняя часть служила огневой (топочной) камерой, а верхняя – обжигательной.

Печь сооружена в специально вырытом котловане. Не только топка, но и значительная часть камеры обжига углублены в грунт. Все арки топки были сооружены без фундамента, непосредственно на уплотненном грунте. Устойчивость отдельных частей достигалась тем, что вся конструкция была впущена в грунт. Сооружения печи глубоко в грунте значительно сокращало непройзводительную потерю тепла и обеспечивало равномерность охлаждения.

Верхняя, выступавшая наружу часть камеры обжига, нужно думать, была сооружена из кирпича и имела вид несколько вытянутой с севера на юг пирамиды или короба (рис. V). Такое завершение свода наиболее приемлемо, ибо устройство горизонтального свода возможно лишь при наличии металлических балок или, в крайнем случае, при использовании обжигаемой продукции в качестве опоры, что едва ли целесообразно, так как часть продукции должна была идти в брак.

К топочному устью вела, по-видимому, особая траншея, прорезанная в грунте с северной, разрушенной водой, стороны печи до глубины пода огневой камеры. Такого рода траншеи зафиксированы в печах средневекового Херсонеса, раскопанных в 1940 г. А. Л. Якобсоном[107].

Имелась ли впереди огневой особая камера, в которой сжигалось топливо, как это отмечено Г. И. Ионе в раскопанных печах Мингечаура[108] (Азербайджан) – не установлено. Но, по нашему мнению, сарайчиковская печь в такой камере не нуждалась, потому что при сжигании топлива внутри самой огневой камеры полностью достигалось равномерное

107 А. Л. Якобсон. Гончарные печи средневекового Херсонеса. КСИИМК. Вып. X. 1941. стр. 53–62.

108 Г. И. Ионе. Гончарные печи древнего Мигечаура. КСИИМК. XXIV. 1949. стр. 42–54.

распределение жара; это едва ли достижимо при сжигании топлива в особой камере, ибо в таком случае наиболее сильный жар должен был поступать в ближайшие к ней жаропроводные каналы и лишь незначительная часть тепла направлялась бы в отдаленные каналы.

Камера обжига загружалась продукцией, по-видимому, через специально оставленное в верхней части свода отверстие, которое затем, по загрузке камеры, закладывалось.

При расчистке печи – внутри и возле нее – не обнаружено почти никаких находок, за исключением нескольких совершенно не характерных небольших фрагментов исключительно неполивной керамики.

Судя по массивности арок огневой камеры, которые могли выдержать большую нагрузку, печь, видимо, предназначалась для обжига кирпича-плитки. Сравнительно небольшая ширина жаропроводных каналов позволяла производить обжиг и мелкой посуды. К сожалению, полное отсутствие остатков посуды или кирпича внутри топки и камеры обжига лишает возможности точно установить назначение печи. Что же касается времени сооружения, то, несмотря на полное отсутствие датирующего материала, мы считаем возможным отвести печь к XIII–XIV вв., так как раскопками на территории городища Сарайчика, безусловно, установлено, что оно однослойное и датируется в основном XIII–XIV вв. Печь, расположенная в культурном слое, может относиться лишь к указанному периоду.

Три гончарные печи, близкие по конструкции изучаемой нами, раскопаны в 1940 г. А. Л. Якобсоном[109]. Они датируются исследователем XI–XII вв. на основании добытого при раскопках керамического материала и по расположению в культурных слоях средневекового Херсонеса, причем принцип устройства подобных печей А. Л. Якобсон считает заимствованным у античных позднеримских печей. Этого же мнения придерживается Г.И. Ионе[110]. Такой же конструкции двухъярусная гончарная печь была раскопана в 1943 г. В.Ф. Гайдукевичем на городище

109 А. Л. Якобсон. Указ. соч.

110 Г. И. Ионе. Указ. соч.

Мунчак-тепе[111], на основании собранного при раскопках керамического материала, датируется I–II вв. н.э. В.Ф. Гайдукевич считает ее конструкцию происходящей из стран древнего Двуречья, откуда, по его мнению, она была заимствована римлянами.

Широкое территориальное распространение гончарных печей подобной конструкции (Двуречье, Римская империя, Болгария, Причерноморье, Азербайджан, Казахстан и Средняя Азия) и существование их в течение длительного периода (с II тысячелетия до н. э. до XIII–XIV вв. н. э.) едва ли можно объяснить простым заимствованием. Такая конструкция печей, по нашему мнению, как наиболее экономичная и пригодная для обжига не только посуды, но и тяжеловесной продукции– кирпича, черепицы и т. д., вырабатывалась самостоятельно в разных странах на базе более примитивных одноярусных или двухъярусных печей с горизонтальной перегородкой, образующей под камеры обжига; последняя конструкция вполне пригодная для обжига сравнительно небольшого количества средней и мелкой посуды, оказалась совершенно неприменимой при обжиге тяжеловесной продукции: кирпича, черепицы, крупных толстостенных сосудов и т. п.

Почти всем обследованным до настоящего времени печам описанного нами типа присущи свои особенности; так, например, херсонесские печи были овальной формы и с небольшими числом опорных арок; мингечаурские - прямоугольной формы и с особой топочной камерой, расположенной не с узкой стороны, а в середине широкой стороны, причем одна из этих печей– с двумя продольными топочными каналами вместо одного, и. д. Это может быть объяснено самостоятельным развитием подобной конструкции на местах.

Опубл.: Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.1957.Вып.69. С.111-114.

111 В. Ф. Гайдукович. Керамическая обжигательная печь Мунчак-тепе. КСИИМК.

Намазғалиев М.

Сарайшық – көне мекен

Ескі Сарайшық қаласының салынуын тарихшылар шамамен XIII ғасырдың орта кезі деп есептейді. XIV ғасырдың бірінші жартысындағы тарихи документтерде Сарайшықтың аты жиі кездеседі. Бұдан біз қазіргі шағын поселке – Сарайшық облысымыздағы емес, бүкіл Батыс Қазақстандағы ескі тарихтың бір көзі екендігін көре аламыз. Сондықтан ұлы мереке – Октябрьдің 50 жылдығы қарсаңында тарихи деректерге сүйене отырып, көненің көзі – Сарайшықтың тарихына қысқаша да болса тоқталып өтуді жөн көрдік.

Шыңғыстың немересі Бату басқарған монғол әскерлері 1237-1240 жылдарда орыс жеріне ойран салады. Бытыраңқы орыс князьдіктері қанша ерлікпен күрессе де, монғол әскерлеріне төтеп бере алмайды. Батыйдың мемлекеті осылайша құрылады. Бұл мемлекетті Шығыс деректерінде Көкорда деп, ал орыс деректерінде Алтын орда деп атайды. Алтын ордаға Жетісудың оңтүстік бөлімінен өзге қазіргі Қазақстан жері түгел кірген.

Алтынорданың экономикасында сауда-саттық ісінің маңызы зор болады. Алтынорданың астанасы Сарай қаласынан шыққан керуен жолы қазіргі Сарайшық поселкесінің тұсынан жүзбелі көпір арқылы Жайықтан өтіп, екі бағытқа: бірі Шығысқа, Арыс өзенінің Сырдарияға құяр сағасындағы Отырар қаласына, екіншісі оңтүстік шығысқа, Хорезм бағытына тартатын болған. Ал Хорезмнен әрі қарай бірнеше керуен жолдары Орта Азия мен Шығыстың ірі қалаларын бір-бірімен қосып жатқан.

Сарайшық керуен жолы үстіндегі жәй ғана қала емес. Әсіресе, керамикалық ыдыстар, құмыра, т.б. жасау ісі мейлінше өрістеген XIV ғасырдағы белгілі араб саяхатшысы Ибн-Батута (1304-1377) өзінің саяхаттарының бірінде, 1335 жылы Сарайшыққа соғады. Ол Сарайшық жөнінде былай деп жазды: «Біз жаңа Сарайдан 10 күн жүріп, Сарайшық қаласына келдік. Сарайшық яғни кіші сарай деген мағына береді. Ол Ұлысу деп аталатын үлкен және тез ағатын өзеннің жағасына салынған.

Өзеннің үстінен Бағдаттағы сияқты қайық пен кемелерден көпір салынған. Осы қаладан бастап біздің атпен (арба сүйретіп) жол шегуіміз аяқталды. Одан әрі қарай түйеге ауысып мінуіміз керек болды». Ибн-Батутаның Жаңа сарай деп отырғаны қазіргі Волгоград қаласы маңынан салынған Алтынорданың екінші астанасы – Сарай қаласы. Оны Сарай-Берке деп атаған. Батый өзінің алғашқы астанасын Волга өзенінің төменгі ағысынан салған. О да Сарай немесе Сарай-Бату аталған. Астана кейін Сарай қаласын тастап, Сарай-Беркеге көшкен.

Ішкі өзара феодалдық күрестің нәтижесінде XIV ғасырдың екінші жартысында Алтынорда мейлінше әлсірей бастады. Осы кезде Алтынорданың ту сыртынан бір орталыққа біріккен Москва мемлекеті күшейсе, оңтүстік шығысында күшті Темір империясы құрылады. 1395 жылы Темір Алтынорданың астанасы Сарай-Беркенің талқанын шығарды. Тоқтамыс қаза тапты. Содан кейін Алтынорда бір-біріне тәуелсіз бірнеше иеліктерге бөлініп кетті.

Ресми түрде Алтынорданың ыдырауы XVI ғасырдың аяғынан басталғанмен кей жерлерде одан көп бұрын-ақ өз алдына хандық пайда болған. Соның бірі – Сарайшық.

Сарайшықтың XIV ғасырдың орта кезіндегі бірінші ханы – Жәнібек хан болғанға ұқсайды. Ол жөнінде Абул Ғазы деген адам өзінің «Түріктердің руластық бұтағы» деген еңбегінде кейбір мәліметтер береді. Жәнібек өлгеннен кейін оның ұлы Берді-Бек Сарайшықта екі жылдай хан болып, 1361 жылы сонда өледі.

Ноғай ордасының бытырау кезеңінен бастап Сарайшықтың саяси және экономикалық мәні төмендей бастайды. 1558-1559 жылдары Англия купеці Дженкинсон Москва қарауындағы жерлер арқылы Хиуа мен Бұқарға барып қайтқан. Ол да Сарайшық жөнінде қысқа атап өтеді.... «Осы өзенмен жоғары қарай бір күндік сапарда жоғарыдағы айтылған, қазір орыс патшасымен достық қатынаста тұрған мырза Измаил деп аталатын татар князінің қол астына қарайтын Сарайшық дейтін қала жатыр» - деп жазған Антоний Дженкинсон. Бұған қарағанда Сарайшық қаласы 1559 жылдан бастап, орыс мемлекетінің құрамына енгендігін көруге болады.

Сарайшық қаласының бұдан былайғы құлдырап төмендеп кетуіне Жайық бойы казактарының тигізген әсері аз болмаған. Олар бір кездегі Батыс пен Шығысты байланыстырған үлкен керуен жолының бойындағы бай қала, ноғай хандығының астанасына талай рет жорықтар жасап, алтын, тағы басқа байлық іздеп тұрғындарды ғана тонап қоймаған, өлгендердің қабірлеріне дейін ақтарып, талқанын шығарған. Бір кездегі гүлденіп тұрған шағын қала адам айтқысыз ойрандалған. Содан қала қайтып көтеріле алмаған.

Казактар – балық өнеркәсібінің қожалары Жайық бойын жоғары өрлей өздерінің кәсіпшіліктерін кеңейте түскен. Соның бірі болып Сарайшықта казактар мекеніне айналған. Жайық өзенінің арнасын ауыстыруына байланысты ескі Сарайшық жұртының көпшілігі опырылып өзен астында қалған. Бірақ тың үйлер қаланып, қала аты ұрпақтан-ұрпаққа сақталып қалып отырған. Сарайшықты мекендеген казактардың көпшілігі балық кәсіпшілігі қожаларының приказчиктері мен т.б. солардың оң қолдары болған. Мал өсірген көшпелі қазақтарға Сарайшыққа қоныстану былай, Жайықтан балықты үркітесін деп ат суаруына да рұқсат етпеген. Қалада тек казак-орыс байларының малын баққан немесе өзге жалшылығында жүрген қазақтарға ғана тұруға рұқсат етілген. Бұл тәртіп Ұлы Октябрь социалистік революциясына дейін шайқалмай, қаз қалпында сақталып келген.

Революция қарсаңында Сарайшық Жайық бойындағы ірі поселкелердің бірі болып саналған. Ол кезде бір ғана Сарайшықтың өзінде ондаған жекеменшік балық кәсіпшіліктері болған. Олар Чампалов, Кутузов, Макеев, Першин, Морозов, т.б. байлардың меншігі болды. Поселкеде купецтердің сәнді қарағай үйлері, магазиндері болған. Қаланың алаңында шіркеу, оның жанында 1-басқышты орыс мектебі салынған. Қалада ноғай байлары да аз болмаған. Міне, Сарайшықтың революцияға дейінгі шағын тарихы қысқаша осындай.

1919 жылдың аяғында атақты Чапаев дивизиясының ерлік жорығы нәтижесінде Жайық бойындағы Кулагино, Тополи, Яманка, Редут поселкелері сияқты, Сарайшықта жаудан біржола босатылды. Ақтардан

азат етілісімен еңбекшілер Коммунистік партияның басшылығымен аса қиын жағдайларға қарамастан елде Совет өкіметінің органдарын құруға қызу кірісті. 1920 жылғы январь айының екінші жартысында Сарайшықта селолық Совет құрылып, оның бірінші председателі болып Рогнов, председателінің орынбасарлығына Яшков, ал секретарьлығына Мұқанов Бисенғали сайланды. Бисенғали қарт қазір Сарайшық селосында тұрады, пенсионер.

Азамат соғысы жылдарында елімізге қатер төндірген жауға қарсы күресте Сарайшық тұрғындарының да қосқан үлесі аз емес. 1920 жылдың күзінде Қырымды Врангель әскерлерінің басқыншылығынан құтқаруға Сарайшықтан бір топ жігіт қатысып, врангельдік акгвардеецтер мен Махноның бандаларын талқандауға белсене араласқан. Олардың біразы осы шайқаста ерлікпен қаза тапқан. 1921 жылдың аяғы мен 1922 жылдың басында елде бүлік салып жүрген Серов пен Киселев бандыларына қарсы күресу үшін Сарайшықта Пушконовтың басшылығымен еріктілердің атты отряды құрылып, бандыларды талқандауға белсене қатысқаны үшін эскадрон Гурьев ревкомының Қызыл туымен наградталған.

Ауыл шаруашылығын коллективтендіру кезін де Сарайшықтан «III-интернационал» колхозы құрылған. Колхоз құрылысына белсене қатысқандардың бірі – жоғарыда айтылған Мұқанов Бисенғали қарт. Бірінші ұйымдасқан колхоздың бірінші председателі болып бақсайлық Чапурин сайланған. Бірақ ол колхоз құрылысында асыра сілтеушілікке бой ұрып, қателік жібергені үшін бірнеше айдан кейін колхоз басшылығынан босатылған. Колхоздың негізгі экономикасы балық аулау кәсібі мен ауыл шаруашылығы болған. Ұлы Отан соғысы жылдарында «III-интернационал» колхозы Отан қоймасына мыңдаған центнер балық және ауыл шаруашылық өнімдерін жөнелтіп отырған.

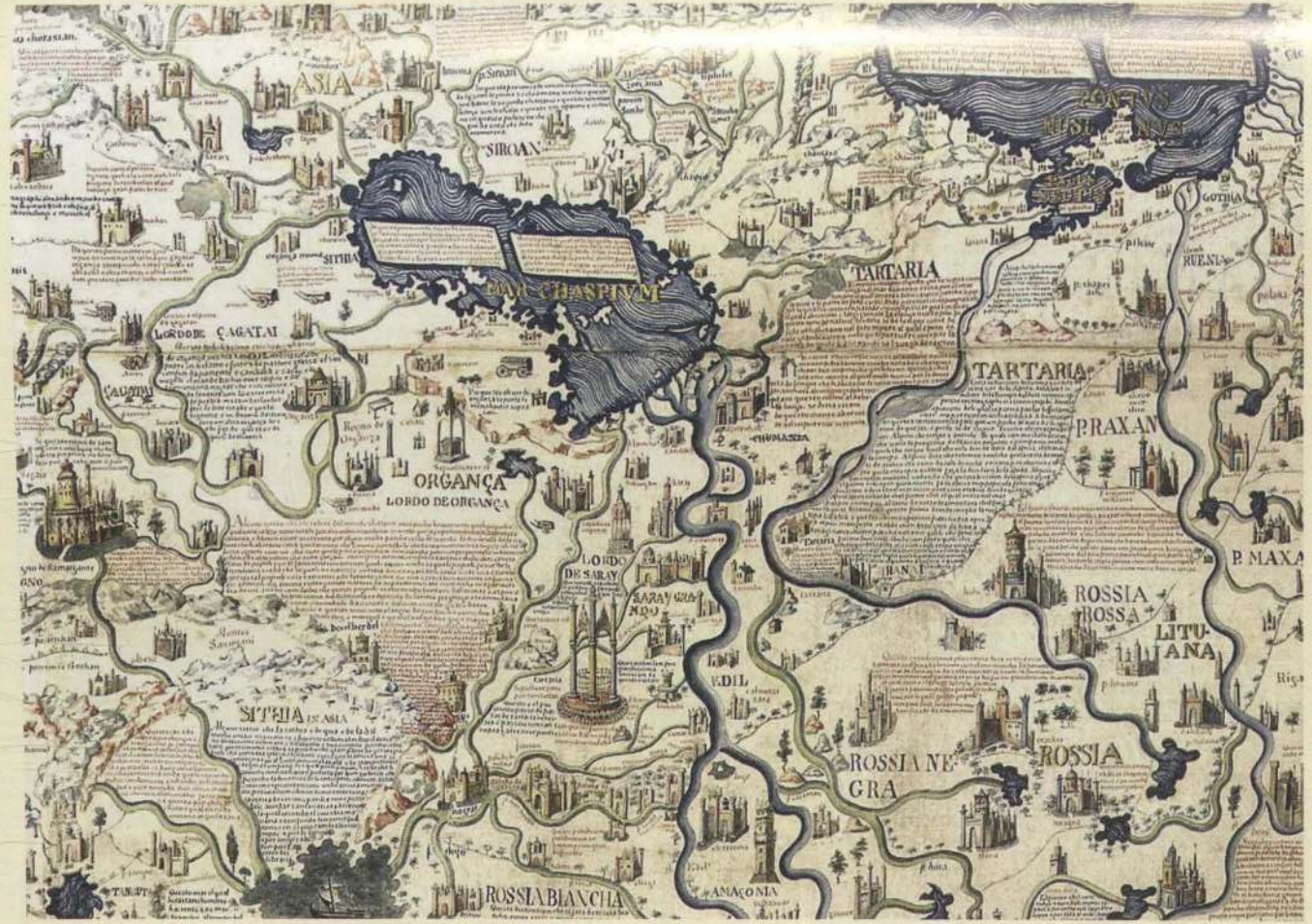
Совет өкіметі жылдарында ескі Сарайшықтың бет-бейнесі бүтіндей өзгерді. Қазір селода және оған іргелес жатқан мемлекеттік ауылшаруашылық тәжірибе станциясының бөлімшесін қоса есептегенде екі мыңға жуық халық тұрады. Көптеген мәдениет мекемелері мен ғылыми орындар жұмыс істейді. Атап айтқанда, аймақтық агро-химия ғылыми

лабораториясы, станцияның өз лабороториясы, сегіз жылдық мектеп, село жастарының кешкі орта мектебі, кәсіптік-техникалық училище, бір ғылыми кітапхана, 3 бұқаралық кітапхана, 2 клуб, 2 дәрігерлік пункт, жұмысшылар кооперативі, мүгедектер мен жасы асқан панасыз қарттардың мемлекеттік бағым үйі, 2 монша, спорт залы, сауда орындары жұмыс істейді.

Село тұрғындары арасында сауатсыздық әлдеқашан жойылды. Халықтың материалдық және мәдени дәрежесінің өскендігі сонша, осы бөлімшенің бір өзінде ғана 38 адамның жоғары дәрежелі, 5 адамның жоғарыдан төмен, ал 27 адамның арнаулы орта білімі бар. Олардың ішінде жоғары дәрежелі білімі бар 17 мұғалім, жоғары білімді 21 ауылшаруашылық маманы жұмыс істейді. Бұл цифрлар бір кезде ғасырлар бойы мал бағудан басқа өнері де, кәсібі де болмаған, сауатсыз, надан қазақ халқының Октябрь шұғыласынан нұрланып, қаншалықты өзгергенінің, өскендігінің айқын куәсі болады.

«Елу жылда ел жаңа» дейді халық. Егер Октябрьдің нұрлы таңы арайлап атпаса, ел жаңармас та, өзгермес те еді. Мұның барлығы бір ғана селоның, бір ғана Сарайшық бөлімшесінің бүгінгі – Октябрьдің елу жылдығы қарсаңындағы бейнесі. Ал ұлан-байтақ Отанымызда бұл сияқты селолар жүз мыңдап саналмай ма? Күні бүгін Отанымыздың барлық халқы сияқты Сарайшық еңбеккерлері де ұлы мерекені лайықты табыстармен қарсы алу үшін жан аямай еңбек етуде.

01.04.1967 ж. «Коммунистік еңбек» газетінде жарияланған.

Сарайшық қалашығы Фра Мауроның картасында. 1459 ж.

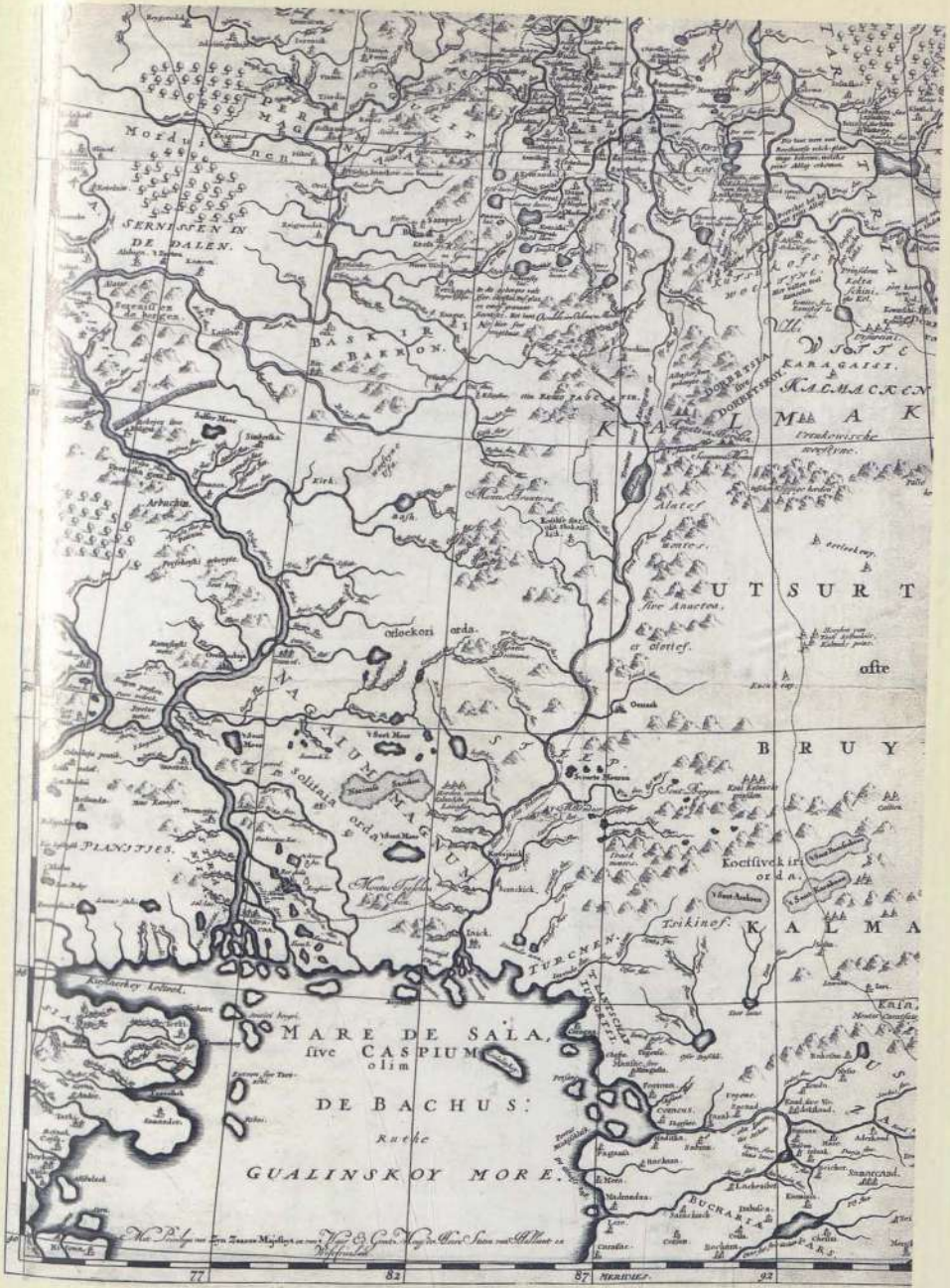
Сарайшық Еуропалық картада. XVI г.

Сарайшық қалашығы Дженкинсонның картасында. 1562 ж.

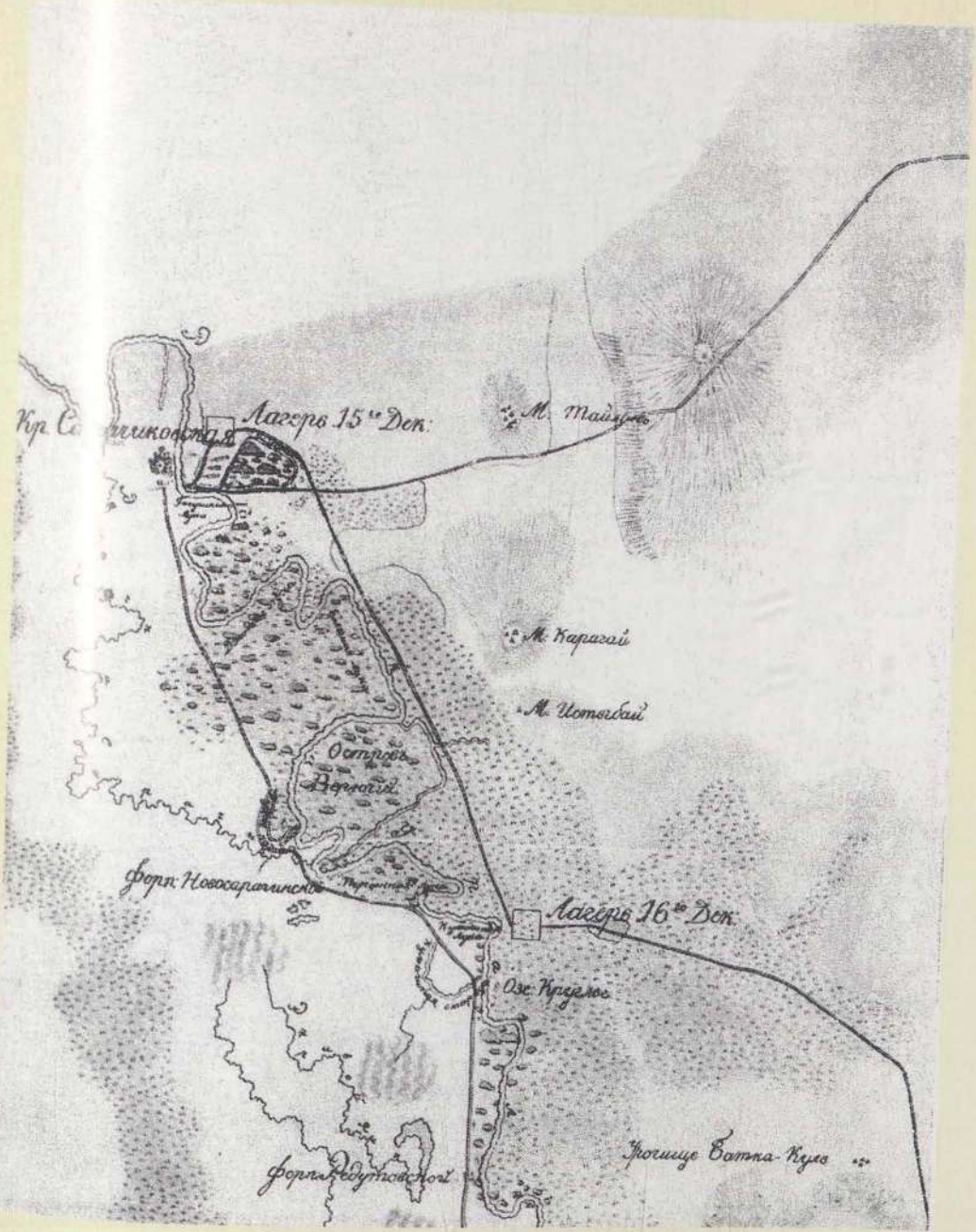
Еділ мен Жайық ортасы. 1593 ж.

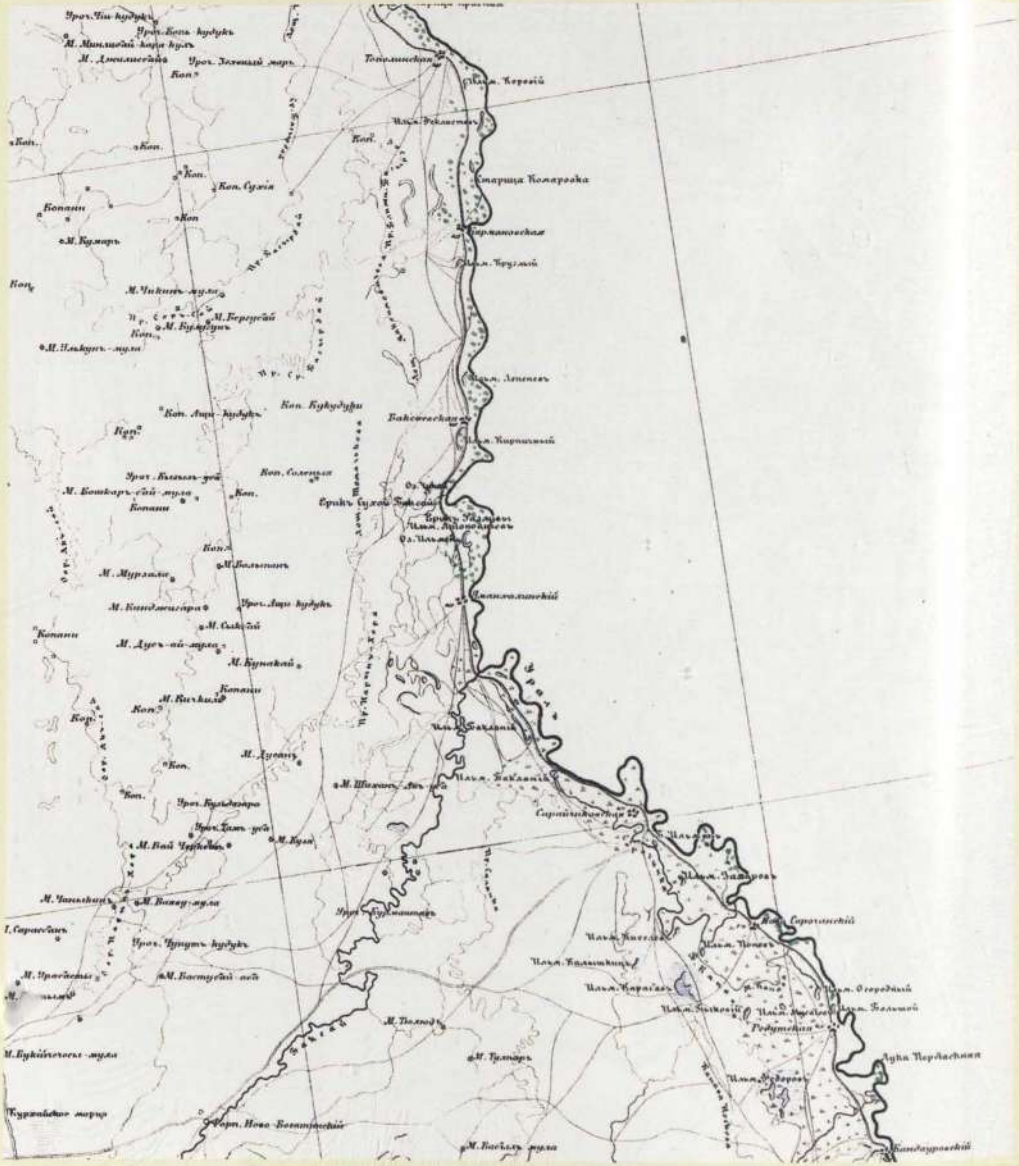
Каспий маңы Н.Витсеннің картасында. 1692 ж.

Астрахань оңірінің картасы. 1729-31 жж.

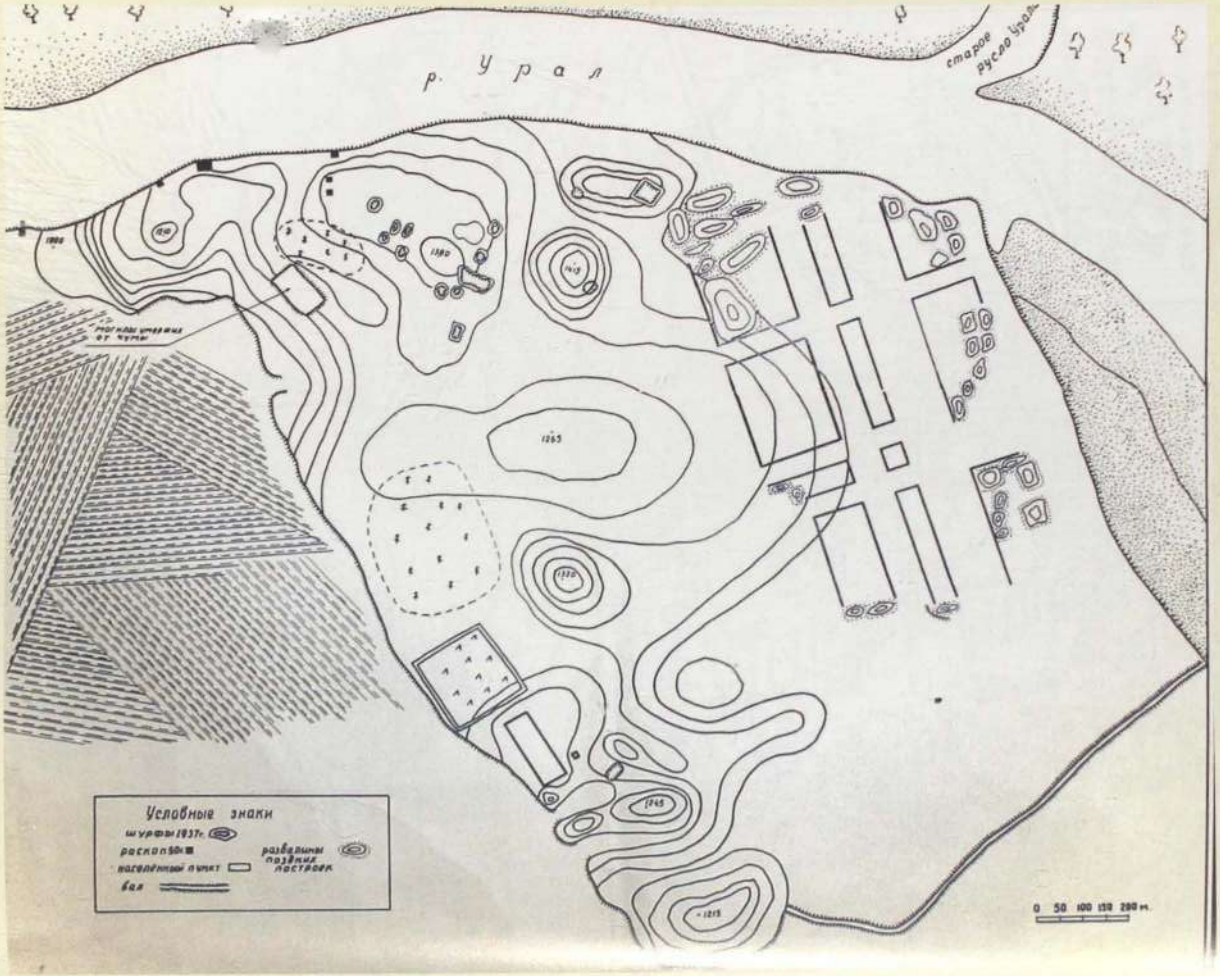
Сарайшық маңының картасы. 1826 ж.

Жайықтың оң жағалауы. 1870 ж.

Ортагасырлық керуен жолы картада. XX г. 20-30 жж.

Сарайшық қалашығының схемалық картасы. 1950 ж.

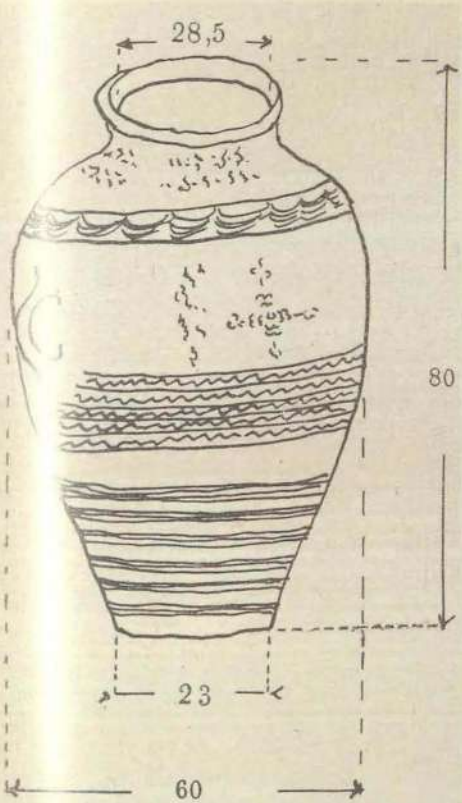
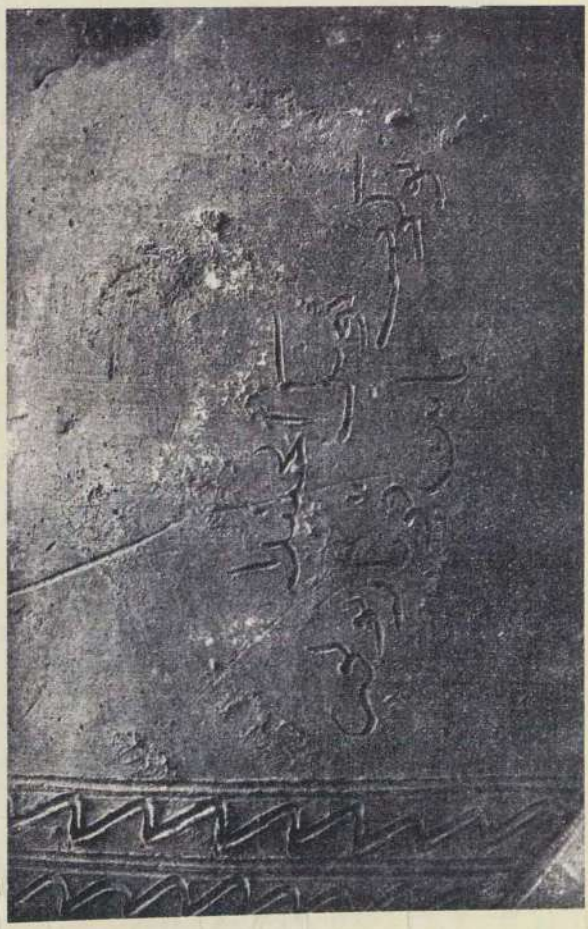

Рис. № 1.

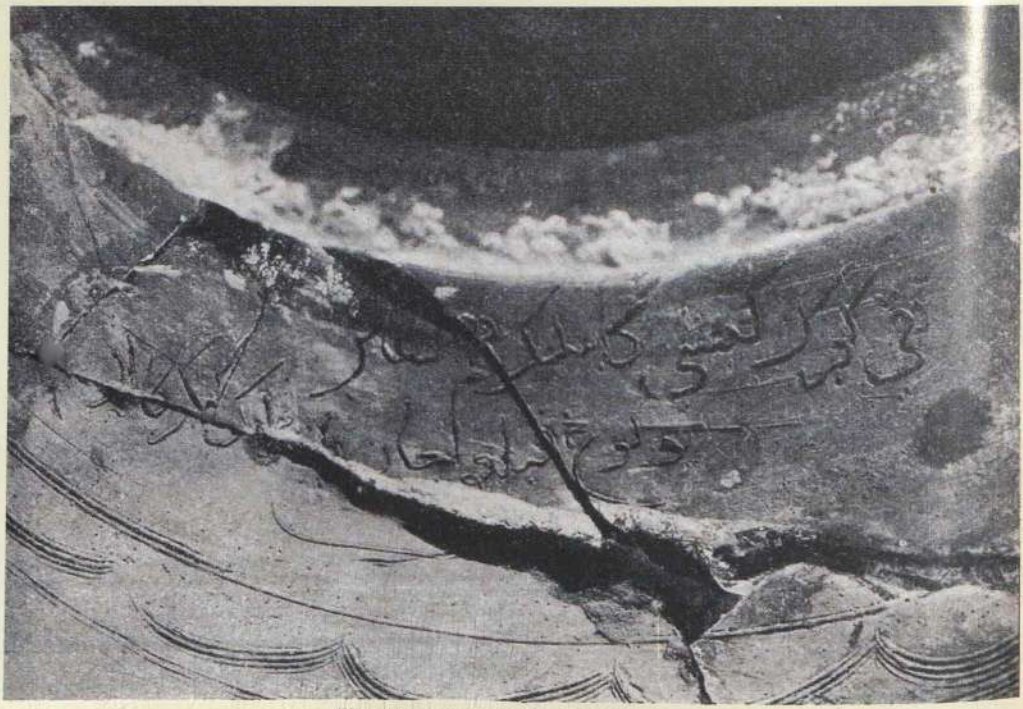
Сарайшықтан 1909 жылы табылған құмыраның сызбасы.

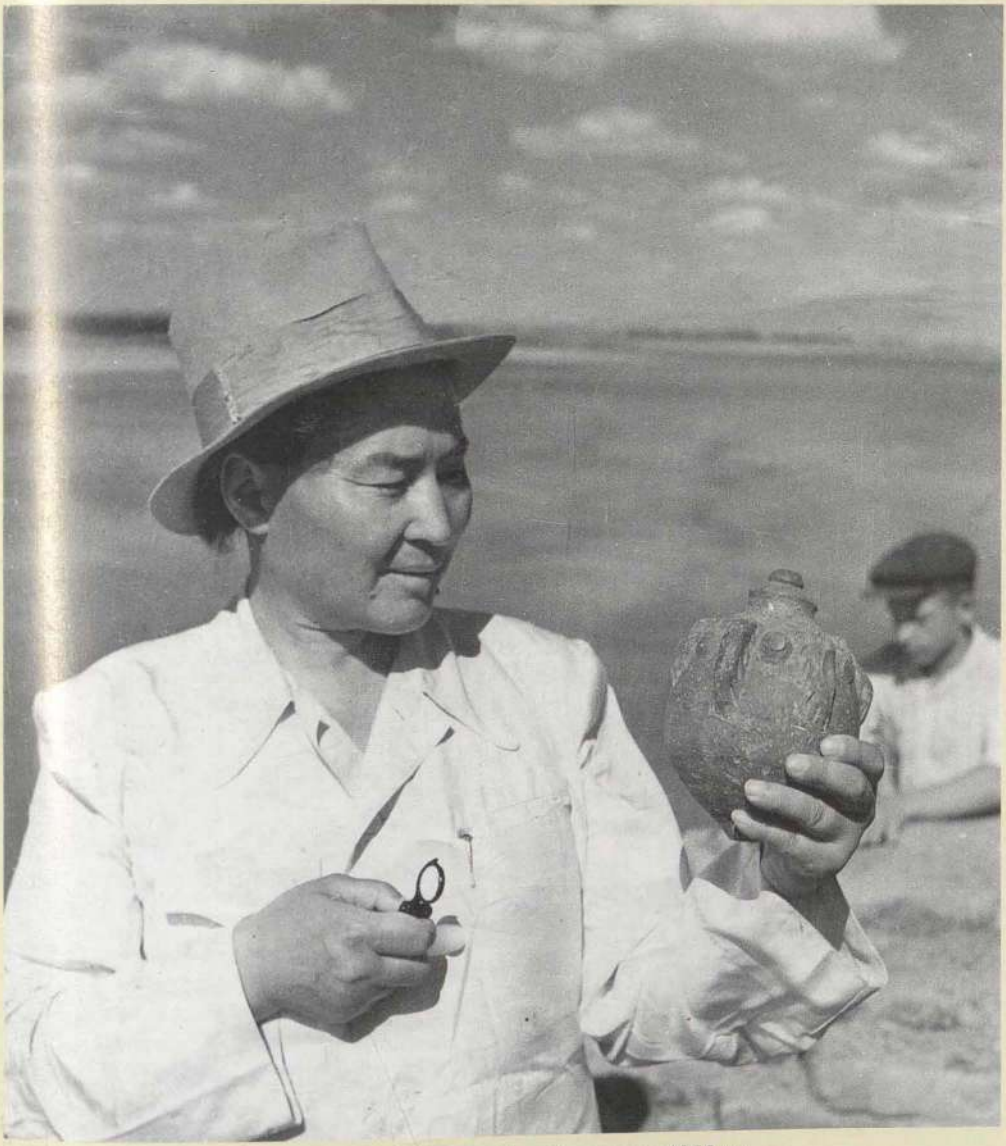
Құмыраның фотосуреті. 1911 ж.

Құмыраның ернеуіндегі жазулар. 1911 ж.

Құмырадағы арабша жазулар.

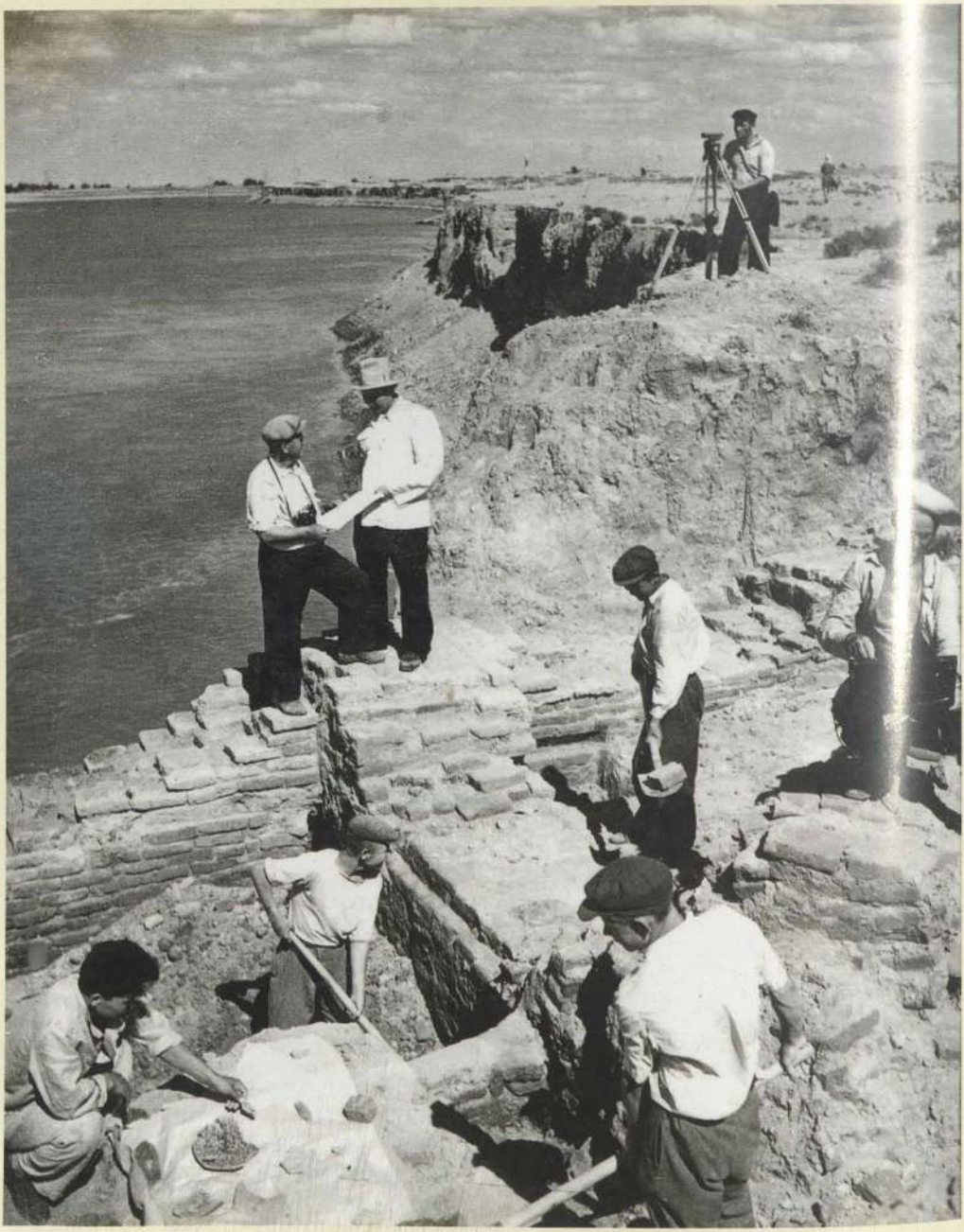
Әлкей Марғұлан Сарайшықта. 1950 ж.

Мектеп окушылары Сарайшыкта. 1950 жж.

Әлкей Марғұлан мектеп оқушыларымен. 1950 ж.

Сарайшықтағы археологиялық зерттеу жұмысы. 1950 ж.

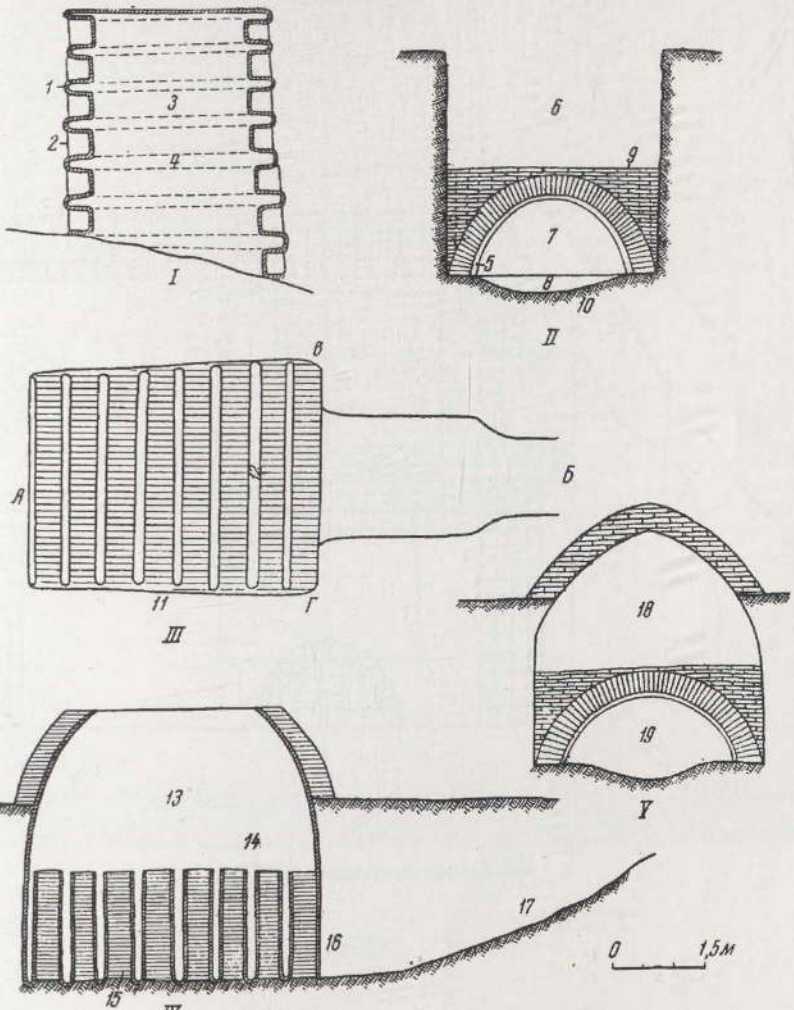
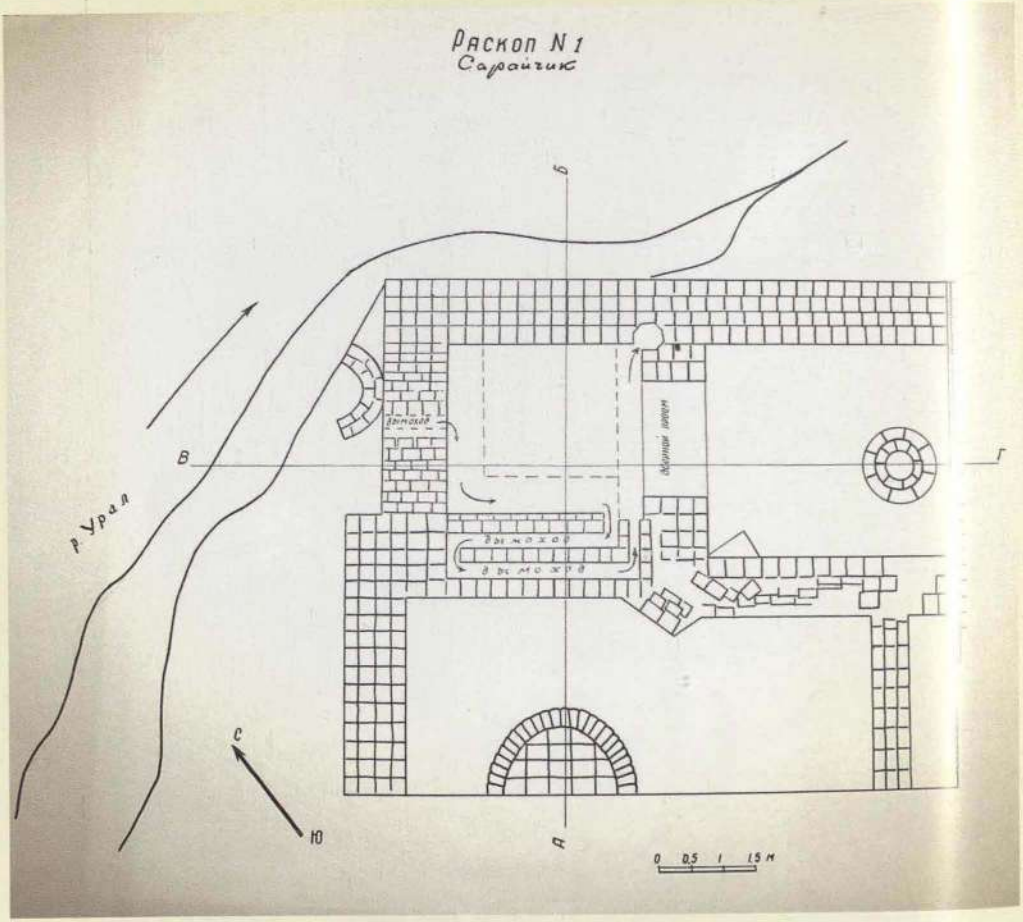

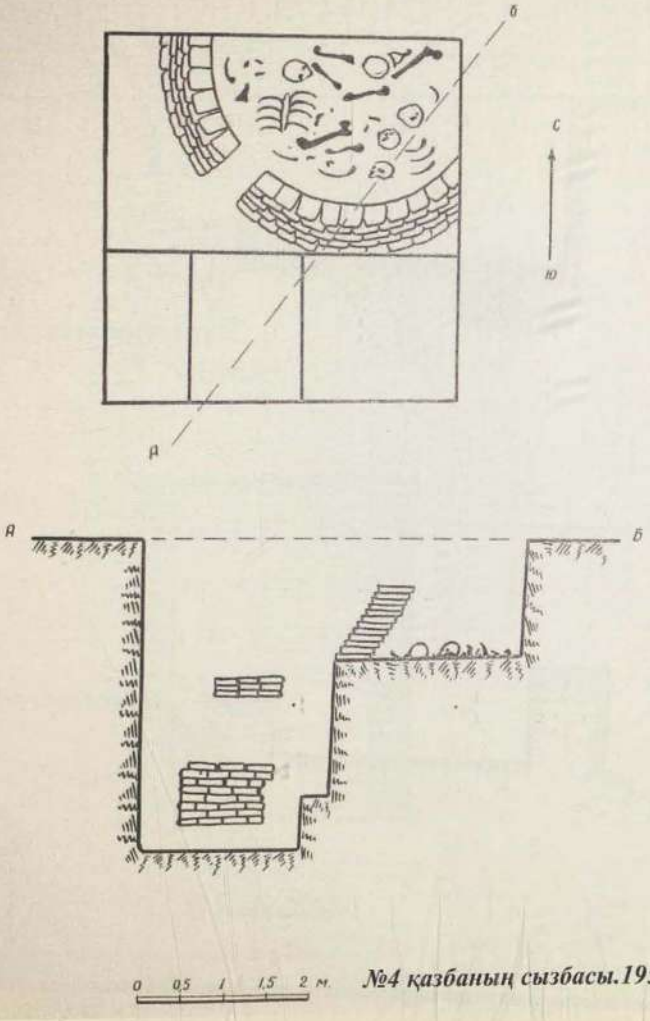
Рис. 43. План и разрезы печи для обжига кирпича.

Сарайшықтағы пештердің сызбалары.1950 жж.

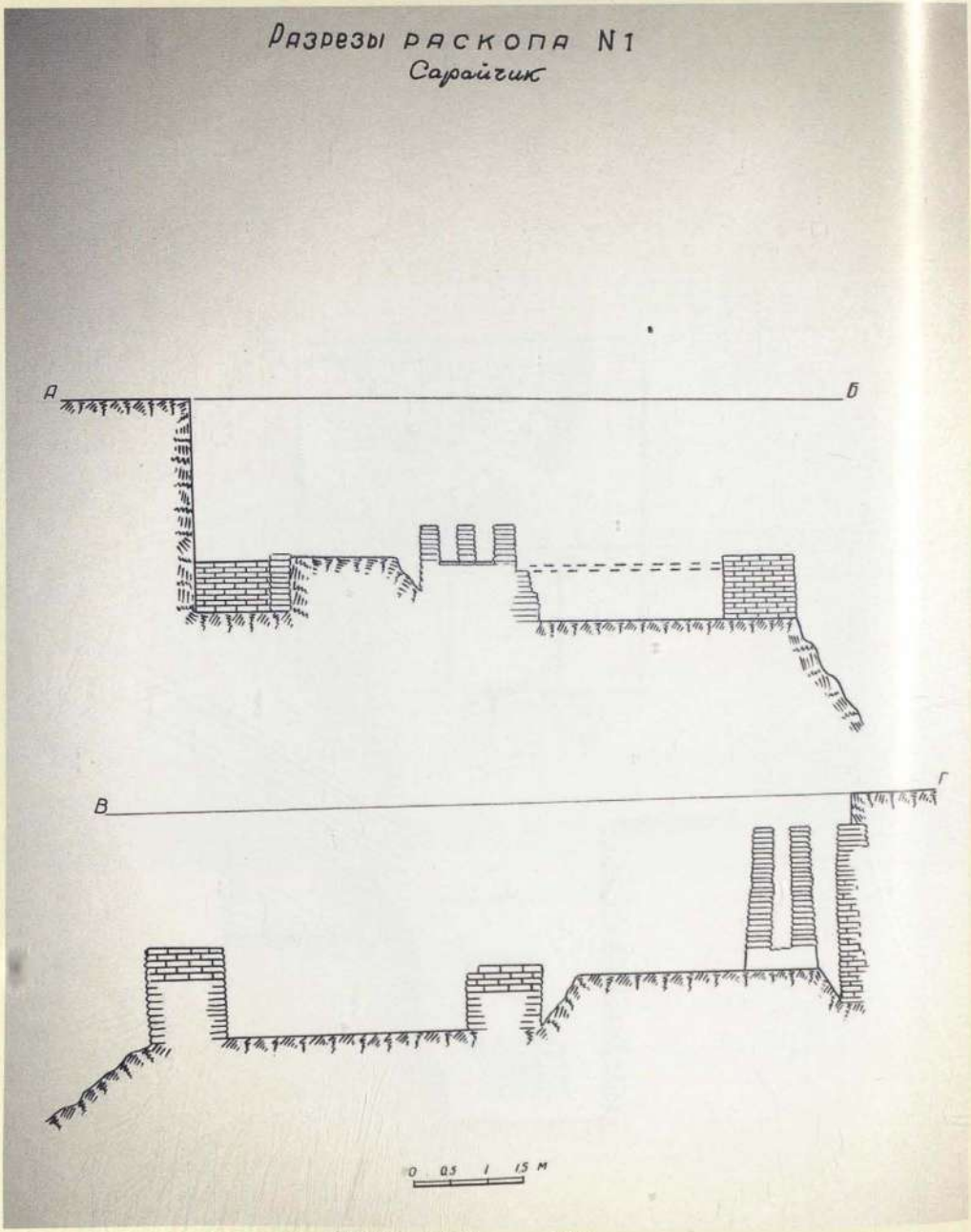

Қазбаның жоспары. 1950 ж.

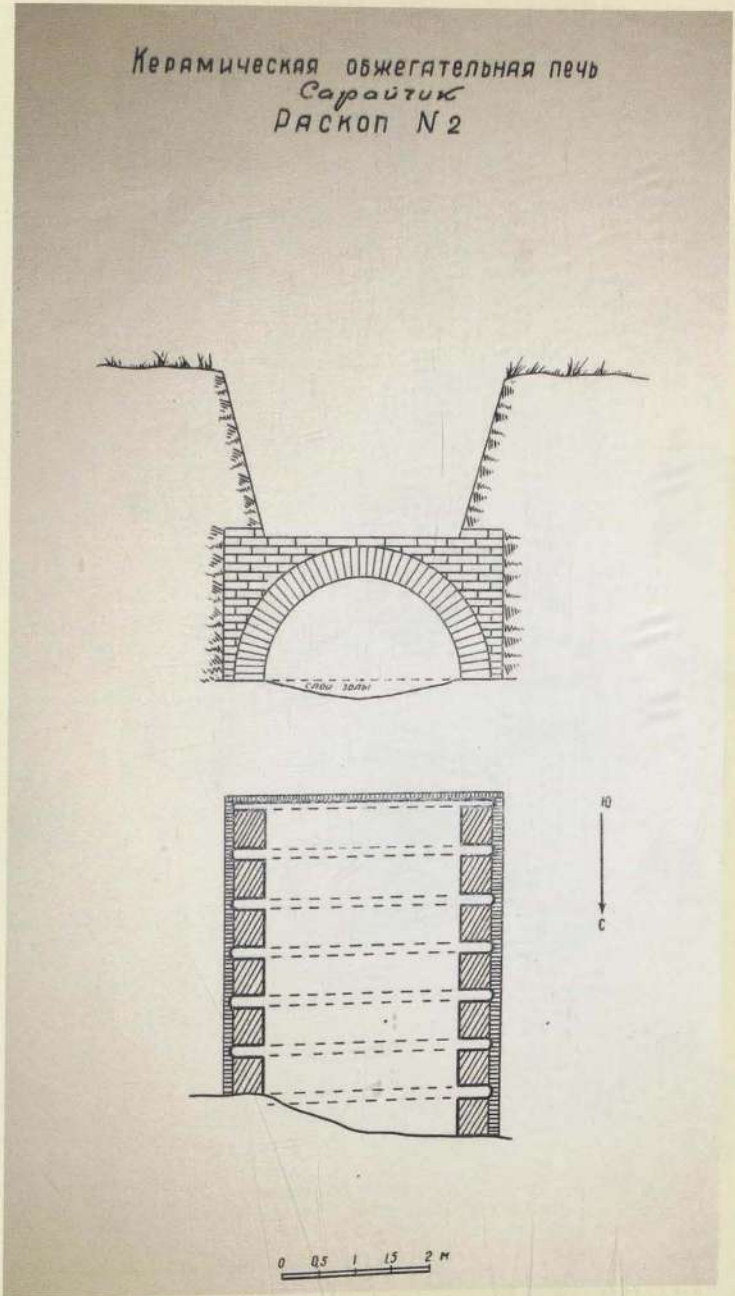
Раскоп N4
Сарайчик

№4 қазбаның сызбасы. 1950 жж.

Қазбаның қимасы. 1950 ж.

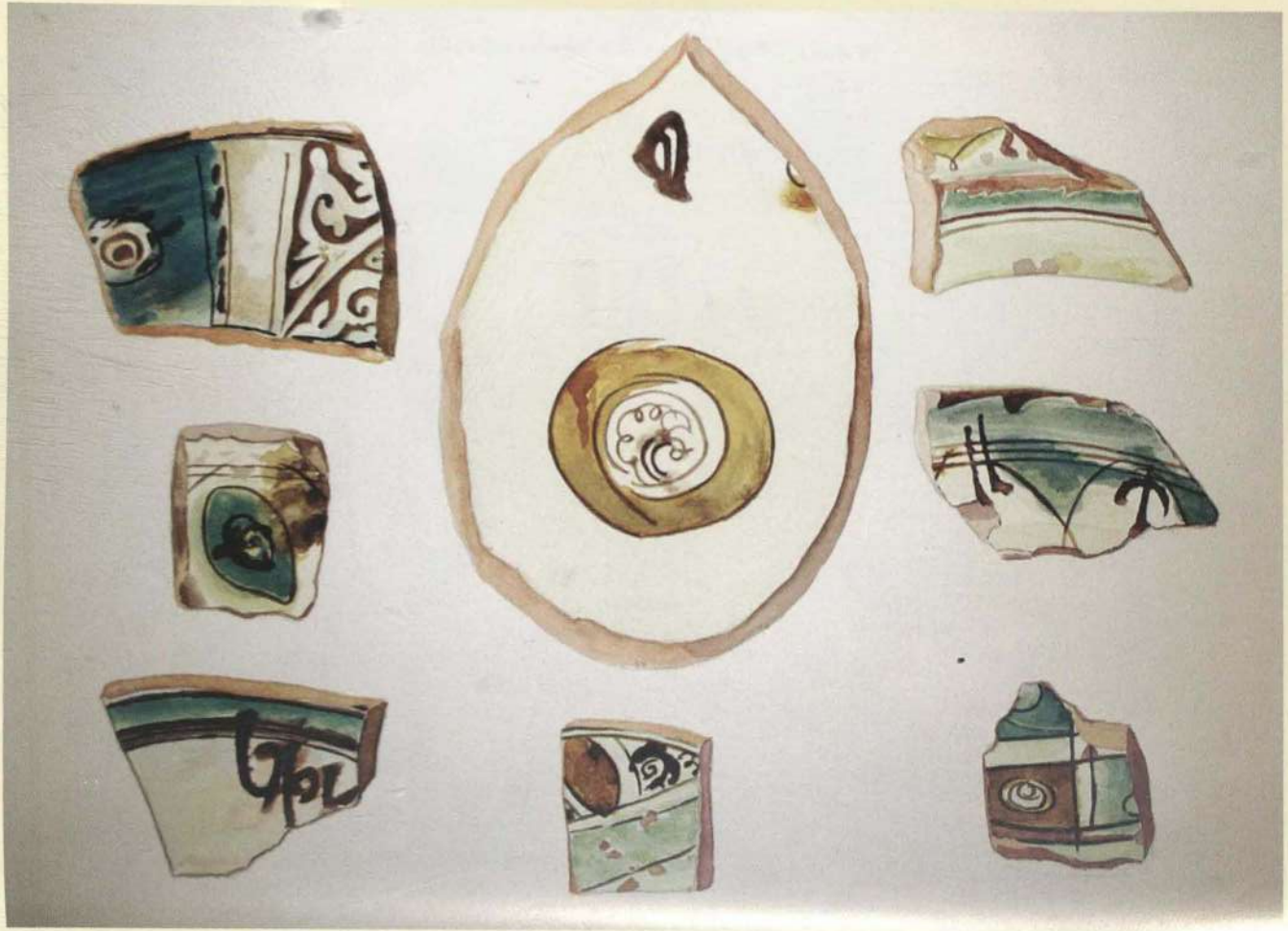
Қыш кірпіш күйдіретін пеш. 1950 ж.

Қазба барысында табылған керамика сынықтары. 1950 ж.

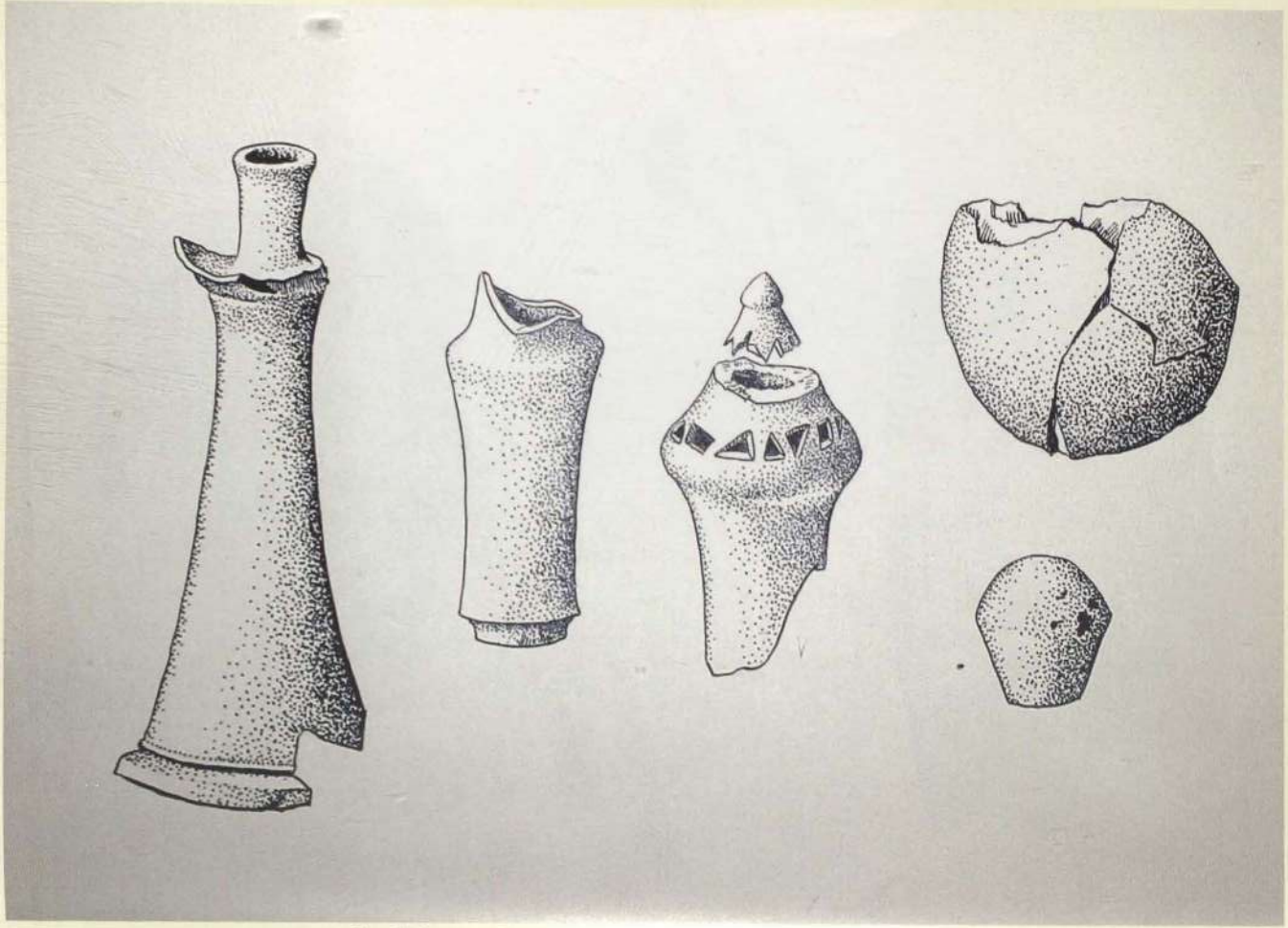
Құмыра сынықтарының суреті. 1950 ж.

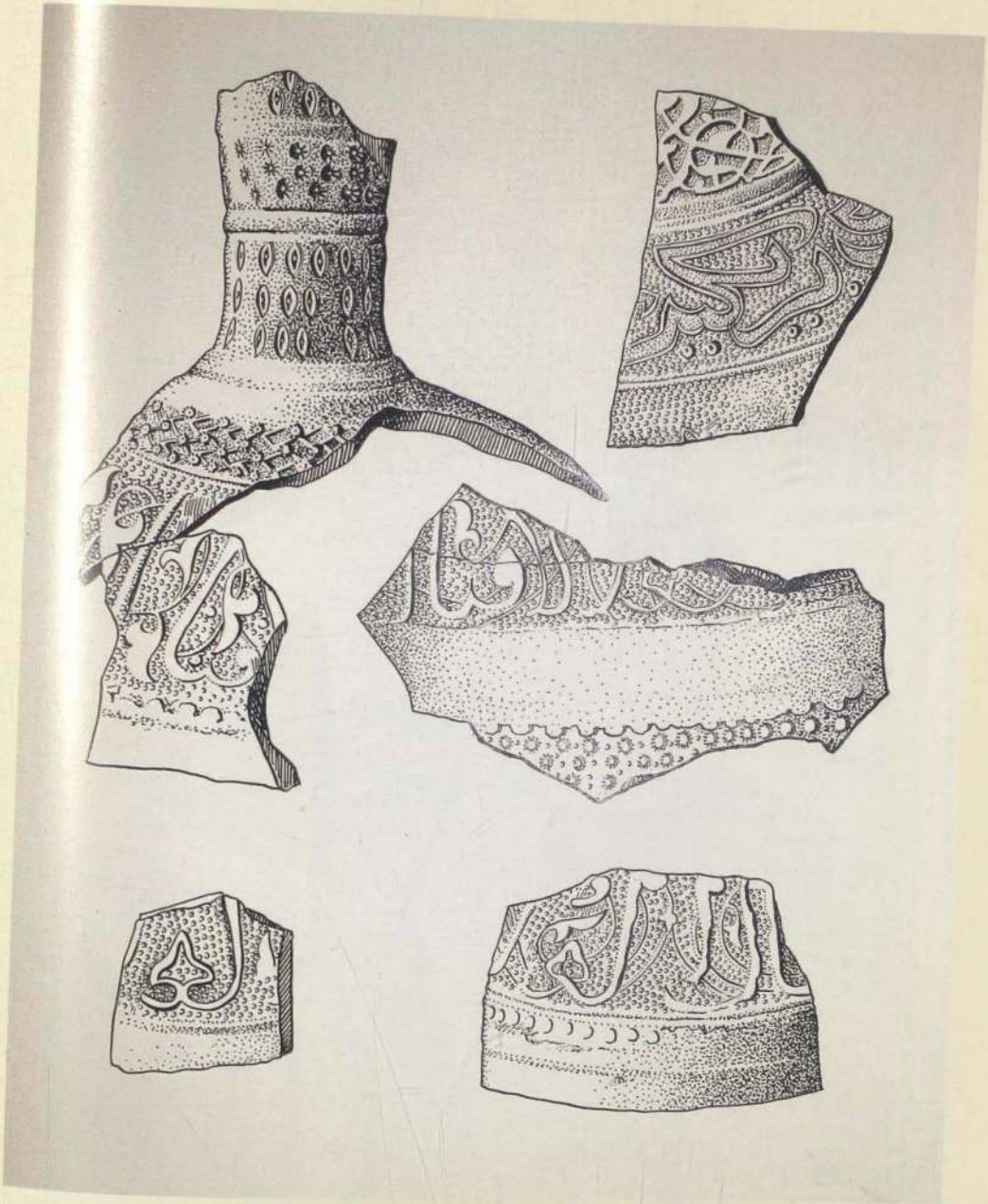
Өрнекті құмыра сынықтары.1950 жж.

Өрнекті құмыраның бөлшегі. 1950 ж.

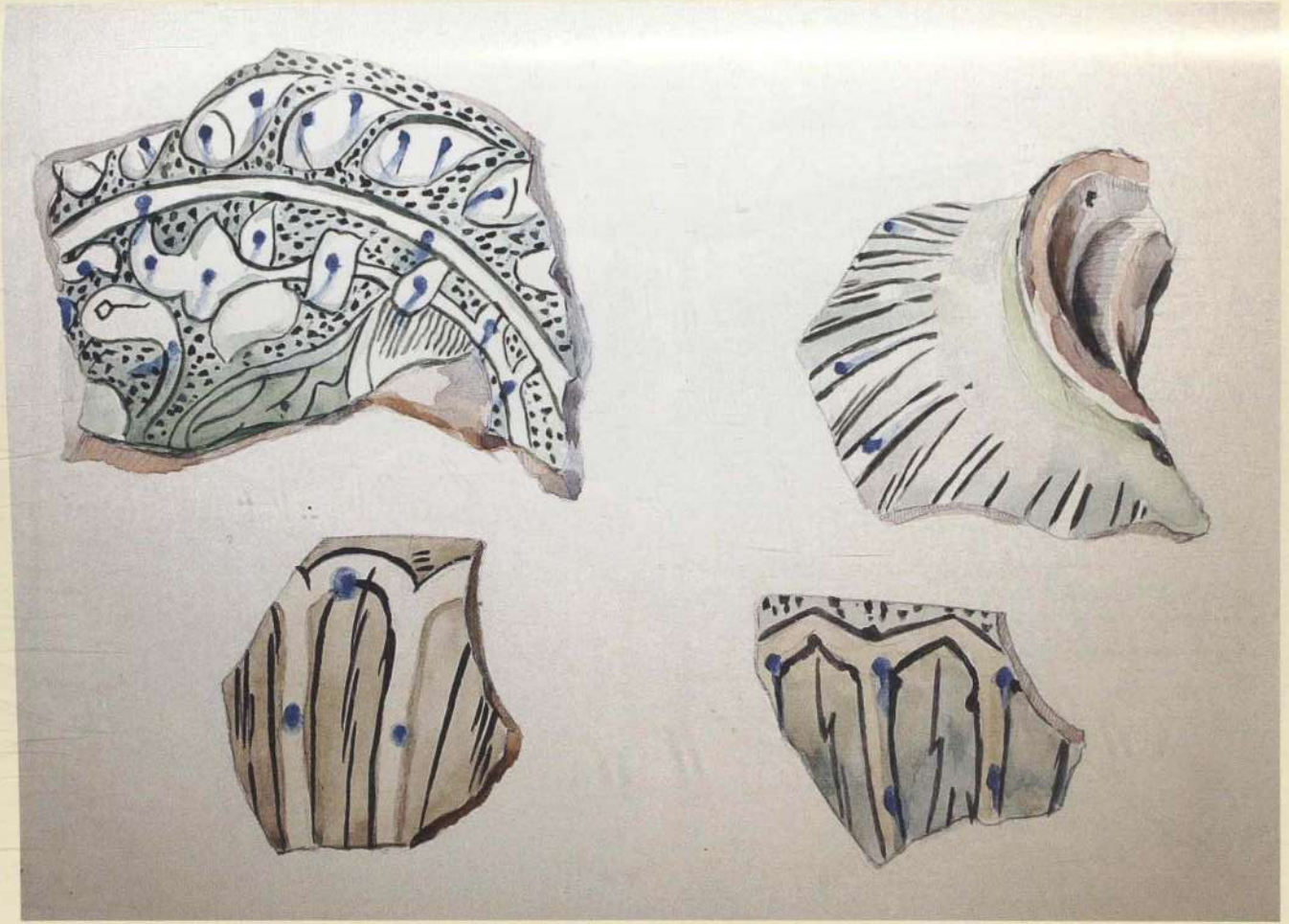
Қазбадан табылған керамикалық бұйымдар. V-VI ғғ.

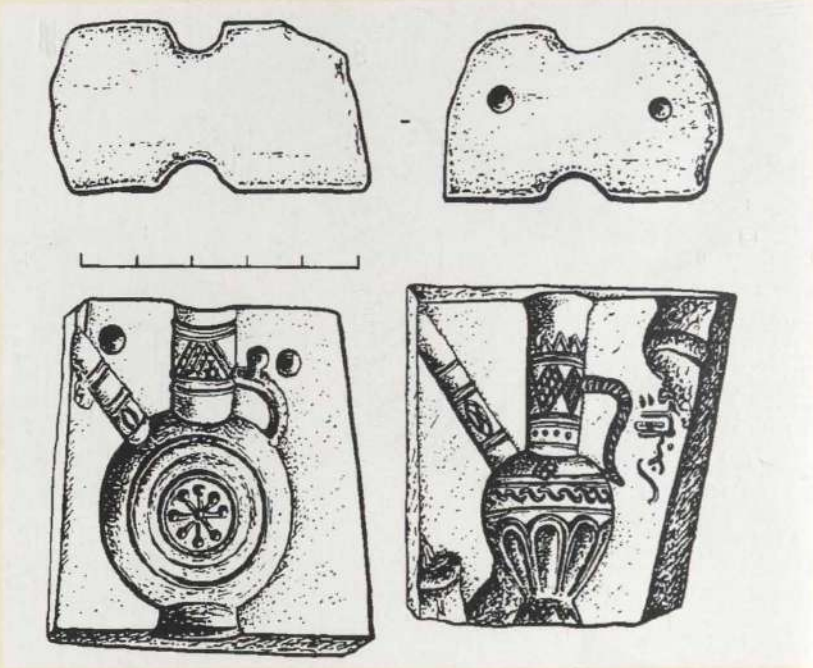
Сынған құмыра бөлшектері. 1950 ж.

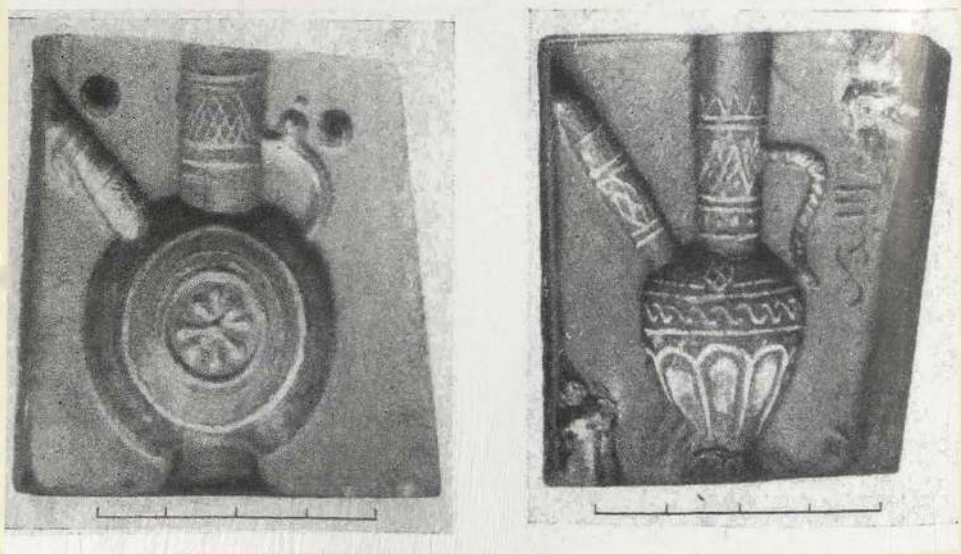
Өрнекті ыдыстар сынықтары.1950 ж.

Керамикалық ыдыс сынықтары. 1950 жж.

Сарайшықтан табылған тас қалыптың сызбасы. 1978 ж.

Тас қалыптың фотосуреті.1978

Сарайшық қалашығын зерттеу жұмысы. 1981 ж.

Қазба жұмысы барысында. 1981 ж.

Галкин Л.Л.

Обследование обнаженного культурного слоя Сарайчиковского городища на правом берегу р. Урал

В полевой сезон 1975 года представилась кратковременная возможность осмотреть обнажения культурного слоя Сарайчиковского городища. Сарайчиковское городище интенсивно размывается паводковыми водами р. Урал. Трещины длиной более 10 метров проходящие на расстоянии 1-2 м от берегового обрыва показывают степень разрушения городища. Тем не менее городище представляет еще значительный научный интерес. Нами был снят профиль культурного слоя на протяжении 450 м от 0 принятого от железного колана спуске к насосной станции на нижней /по течению/ части городища. Обследование показало, что наиболее значительные остатки золотоордынских сооружений отмечены между 24 м и 46 м /40 а, 40 б/. 108 м – 125 м, 210 – 228 м, 223 – 246 м, 177 м – 228 м, 232 – 245 м, 269 – 296 м, 316 – 333 м, 380 м- 392 м. Большинство из них представляют собой остатки зданий из сырцового кирпича с очагами, хозяйственными ямами, выкладкой в некоторых из них помещениях полов из обожженного кирпича золотоордынского стандарта. В строении расположенном между 316 – 333 метрами был найден целый кувшин с двумя ручками с тамгами.

Золотоордынский слой XIV в. на всем протяжении исследованных отложений культурного слоя перекрыт погребальными сооружениями в виде мазаров и их развалами, относящимися ко времени, когда город на данном участке городища лежал в развалинах. В верхней части /вверх по течению Урала/ исследованного участка культурный слой верхняя граница которого датируется начало XIV в. судя по керамике найденной здесь перекрыт аллювиальными отложениями мощностью до 1,5 – 2 м, что может указывать на довольно высокое стояние вод Урала в этот период. Это наблюдение может представлять интерес для специалистов, занимающихся изучением динамики Каспийского моря. На городище и у береговой кромки р. Урала поднят археологический материал: фрагмент

китайского сосуда, горло штампованного сероглиняного кувшина, кашинный поливной светильник, кашинная поливная чаша. На территории городища вблизи исследованного берега в настоящее время расположено казахское и русское кладбище. Среди казахских надгробий большой интерес представляют каменные стелы конца XVIII начала XIX вв.

Рук.: Галкин. Л.Л. Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области казахской ССР., С.18-19, Атырауский областной историко-краеведческий музей, инв.2606

Л.Л. Галкин

Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика

Во время обследования береговых обнажений культурного слоя Сарайчиковского городища в 1973 г. автором была найдена каменная литейная форма (рис. 1)[112]. Она лежала у подножия берегового обрыва в рассыпавшейся рыхлой глыбе культурного слоя, содержавшей фрагмент поливной керамики XIV в. Находка сделана в 150-200 м ниже излучины р. Урал, где культурный слой Сарайчика имеет наибольшую мощность и достигает 3-4 м. Он разделяется в данном месте городища на два горизонта. Верхний – мощностью 1-1,5 м, образованный развалами сырцовых и кирпичных мазаров и других погребальных сооружений обширного мусульманского кладбища, расположенного на руинах золотоордынского города, может быть датирован XV в. Нижний горизонт мощностью 2-2,5 м представляет собой культурный слой городища XIII – XIV вв. Находка представляет собой полированную со всех сторон плитку из серо-зеленого камня, в виде трапеции неправильной формы. Основание трапеции – 54, вершина – 45, толщина каменной плитки 28 мм. На полированной поверхности с той и другой стороны вырезаны половины разных миниатюрных сосудов, представляющих собой модели кувшинов для питьевой воды[113] или омовения.

Форма 1 (рис. 2). Вырезан сосуд со сферическим туловом диаметром 32 мм, в центре его изображена восьмилучевая розетка, заключенная в ряд концентрических окружностей. Над туловом на 12,5 мм поднимается цилиндрическое горло, орнаментированное широким поясом из сетчатых треугольников, заключенных между параллельными линиями. Диаметр горла – 12 мм. Слева от горла имеется цилиндрический желобок для отливки носика сосуда. Его диаметр – 5, длина – 22 мм. Носик орнаментирован параллельными полосами из двух линий. От середины горла отходит

112 Передана на хранение в Институт археологии АН Казахской ССР. Алма-Ата.

113 Пещерова Е.М. Гончарное производство Средней Азии. М. – Л., 1953, с. 259,269, рис. 78, 82.

вправо круглая в сечении ручка, орнаментированная спиралевидной насечкой. Верхняя часть ручки украшена круглой шишечкой. Аналогичные шишечки на ручках сосудов известны на болгарской керамике IX – XII вв.[114], керамике Тараза X – XII вв.[115]; на более ранней керамике шишечки на ручках можно видеть на миниатюрных сосудах хотанских древностей VI в.[116] Они, очевидно, являются схематическим повторением налепа в виде головы животного-охранителя. Такие ручки широко бытовали в Центральной[117] и Средней Азии, в Южном Казахстане в I – VI вв.[118]

Форма 2 (рис. 3). На оборотной стороне каменной трапециевидной плиты в той же технике вырезана форма для отливки другого миниатюрного сосуда. Его тулово имеет яйцевидную форму с кольцевым поддоном. Наибольший диаметр сосуда – 20 мм; высота от горла до поддона – 25, высота поддона – 4, диаметр нижней части поддона – 12 мм.

Снизу до середины тулова орнаментировано аркообразными фестонами, по его центру проходит орнамент в виде бегущей волны или перевитой веревки, снизу и сверху идет ряд параллельных линий. При переходе тулова к горлу изображен ромб, рассеченный перпендикулярными линиями на четыре части. В верхней части тулово сосуда плавно переходит в длинное, узкое, почти прямое горло. Высота его – 24, диаметр в верхней части – 10, внизу у основания – 9 мм. Горло орнаментировано треугольниками, ромбами и точками; справа от середины горла под прямым углом к нему отходит ручка, которая, плавно изгибаясь, одной точкой в месте касания крепится к тулову. Нижний конец ручки свободен. Диаметр ручки – 2 мм; орнамент, вырезанный в форме, призван был создать впечатление в той ручки. Слева от горла сосуда в форме вырезан желоб для отливки носика. Длина носика - 25, диаметр – 5,5 мм. Он орнаментирован ромбами и параллельными линиями, аналогичными орнаменту на других частях

114 Валеев Ф.Х. Древнее и средневековое искусство Среднего Поволжья. Йошкар-Ола, 1975, рис. 51.

115 Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972, табл. XI, 82.

116 Дьяконова Н.В., Сорокин С.С. Хотанские древности. Л., 1960, табл. 37, № 1595.

117 Там же, табл. 10,13.

118 Буряков Ю.Ф. Пекентские наусы. – СА, 1968, № 3

сосуда. Наибольшая глубина формы в центральной части тулова сосуда достигает 8 мм.

В нижнем левом и верхнем правом углах описываемой стороны формы имеются сколы и выщерблина со следами бурого железистого окисла. Верхняя выщерблина несколько нарушила начало надписи, исполненной на поверхности формы неглубокой гравировкой, почерком насх. Однако надпись целиком удается прочитать:

ربلا لەەع – «работа ал-Бадари»[119].

Имя мастера, изготовившего форму, указывает скорее на среднеазиатское, а не кипчакское происхождение. Это имя было распространено среди мусульман Средней Азии, где бытует и по сей день[120].

Был ли мастер, изготовивший форму, одновременно и ее владельцем, сказать трудно. Надо полагать, что данная литейная форма сделана в Сарайчике, поскольку ни в Хорезме, золотоордынские памятники которого значительно лучше изучены, чем Сарайчика, ни в золотоордынских городах Поволжья, где велись многолетние раскопки, нет близких аналогий рассматриваемой форме[121]. Не имеют прямых аналогий и формы сосудов, которые отливались в этих матрицах. Они не известны в неполивной керамике золотоордынских городов Поволжья[122]. Не встречаются подобные сосуды и в поливной золотоордынской керамике.

Отдаленную аналогию форме 1 можно указать в сероглиняной штампованной керамике Сарайчика[123]. Отдельные исследователи указывают, что сероглиняная штампованная керамика подражала формам и орнаменту металлических сосудов[124]. Близкое сходство с формой 2 можно

119 Приношу глубокую благодарность Арефу Маджиду – аспиранту из Ирака, взявшему на себя труд прочитать надпись.

120 Гафуров А. Лев и Кипарис. М., 1971, с. 168.

121 Из поволжских центров Золотой Орды известно не менее 50 экз. каменных литейных форм. Большая коллекция их хранится в фондах Саратовского краеведческого музея.

122 Михальченко С.Е. Систематизация массовой неполивной керамики золотоордынских городов Поволжья. – СА, 1973,№ 3.

123 Археологическая карта Казахстана (Отв. ред. Акшиев К.А.) Алма-Ата, 1960, с. 137 рис. 2.

124 Белеяицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О. Г. Средневековый город Средней Азии Л., 1973, с. 282.

видеть в изображении сосуда на медной сарайской монете последней четверти XIV в. (рис. 4)[125].

Скорее всего, в рассматриваемой литейной форме изготовлялись миниатюрные модели бронзовых сосудов. В пользу такого предположения говорит способ крепления нижнего конца витой ручки сосуда формы 2. Этот способ характерен для бронзовых сосудов, изображенных на средневековых восточных миниатюрах[126], для изделий поздних и современных мастеров[127]. К сожалению, более ранних близких по форме бронзовых сосудов в золотоордынских и среднеазиатских памятниках найти не удается. Дошедшие до нас бронзовые сосуды до монгольского и золотоордынского периодов немногочисленны и не имеют прямых аналогий исследуемым моделям сосудов[128]. На среднеазиатский прототип сосудов, отливавшихся в данной форме, указывает конический поддон – характерная деталь, отмеченная еще на раннесредневековых сосудах Ферганы. Наличие шишечки на верхней части ручки сосуда перекликается с оформлением ручек доисламских сосудов Средней Азии, на которых были изображены головки животных-охранителей[129]. Остается открытым вопрос о назначении миниатюрных сосудов, отливавшихся в этих формах.

Возможно несколько вариантов их использования. Отливки могли служить изображениями сосудов для омовения и являться амулетами-оберегами[130]. Литейные формы могли использоваться для отливки

125 Янина С.А. Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946-1952 гг. – МИА, № 42, 1954, с. 451, № 129.

126 Marek J. and Knizkova H. The Jenghiz Khan miniatures from the court of Akbar the Great. London, 1963, pl. 8.

127 Шилина Е. М. Кубачинцы и их культура. Историко-этнографические этюды. М. – Л., 1949, рис. 64; Пугаченкова Г. А., Ремпель Л. И. История искусств Узбекистана. М., 1965, рис. 382.

128 Иванов А. А. О производстве бронзовых изделий в Маверанахре в домонгольское время. – КСИА АН СССР, № 122, 1970, с. 101 – 105; Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1966, с. 87.

129 Дьяконова Н.В., Сорокин С.С. Ук. соч., с. 35.

130 Примером сакрального значения сосудов для омовения служат их изображения в мечетях. См. Lezine A. Trois palais d'époque ottomane au Caire. La Caire, 1972, pl. XXIB, p. 17. Е. М. Пещерова сообщает легенду, бытовавшую среди кузогаров Средней Азии, о том,

полых сосудов (формы приспособлены для литья на выплеск). При этом получалась отливка с отверстием вместо дна, возможно, использовавшаяся как полуфабрикат. Если допустить возможность последующего впаивания дна, то такие миниатюрные сосуды могли использоваться для хранения косметических средств. В Средней Азии применение косметических средств практиковалось задолго до монгольского времени[131]. Бронзовые сосуды для косметических снадобий не часто встречаются в археологических памятниках. Один из таких сосудов был поднят автором в 1973 г. на руинах поселения хорезмшахского времени (XII в.) вблизи Кызылча-Кала на левом берегу Амударьи в Ташаузском р-не Туркменской ССР. Он представляет собой бронзовый полый амфориск высотой 67 мм, с наибольшим диаметром тулова 26 мм[132]. На шейке и на плечиках амфориска почерком насх выгравировано обычная барака – благопожелания (рис. 5)[133] .

Возвращаясь к каменной двусторонней литейной форме, можно предположить, наконец, что она служила для изготовления бронзовых сосудов для хранения воды из святых источников. Высокое мастерство резчика свидетельствует о том подъеме, который Сарайчик, как и многие другие центры Золотой Орды, переживал в XIV в.

Опубл.: Советская археология. 1978. №2. С.282-286.

что по желанию Аллаха Абубакр изготовил посуду для омовения, из которой Мухаммед омывал руки. Пещерова Е. М. Гончарное производство Средней Азии. – Тр. Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия, т. XLII. М. – Л., 1959, с. 359

131 См. Бируни. Минералогия. Пер. А.А. Беленицкого. Л., 1963, с. 22, 23.

132 Амфориск сдан на хранение в фонды Хорезмской экспедиции.

133 Выражаю признательность Б.С. Певзнеру, взявшему на себя труд прочитать надпись на амфориске: На горлышке:

– «Благополучие (счастье) и милость (аллаха)». На плечиках:

– «Благословение (аллаха) и … радость владельцу сего». Отдельные слова надписи не читаются или написаны с ошибками. Неграмотный мастер копировал их с какого-то другого образца.

КОММЕНТАРИИ
ТҮСІНДІРМЕ

Из описания путешествий Ибн Батуты.

Ибн Батутаның Еділдегі Сарайдан керуенмен Сарайшыққа жетуі, Сарайшық туралы жазбалары XIV ғ. өлке тарихын көз алдымызға келтіреді. Біз бұл мәліметтер Сарайшықтың кейпі, ол орналасқан Жайық өзені, жер бедері (ландшафт) қазіргіден басқаша болғанын көрсетеді. Тарихи деректерді тексергенде (верификация) мұндай өзгерістерді міндетті түрде есепке алу қажет. Баттута деректерінен біз Жайық өзенінің қазіргіден анағұрлым үлкен, суы мол болғанын байқаймыз. Ондағы понтонды көпірдің тек Бағдадта ғана барлығы Алтын Орда дәуірінде Сарайшықтың Батыс пен Шығысты байланыстыратын маңызды транзиттік сауда орталығы болғандығын көрсетеді. Сарайшықтың қазақтың арғы мұрасы екенін дәлелдейтін мәліметтердің бірі - Батута назарын аударған үлкен сыйлы адамның «Ата» деп аталуы. Баттута жазбаларында кездеседі. Түркі тілінде үлкен, сыйлы адамға қатысты әртүрлі терминдер баламасы бар, мысалы, «баба», «ақсақал», «әке», «көке», «ата», «аға» (ака), т.б. Осылардың ішінде басқа емес, «Ата» деген сөздің аталуы Сарайшық тұрғындарының қазақтарға қатыстылығын көрсеткендей әсер қалдырды.

Ислам ғұрпында тәрбиеленген араб саяхатшысы жақын арада исламды қабылдаған Алтын Орда(оның ішіндн Сарайшықтың да) әйел-қыздарының ерлерге еркін сөйлеуіне таң қалады. Осы ерекшелік те еркіндігін жоғалтпаған, бетін жаппаған қазақ әйеліне тән құбылыс. Шынайы мұсылман Ибн Батутаны таң қалдырған Алтын Ордадағы, Сарайшықтағы ислам ғұрыптары тек қазақтың бойында ғана сақталған.

Өзбек ханның жұма намазын атқарғанын көрген Батута онда ханның, оның мұрагер ұлдары, Тәнібек, Жәнібек сұлтандардың, қызы Айт Көшек, әйелдері Үрдуджа, Билен мен Кебектің және барлық уәзірлері мен қызметшілері. 10 түмен әскерлерімен (170 мың адам) қатысқанын көреді.

Саяхатшы Өзбек ханның резиденциясы-«Барках» қамалындағы биік төрт күмбезді алыстан көз тартатын колонналы сарайын суреттейді.

Батутаның сауда мәселелерінен басқа жергілікті халық туралы мәліметтері біз үшін аса маңызды. Сарайшықтағы қала басшысы мен қази туралы мәліметтер Алтын орданың саяси басқару жүйесін көрсетеді. Керуен жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі, сауда байланыстарын ұйымдастыруда жергілікті халықтың басты рөл атқаратыны айтылған. Сарайшықтан Үргенішке дейін суыт (тез) жүріспен 30 күнде жеткізу, күніне тек 2 рет тек ыстық тамақ жасау үшін ғана аялдап, тоқтамай жүрусусыз, нусыз (ормансыз деген мағынада) далада керуенді кедергісіз жеткізудің басты шарты. Өйткені суыт жүру әдеті шөлейтті жердегі шөптің аздығына байланысты болған.

Сонымен қатар, саяхатшы көшпелілердің тамақтану ерекшеліктерін, оның ішінде, сүр етті қымызға салып, ат үстінде «пісіру» тәжірибесіне таңданыс білдіріп, керуен жағдайында бұл ең тиімді әдіс екендігіне көз жеткізеді. Осылайша, әлемдік керуендік сауданы аса қиын табиғи жағдайларда шебер, оңтайлы жүргізу әдістерін меңгерген ата-бабаларымыздың мінсіз қызметі саяхатшылар жазбалары арқылы ұрпағына жетті.

Біз жалпы қазақ тарихын реконстукциялауда араб тарихшыларының деректеріне үлкен маңыз береміз. Десек те, біз қолданып жүрген деректер негізінен түпнұсқа емес, орыс тілінен аударылғандар, оның ішінде қателер де кетуі мүмкін. Сондықтан араб саяхатшыларының деректерін түпнұсқадан қазақшаға аудару белгісіз немесе дүдәмал жайттардың басын ашып, тарихтың объективтілігін қамтамасыз етер еді.

И.Г. Гербер. Сарайчик – старый разрушенный город

Сарайшық туралы Гербер деректерінің ғылыми маңыздылығы жоғары. Ол I Петр кезінде Ресейге қоныс аударып, 1710 ж. орыс әскери қызметіне тұрған Бранденбург немісі, Швед соғыстарына қатысқан. Ұлы Петрдің Ресей шекарасын Иранннан сақтандыру мақсатында Москвадан Астраханьға артиллерияның бір бөлігін су арқылы жеткізу тапсырмасын орындаған

ол 1722 жылдың көктемінен бастап, 1729 ж., дейін сонда қызмет етті. Ресейдің Кавказға ену саясатын жүзеге асыруда маңызды рөль атқарды. Ресей Дербентті бағындырғаннан кейін 5 жыл Грузияда қызмет атқарып, Түркиямен келісім шарт дайындауға қатысты, Каспий айналасындағы жерлерді зерттеуге зор үлес қосып, олардың сипаттамасын және картасын жасақтап, оны 1736 ж . Ресей ҒА басып шығарды.

1731 ж. Бухара мен Хиуамен сауда байланыстарын ашу мақсатындағы Бұхараға құпия экспедицияны басқарды. Көпес боп аттанған Гербер мақсатына жете алмады. Олардың сауда керуені жолда Жем (Эмба) өзені маңында көшпелілер тарапынан тоналып, Гербер қашып құтылады. Кейін өз әскери қызметіне оралған Гербер Түркиямен соғысқа дайындық барысында Азовты алу үшін жіберілген артиллерияны жеткізуде жолда ауырып, 1734 жылы 5 -қазанда қайтыс болады. Оның еңбектері қайтыс болғаннан кейін қолжазба күйінде жатып қалды.

Гербердің 1728 ж. жасақтаған Каспий айналасының жерлердің ландкартасы» Maris Caspii littori occidentali interfluviorum Wolgae et Kur ostia adiacentium terrarum, locorum eorumque incolarum descriptio, simulac in pro vinciisSchirvan et Lesgistan inter Russos et Turcas terrarum divisionis linea a nno 1727 determinata» («Известия о находящихся с западной стороны Каспийского моря между Астраханью и рекой Курой народах и землях и о их состоянии в 1728 году» деп аталды.

Неміс тілінде жазылған Гербер қолжазбалары XVIII ғ. 30-50-жж. Ресейде және шетелде жарық көре бастады. 1756 ж. сипаттама мазмұны француз тіліне аударылды. 1760 ж. академик Г.-Ф. Миллер Гербердің неміс тіліндегі т пнұсқасын өз қосымшалары мен ескертулерімен жариялады. Осы жылы Миллер бұл еңбектің орысша аудармасын («Сочинения и переводы к пользе и увеселению служащие», Г.Ф. Миллер. Академии наук, СПб., 1760, т. II) басып шығарды.

Гербер жазбаларының құндылығы автордың жеке бақылауына құрылғандығымен және нақты мақсаттылығымен ерекшеленді. Оның тілі нақты, қысқа да нұсқа, жүйелі мәліметтерге құрылған. Олар Каспий теңізінің батыс жағалауындағы казак, татар, черкес, дағыстан, хайтак,

карахайтак, ширван, лезгин, тавлин, авар, кахетин, армян, еврей және араб халықтары туралы сипаттамасында олардың территориясы, қоғамдық құрылысы, әдет–ғұрыптарын суреттейді.

Сарайшық тарихына арналған жинақта Гербердің Жайық өзені, көне қала -Сарайшық туралы мәліметтерін ұсынамыз:

*Гербер еңбегі негізінен Каспий теңізінің батыс жағалауындағы халықтарға арналғанмен, автордың теңіздің шығысындағы жерлерге қызығушылығы болғанын көруге болады, мүмкін зерттеуші оған болашақ зерттеулерін арнағысы келген болар деп жорамалдаймыз. (Оның «*Сарайчик – көне қираған қала*» деген жазбалары оның Бұхарага экспедициясы кезінде, Жем бойында тоналғанға дейін жазылған болуы керек- Ж. Ж.)*

Оның жазбаларында Сарайшыққа барған уақыт қыс кезі, 19 ақпан деп көрсетіледі. Гербердің Астрахань жағынан келгенін ескерсек, ол солтүстік - шығысқа қарай 35 шақырым, одан соң шығысқа қарай 3 шақырым жүріп, Сарайшық деп аталатын ескі қала құландысына келдік дейді. Сол аймақ жерінің жүруге қолайсыз , батпақты екендігін айта келіп, тек жердің аязбен қатқақ болғанын келтіреді. Гёрбер осы жерден шығысқа қарай 4 шақырымдағы Жайық өзенінің мүз боп қатқанына орай арғы жағалауға шығып, түнегенін жазады.

Гербер қираған қала орнының құландыларына қарап, оның 3 бөлікке бөлінген үлкен аумақты алғаны туралы болжам жасайды, құрылыстардың құландылары сақталмаса да, олардың іргетастары мен орындары, үйасты жертөлелерінің немесе ошақтарының күйдірілген кірпіштерін көреді. Оның үлкендігіне, бірақ екі еседей жұқа болғанымен беріктігіне, қаттылығына таңданыс білдіреді. Сонымен қатар, жердің қара топырақты болуы оның құнарлығын білдіреді, бұл жерде егін егілгенін қала маңындағы жерлердегі каналдар, олардың екі жағына егілген тал-теректер аллея сияқты көрініс береді деп , Гебель көрген аллеяларды одан бұрын Гёрбер де көрген боп шығады, бірақ екі жазбаның уақыт аралығы бір ғасырды қамтиды, егер Гебель еңбегі 1834 жылы жазылса, Гёрбердікі 1731-1733 жж. . қамтиды.

Гербер Сарайшық маңында қалмақ билеушісі Назар Даршидың жаз жайлауы бар деп көрсетеді. Бірақ зерттеуші онымен кездеспейді, оның ұлысы 6-күндік жерде Жайықтың жоғарғы жағалауында екендігін айтады. Бұл деректен қалмақтардың Жайық бойынан әлі көшпегенін көруге болады, бұл олардың Индер мен қазіргі Орал арасындағы жерлерде отырғанына сәйкес келеді. Дегенмен зерттеуші өзі жүрген жерлерде бірде –бір қалмақты кездестірмегенін айтады.

Гербердің суреттеуінше, Жайық өзені солтүстік-шығыстан бастау алады, ені- 50 сажень*(50 х 2 м. 16 см), жағалауында тал – терек өседі. Өзен суының тереңдігін, тазалығын, тұнықтығын атап көрсеткен зерттеуші оның басты ерекшелігі – балыққа бай, маусым айында су кері қайтып тұрақтанғанда балықты қолмен алуға болады деп таңданады. Гербер де Гурьев қамалының Сарайшық қирандыларының тастарынан тұрғызылғаны туралы мәліметті қайталайды. (Гербер И. Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г.//История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.24-25).

Паллас П. Сарачинский форпост

XVIII ғасырдағы Сарайшықты зерттеген ғалымдар арасында П.С.Палластың рөлі ерекше. Ол Сарайшықтан Орал қаласына дейін Жайық бойымен 3 рет аралап, Гурьев, Орал, Бөкей Ордасын зерттеді. Жинақтаған материалдарын Паллас П.С. өзінің көлемді еңбегі - «Ресей империясының әртүрлі провинцияларына саяхат» деп атап, Қазақстанның батыс өңірі территориясы тарихы мен этнографиясы және батыс өлкедегі қала мәдениеті туралы құнды мәліметтер қалдырды. Алайда патшалық және кеңестік кезеңдерде ғалым қалдырған деректер ғылыми айналымға түспей, «Жайық бойында ел болмады», «иесіз жерлер» деген ұғым қалыптасты.

Оның Сарайшық туралы деректері оның қирандыларының бұзылу эволюциясын салыстыруға мүмкіндік туғызады. П.С.Паллас 1769 жылдың 22-тамызында Сарайшық қалашығына келген П.С.Паллас бастаған академиялық

экспедицияның нәтижелері туралы Алексеев есебінде көрініс тапты, оны қайталаудың қажеттігі жоқ. Оның еңбегінен Атырау өңіріне қатысты құнды географиялық және тарихи-археологиялық деректерді ғылыми айналымға түсіруінде. Паллас қазба жұмыстарынсыз-ақ бұл қаланың тек транзиттік сауда пункті ғана емес, ірі саяси-экономикалық орталық болғандығы туралы алғашқылардың бірі боп тұжырымдады. Оның қаланың ақсүйектер тұратын бөлімі болғандығы туралы пікірінің дұрыстығын кейінгі зерттеулер нәтижесі дәлелдеді, мысалы, Сарайшық Кремлі болғандығын Лоскутов деректерінен байқаймыз.

Палластың Сарайшық орнының тиімсіз климаты туралы пікірлері оның мұндағы өсімдік дүниесінің аздығы және мұнда тұратын қазіргі тұрғындар арасында белгісіз аурулардың болғандығымен түсіндіріліп, жазбаға түскен. Онымен толық келісуге болмайды.

Палластың Сарайшық тұрғындарын татар деп көрсетуі сол кездегі ресей тарихнамасындағы белгілі жайт, бұл жөнінде жоғарыда айтқанбыз. Мұндағы халық татар болса, онда зерттеушілер көп қайталайтын « ата» сөзі «әти» немесе «бабай» болар еді- Ж.Ж..

А.И. Левшин. Известие о древнем татарском городе Сарайчике

Бұл жинаққа орыс тарихшысы А.И. Левшиннің «Северный архив» басылымының 1824 ж. №4 санының 179-190 бб. , жарық көрген «Известия о древнем татарском городе Сарайчик» атты мақаласы енгізілген. Шоқан Уәлиханов «қазақтың Геродоты» деп бағалаған автордың «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей» атышулы еңбегі 1832 ж., баспадан шыққанын ескерсек, бұл мақала оның алғашқы зерттеулерінің бірі.

1819-1820 жж. Ресей Сыртқы істер Министрлігінің Азиялық департаментінде қызмет еткен Левшин қазақ даласы тарихымен айналысуға мүмкіндік алды. Оны өзінің «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких,орд и степей» алғысөзінде атап көрсетті [Левшин А. И. Ч. I. Спб., 1832. С. 4.].

А. И.Левшиннің қазақ тарихымен айналысуы оның дүниетанымдық ағартушылық көзқарастарынан туындады десек қателеспейміз. Оған француз ағартушыларының , әсіресе, Ж. Ж. Руссоның ықпалы зор болды, Кемел шағында А. И. Левшин оның кейбір теориялық тұжырымдарының қателігін мойындаса да, оның «жаратылыстық жағдай» туралы утопиялық теориясын басшылыққа алып, европалық емес қоғамдарды зерттеуге бет бұрды.

Ж. Ж. Руссоның батыс қоғамындағы мәңгі ақыл мен табиғат заңдарының үйлесімділігінің жойылу себептерін іздеу үшін адамның табиғи жағдайын зерттеуге ұмтылғанын жақсы білеміз. Осы тарихнамалық дәстүр ықпалымен А. И. Левшин қазақ тарихын зерттеп, оның белгілі бір географиялық ортада шаруашылықпен айналысуы және сыртқы дүниемен байланысуы арқылы қалыптасқан «жаратылыстық, табиғи» сипатын көрсетуге ұмтылды.

Әлемдік тарихтағы көшпелілер рөлін тану мақсаты оның 1820 ж. «Вестник Европы» басылымында « Свидание с ханом Меньшей киргизской орды» деп аталған қазақтар туралы алғашқы этнографиялық шолу мақаласы жолжазба түрінде жазылып, қазақтың киіз үйінің ішкі көрінісі, үй жабдықтары мен қонақ күту ғұрыптары суреттелді [Левшин А. И. Свидание с ханом Меньшей киргизской орды . «Вестник Европы» 1820. Ч. 114. С. 129—139;].

Сондықтан мұнда ақыл мен табиғат үйлесімділігіне сыйымсыз нәрсенің бәрі автор тарапынан сыналып, қазақ халқы бойындағы асыл қасиеттер адамзат рухының көрінісі ретінде оның қолдауына ие болды. Кейінгі зерттеулерінде ол Ж.Ж. Руссоның «жаратылыстық адам « концепциясының шектеулілігін түсінгенмен, автор 1820—1830- жж., қазақ тарих туралы ізденістерінде адам табиғаты , жаратылыстық заң және қоғамдық қатынастар мен әдет-ғұрыптар туралы жаңа мәліметтер жинау мақсатын қойды.

1824 ж. «Северный архив» басылымында Левшиннің «Известие о древнем татарском городе Сарайчике»атты мақаласы (Северный архив. 1824. Ч. 9. № 4. С. 179—190.). жарияланып, онда Ноғай хандығының

бұрынғы астанасының XIII—XVI ғғ. құландылары сипатталып, Сарайшық қаласының салынуы туралы көзқарастары мен пікірлері ұсынылды. Автор бұдан кейін «О просвещении киргиз-кайсаков» мақаласын жазып, қазақтардың діни рәсімдері , халық медицинасы, музыкалық өнері туралы қызықты мәліметтер келтіріп, лирикалық әндері үлгілерін жариялады. Бұл мақала кейін француз тіліне аударылып, Париждегі азиялық қоғам басылымдарында жарияланды. Зерттеуші И.В. Ерофеева орыстың ұлы ақыны - А. С. Пушкиннің Левшиннің қазақтар туралы еңбектеріне қызығушылық танытқанын келтіреді.

Пушкиннің қолдауымен. 1827 ж. «Московский вестникте» жарық көрген А. И. Левшиннің «Об имени киргиз-кайсацкого народа и его отличии от подлинных, или диких киргизов»» («Қырғыз –қайсақ халқының атауы және оның шын, жабайы қырғыздардан айырмашылығы») атты мақаласы [Московский вестник. 1827. № 4. С. 432—451.] европалық шығыстану ғылымына жаңа серпін берді. Мұнда автор қазақ халқының шынайы атауы туралы мәселе қойып, оған «қырғыз», «қырғыз-қайсақ» этнонимдерін қолданудың заңсыздығына назар аударды. Бұл халықтардың этникалық атауларын айыру туралы XVIII ғғ., зерттеушілер В. Н. Татищев, Г. Ф. Миллер, И. П. Фальк, т.б. да айтқан болатын. Бұл мәселені нақты 1771 ж. «Киргизская, или казацкая хорография» еңбегінде қойған ғалымның бірі - саяхатшы ғалым Х. Барданес, алайда бұл ұсыныстар қабылданбай, халықтың нақты этникалық табиғатын бұзатын псевдоатаулар орын алды. Дегенмен А. И. Левшиннің қазақтар туралы еңбегі қазақ халқының этнологиясы туралы ғылыми көзқарастарды дамытып, бұл проблемаға ғалымдар назарын аударды.

Левшиннің Сарайшық туралы мақаласында қамтылған мәселелер кең ауқымдылығымен ерекшеленеді. Ол Сарайшық туралы деректерді тек келтіріп қана қоймай, олардың шынайылығын тексерумен, верификациялаумен, талдаумен айналысады.

Левшин орыс жерлерінің Дунайдан Тобылға дейінгі жерлерінде татар-монғол билігі заманынан қалған көне ескерткіштердің молдығын,олардың қираған орындарына қарап, әлемді аузына қаратқан үлкен халықтардың

тарихтан жоғалуына Жаратқанның қатысы бар дей келе, олардан қалған мұралар арасынан Ольфия Пантикапей, Херсонис сияқты грек қалаларын және Сарай мен Сарайшықты жатқызады. Бұдан оның Сарайшықтың тарихтағы маңыздылығын түсінгенін байқаймыз. Сарай туралы мәліметтердің көптігін айтқан зерттеуші Сарайшық туралы деректердің аздығын алға тартады.

Сарайшық құландыларында бірнеше күн болған Левшин көне қала туралы көзбен көргендерімен қатар, ол жөніндегі мәліметтерді жүйелеп келтіреді. Левшиннің пікірінше, Сарайшық туралы Әбілғазы деректеріне, онда қыпшақ ханы – Тоқтағу мен хан Жәнібектің жерленген деген мәліметіне күмән келтіреді. Марко Поло, Карпини, Рубруктардың Сарайшық туралы айтпағандарына сүйеніп, XIII ғ. , бұл қала салынбаған деген тұжырым жасайды.Қазан татарларының аңыз әңгімелеріне сүйеніп, Сарайшық Еділдегі Сарайға ұқсас етіп салынды, онда хандар жаз жайлауға шыққанда 3-4 ай болады. Бұл қаланы Бату Шайбани ханға орыс жерлерін жаулаудағы қызметі үшін, соларға жақын жерде отыру үшін арнап салдырған деген мәліметін ұсынады.

Зерттеуші Сарайшық XIV ғасырда Азов арқылы Үргенішке , оданәрі Қытайға дейін сауда жасаған генуялықтарға белгілі болды деп, қаланаң пайда болуын осы кезеңге әкеп тірейді. Левшин Алтын Орданы Қыпшақ ордасы деп көрсетеді, яғни Алтын Орда тұрғындарының қыпшақ екенін көрсетеді.

Бірақ зерттеушінің Алтын Орда орнында қалыптасқан Ноғай ордасын мүлде басқа халық етіп қарастыруы қисынсыз. Бұл көшпелілер тарихын көпе көрнеу бұрмалау, бір территориядағы халықтардың ортақ тарихын жоққа шығару екендігін жақсы білеміз. Лев Гумилев тек халықтың атауының өзгеруіне қарай , сол халықты құраған ру тайпалар жоқ болды дегеннің қате екенін айтқан болатын. Сондықтан Ноғай деген атпен тарихқа шыққан халық сол Алтын Орданың қыпшақтары ғой. Осы тұжырым Алтын –Орда қыпшақтары мен қазақ халқының этникалық ортақтығын дәлелдейді.

Левшин де Сарайцшықты орыс-казактары қиратты деген мәліметті қайталап, Сарайшық тұрғындары Хиуаға қашты деген дерекке сүйенеді.

Бұл жерде Жайықтың арғы жағасынан басталатын Хиуа бағытындағы кең –байтақ қазіргі қазақ жері деп түсінуіміз керек сияқты.(пікір біздікі – Ж. Ж).

Левшин де Сарайшықтың маңызды ортағасырлық қала екеніне күмән келтірмейді. Сарайшық құландыларын көршілес қазақтар мен татарлар ерекше құрметтейтінін, ондағы бір төбені қасиетті әулиенің орны ретінде мінәжат ететінін келтіреді.

К.Ф. Гебель. Обзор путешествия в степи южной России 1834 г.

Сарайшық тарихын зерттеуге зор үлес қосқандар қатарында Дерпт (Эстония) университетінің химия және фармация профессоры Карл Христиан Гёбель (1794-1851) бар. Ол 1834 жылдың мамыр айында Жайық өзенінің Каспийге құяр сағасын зерттеген ғылыми экспедиция құрамында болып, өлке тарихы мен табиғаты туралы құнды деректерін қалдырды. Плотовой каналы, Каменный аралы және Маячный-култук (қазір жоқ) аралы арқылы теңізге түскен ол мамыр айында Пешной аралдарына жетеді. 12 мамырда экспедиция Гурьевке келіп, одан Жаманкала арқылы, әрі қарай Астраханьға кетеді. Бұл жол кордондық линия: Каспий жағалауы бойымен Красный Ярға дейінгі бағытта қазіргі Махамбет, Исатай (бұрынғы Новобогат) және Құрманғазы (бұрынғы Теңіз) аудандары елді мекендерімен өтетін. Зерттеу барысында маңызды табиғи объектілер картаға түсірілді. К. Гёбель қазіргі 3-разъезд маңында бірыңғай орналасқан "Кордуан" (барлығы 17 көлшік) көлшіктерін зерттеп, олардың бірінен глаберлік (ағылшын) тұзын тауып, кейін астрахандық аптекалар жүйесінің байы К.И. Оссе 1839 жылы осы жерден билік өкілдерінің рұқсатымен жыл сайын 4 мың пұт тұзды содаға өңдеген. Одан кейін Гёбель Богдо, Азғыр (Арзагер), Чапчачи аймақтарындағы тұз кеніштерін зерттеген.

Атырау облысынан кейін химия докторы К. Гёбель Еділ мен Дон аралығында, кейін Қырымды зерттеді. Осы зерттеу саяхаттары негізінде "Оңтүстік Ресей далаларына саяхат" атты еңбек жазып, ол 1837-1838 жж. Дерпт қаласында баспадан шықты. Осы еңбегі үшін ғалым Ресей Ғылым

Академиясының Демидов сыйлығына ие болды. Біздің жинағымызға зерттеушінің Сарайшыққа қатысты жазбалары ғана енген.

Карл Христиан Гёбель «1834 ж. Оңтүстік Ресей далаларына саяхат» атты еңбегінде Сарайшық туралы мәліметтер бар. Саяхатшы күнделігі ретінде жазылған бұл деректер, А.Е. Алексеевтен 30 жыл бұрын жазылғандығымен құнды. Ол Индер мен Гурьев аралығында орналасқан Жайық өзені жағалауындағы казак форпостылары- Селенцовский(қазіргі Зеленый болуы мүмкін-Ж.Ж.), Теплинский* (дұрысы-Тополинский-қазақша теректі мағынасында, қазір қазақтар оны Топайлы деп атайды-Ж.Ж.), Крамановский (Қараман), Баскайский (Бақсай), Яманкалинский (Жаманқала) арқылы Сарайшыққа жеткенін баяндайды. Мұнда ол таңнан түске дейін көне татар* (ресейліктер түркі халықтарын көбіне татар деп атаған, мұның өзі моңғол мен қазақтың туыстығын білгендігінің белгісі - Ж.Ж.) қаласы – Сарайшық туралы мәліметтер жинақтау мақсатында жарты күндей аялдап, бұл қаланың өз заманында өте үлкен қала болғандығын оның қамалдары мен қабырға құландыларының орындарының көлемділігіне қарап тұжырымдайды.

Оның айтуынша, көне қала орны Сарайшық форпостысынан жарты шақырым өзенге қарай орналасқанын көріп, қабырға құландылары қалмаса да, бөлмелер мен құрылыстардың көк, жасыл қыш қалдықтармен араласқан тас іргетастары қалдықтарына назар аударады. Қабырға кірпіштерінің казактар тарапынан үй, құрылыстар үшін пайдаланғанын, бірақ көне жәдігерлердің(монеталар мен басқа да антиквариат) казактар қолында сақталмағанын айтады. Өйткені қала қиратылғаннан кейін қазына із егендер қала орнын аяусыз қазып тастаған. Табылған қазына қолды болғаны туралы мәліметтерді келтіреді.

Гебель қала орнындағы негізінен *шөптер мен өскіндер басқанына,* назар аударады. Саяхатшы көне қала орнының флорасының (*Lycium ruthenicum* и *Nitraria Schoberi, Lithospermum cornutum,* Asperugo procumbens, Asperula himifusa, Anchusa picta, Lepidium perfoliatum, Hyoscuamus niger, Goldbachia laevigata, Chorispora tenella, Euclidium syriacum, Sisymbrium toxophyllum) шөптеріне сипаттама бере кеп, ескі Сарайшықтың тосын сыйына

таңырқайды: : итальяндық теректер мен басқа ағаштар аллеясы арасындағы 2 көк жасыл оазисті көреді. Екі қатар егілген теректер тамаша көлеңкелі аллея жасап, оның соңында - Орлов деген бай казак еккен жеміс бағында алма, өрік, шие, алмұрт ағаштары өссе, екіншісі жүзімдік плантациясы, онда финик типтес жеміс беретін жиде ағаштары өскен. Morus tatarica Бұл бақ сулы валмен қоршалған. Бұл вал ескі Сарайшыққа қарай созылған. Гебель оны көне қаланың қоршауының қалдығы болуы мүмкін деген болжам айтады. Осы жасыл желек Гебелге даланы суландыру мүмкіндігін көрсеткендей әсер қалдырады.

Гебель жаңа Сарайшықтағы казактар туралы мәлімет береді, ондағы 95 үйдің көбі ағаштан тұрғызылғанын, сонымен қатар форпостыда ағаштан салынған мешіт барлығын, мұнда бірнеше татар отбасы тұратынына назар аударады. Жаңа Сарайшықтың сауда орталығы ретінде айналымы жылына 200 тысяч рубль, мұндағы басты тауар қырғыздардың (қазақтардың-Ж.Ж.) қой және ірі қара малы, жылқы, сиыр, қой, касқыр және түлкі терілері, жүн, әсіресе түйе жүн екендігін көрсетеді.

Гебель Редуть, Кондуровский (Кандаур) форпостылары арқылы кешке Гурьевке жеткенін баяндай келе, Сарайшықтан бастап, Жайық өзенінің Каспийге дейінгі бағытында өзенннен бастау алатын құрғап кеткен бірнеше каналдар орнын көргенін, олардың Паллас келген кезде суға толы болғанын, сондықтан оның Гурьевке бұл батпақты жерлер арқылы жүре алмай, Жайықты айналып өткенін жазады.

Мұның өзі Сарайшық пен Гурьев (Атырау) арасындағы ландшафтың өзгеріске ұшырағанын есепке алу қажеттігін көрсетеді. Гебель бұл құрғақ сайларда тек жаңбыр сулары ғана жиналатынын, тіпті көктемде де (Гебельдің саяхаты 9-11 мамыр аралығында болған –Ж.Ж.) құрғап жатқанын жазған. Саяхатшы мұның себебін Каспий теңізі мен Жайық суларының азаюымен байланыстыра келіп, Жайықтың бұрынғы арнасымен ақпауын, кемерінен шығып тасымауын осымен түсіндіреді.

Тек Гурьевтен жоғары, Сарайшықтан 12 шақырымдағы жалғыз Баксай атты канал ғана теңізбен жалғасатынын, ал Гурьев маңындағы бұрын кеме жүретін көптеген арналардың кеуіп қалғанын келтіреді. Ол Гурьевке

жақындаған сайын өзен жарқабағының біртіндеп төмендей беретініне назар аударады.

Осыған байланысты зерттеушілер Сарайшық туралы X-XII гг., араб, XIII-XIY гг. Европа, XY-XIX гг. орыс деректерін қолдану барысында бұл табиғаи ландшафтық өзгерістерді есепке алса, Сарайшық тарихының ақтаңдақтарын ашуға көмектеседі деп ойлаймыз.

Зерттеуші Жайық өзенінің Еділден ерекшелігі - ағынының жылдамдығы мен тереңдігінде болса да, оның аралдары жоқ екенін, тек Каспийге құяр жерде кеңейетінін сипаттайды. Ол Сарайшық пен Гурьев аралығындағы жерлердің құнарлы екенін ондағы шөптердің шүйгіндігімен көрсетіп, бұл жерлерге ағаш, жеміс ағаштарын егуге болатындығын айтып кеткен. Шындығында, қазір бұл жерлер Махамбет ауданын егін шаруашылықты аймағы болып табылады.

Гебель жинаған материалдарын почтамен орталыққа жіберу үшін Гурьевке келіп, одан Сарайшыққа 14 мамырда қарай кері қайтқан... Бұл кезде өзеннің көктемгі тасуына байланысты олар Сарайшыққа тіке бармай, Бақсайдан өтіп, Сарайшыққа жеткен.

Осы жолы ол форпостыдан біраз казактарды ертіп, көне қала орнында қазба жұмыстарын жүргізіп, біраз ізденіс нәтижесінде бұрын ешкім тиіспеген қабірді қазған. Бір метрдей (біржарым аршин- Гебель) тереңдікте қабір қабырғаларын ашып, қабір қоймасын жауып тұрған шаршы тасты ашып, мола ішіне түсіп, онда беттерін батыстан шығысқа қаратылған үш (екеуі үлкен, үшіншісі бала) өлік сүйектерін зерттеген. Дерптегі (зертхана ең үлкен өлік сүйектерін зерттеуге алып кеткен, бала сүйектері үгіліп қалғандықтан ала алмаған, бұл зираттан ешқандай көне бұйымдар мен монеталар табылмаған.

Зерттеушінің пікірінше, зираттың іші 12 адым шаршы болып, батыс бөлігінде: тереңдігі 3 адым, тесігінің биіктігі 3 адымдай 3 үңгір орналасқан. Гебельдің Сарайшықтағы қазба жұмыстары осымен шектелген. Одан кейінгі оның саяхаты Сарайшықтан 22 шақырым жердегі Жаманқала форпосты арқылы өзен арқылы Каспий линиясына түсіп, Астраханьға бет

алған... Бұл жазбалардан мұсылман жерлеу рәсімдерін байқаймыз, яғни Сарайшық тұрғындары ислам дінін ұстанған.

*«Орал әскері ведомостілерінің» 1867 жылғы №30 санында 2-7 пп., жарияланған «*Татар қаласы-Сараиль-Джадиттің құландылары туралы («О развалинах татарского города Сараиль-Джадита»)» А.Е. Алексеевтің мақаласы

Жайық казак әскері топографы А.Е.Алексеевтің 1861 ж. атаман А.Д.Столыпиннің тапсырмасымен Сарайшық бекінісі маңындағы көне қала қирандылары және ондағы мұсылман зираты құландыларын зерттеген мәліметтері ерекше маңызды. Бұл мәліметтер Сарайшықтың қиратылғаннан кейінгі деректер қатарына жатады. Көне қала Сарайшықтың XIX ғасырдың екінші жартысындағы жағдайын айғақтайтын бұл жазба бүгінде саман үгіндіге айналған, ортағасырда хазардың керуен қаласы, кейін ноғай мен қазақтың бас қаласы- астана болған Сарайшықтың сән- салтанатына күмән келтірушілердің күдігін сейілтуге, Сарайшықты ғылыми зерттеуге ықпал етеді деген ойдамыз.

А.Е. Алексеевтің көне қаланы «Сараиль – Джадит» деп атауының сыры қала орнын қазу кезінде табылған монетадағы араб тіліндегі жазуға байланысты екендігі белгілі, зерттеуші монетаның соғылған қаласын дәл тапқанмен, «Сараиль- Джадит» Сарайшықтың бұрынғы атауларының бірі болар деп қателескен. Біздің ойымызша, көне Сарайшықтан табылған монета Алтын Орданың жаңа астанасы – «Сарай аль – Джадитте» соғылған, сауда айналымындағы ақша болғандықтан оның Сарайшықтан табылуы заңды. Тек монетадағы жазудың тәржімасын араб тілінен аударуда Сарайшықтағы молда қателік жіберген.

Зерттеуші А.Е. Алексеев өз жазбасында көне қаланың қоршауының (цитаделінің) орнын көргенін, тотығып жасыл тартқан мыс теңгелер және түрлі–түсті қыш ыдыс сынықтарын жинағанын келтіреді. Орыс-казактардың «үлкендерінің» естеліктеріне сүйеніп, қаланың бұрынғы тарихы туралы деректер жинақтайды. Ол сол кезде 120 жастағы орыс-

казак кемпірі Толстовамен кездесіп, одан көне қала құландыларының орны ертеден Можар деп аталғанына назар аударады. Кейуананың айтуынша, бұл жерде нөсерден кейін күміс, мыс ақшалар, мен қымбат тастармен көмкерілген алтын және күміс сақиналар, тас моншақтардан тізілген алқалар (барка) табылатын. Бұл шамамен 1740 жж., деп есептесек, Сарайшықтың қиратылуынан шамамен 160 жыл өтсе де, одан қалған жәдігерлердің көптігі қаланың саяси- экономикалық, тарихи-мәдени маңызының жоғары өте болғанын айғақтайды.

Сарайшықтың қазіргі жай-күйі онда саманннан өзге құрылыстар болмағандай әсер қалдырғанмен, А. Алексеев деректерінде көне қала қирандылыры арасында күйдірілген қызыл кірпіштер, үлкен шаршы ақ тастардың көп болғандығы, оларды казактар бекініс салуға, кейінгі ғасырларда Гурьев қаласын салуға қолданғаны туралы шынайы мәліметтер келтіріледі.

Көне қала орнының ежелден «Можар» деп аталуы туралы Алексеев берген мәлімет біздің назарымызды еріксіз аударды, өйткені айтылуы «мажар» сөзінің орыс тілінде «можар» деп жазылатыны рас. Ойымызға қазіргі венгер халқының негізін құраған «мажар» немесе «мадияр» атты тайпаларының қазақ даласынан, дәлірек айтсақ, венгерлік және орыс деректерінде айтылғандай, оңтүстік Орал далаларынан кеткені, олардың IX ғасырда Карпатқа, қазіргі Венгрияға қоныс аударғанға дейін көшпелі өмір сүргені, венгерлердің IX ғасырда көшпей, осында қалған тайпаластарын, ата-жұрты-Ұлы Венгрияны іздеуі есімізге түсті.

Тарихи деректерде оңтүстік Орал өңірін (қазіргі Ақтөбе, Атырау облыстары да сол аймаққа кіреді, Мұғаджар мен Индер таулары Орал тауларының оңтүстік сілемдері саналады- Ж.Ж.) мекендеп, кейін Еуропаға қоныс аударған, онда венгер атауымен белгілі болған «мажар», «мадияр» тайпаларына қатысы бар ма екен деген сауал мазалады. Бұл ізденісті қажет ететін жаңа проблеманың бірі деуге негіз бар.

Алексеевтің Сарайшықтағы мұсылман зиратының құландылары арасында Бөкей Ордасы ханы Жәңгір қоршатқан зираттар туралы мәліметі айрықша құнды, бұл онда қазақ хандарының жерленуі туралы ақпарды

растайды. Алексеев осы зираттарды қаздырып, одан осы болжамды айғақтайтын жәдігерлер тапқан. Ол «Хан моласын» былайша суреттейді: "...ішкі жағы киіз үйге ұқсаған, шығысқа қараған бір есігі бар, және батыс, солтүстік, оңтүстік жақтарында 3 терезе бар, зиратта 2 үлкен, 4 кіші орындардың болуы, мұнда бір отбасы жерленгенін көрсетеді. Осындай 2 зират көне қаланың шығыс жағында да бар. Оның біреуін қаздырғанда онда кірпіштен қаланған, алебастр мен бормен құйылып жабылған 2 үлкен табыт шықты".

Алексеевтің пікірінше осы зираттардағы кірпіштер мен тастар Орынбордан, Гребен тауларынан әкелінген. Сонымен қатар зерттеуші көне қала құландыларының сыртында қала қоршауының(вал) оңтүстік-батысында, Сорочинка өзені жағалауында осы қаланың үлкен зираты болғанын, оның біреуінен басқа барлығы Сарайшық тұрғындарының айтуынша, көктемгі су тасқыны кезінде Сарачинка өзеніне құлап кеткенін келтіре отырып, Алексеевтің өзі жарқабаққа құлаған зираттардан 60 – тай адамның бас сүйектерінің қаңқасын көргенін жазады. Осы жалғыз зиратта әулие жерленгенін, оған тұрғындар ауруынан жазылу үшін түнейтіні айтылады. Зерттеуші пікірінше, цитадельдегі бір зират және қаладағы бір зиратты қала тұрғындары айрықша құрметтеген.

Алексеев Сарайшықты онда табылған монетадағы жазуға байланысты «Сараиль-Джадит» (Жаңа Сарай) деп атайды, онысы қате, Сарай Джадит Алтын Орда хандарының жаңа астанасы болғаны белгілі, онда соғылған ақшаның Сарайшықтан табылуы заңды еді.

Дегенмен зерттеушінің Сарайшық қаласының құландыларын көріп, бұл қаланың кірпіштен және үлкен ақ тастардан, мрамордан салынған құрылыстары болғаны туралы мәліметтері ерекше құнды. Ол осы құландылар арасынан салмағы 9 пұт мрамордан жасалған терезе мен есік жақтаушаларын(косяк), фарфор, мрамор, шыны және қыш ыдыс сынықтарын, әртүрлі қалыпта жасалған бүтін 3 көне қыш құмыра тапқанын жазады. Алексеев жүргізген қазба нәтижесінде бағалы тастармен көмкерілген әшкейлер, алқалар, сырға – сақиналар (2 коралл, 2 сапфир, 1 изумруд, 2 бирюза, 1 аметист, 1 маржан, янтарь, сердолик, топаз,)

, әртүрлі шыны моншақтар мен әшекейлер , араб жазуы бар ақшалар, алтын түйме, ханның аты мен соғылған қаласы,уақыты жазылған 9 күміс, 36 мыс монеталар, монғол жазуы бар 18 мыс ақшалар табылғанын және ол монеталардың ең көнесіне 417 жыл болғанын жазады. Алексеев келтірген бұл деректер Сарайшықтың XV ғасырдан арғы тарихының дәлелі. Тұзды жерде орналасқан қала орнынан табылған бұл жәдігерлердің арасынан кейбір мыс, күміс ақшалардың жарамсыз боп қалғанының туралы да айтылады.

Алексеев жүргізген қазба жұмыстары Сарайшық тұрғындарының мұсылман дінін ұстанғанын негіздеуге мүмкіндік береді. Оның өз сөзімен айтсақ, қазба жұмыстарының төртінші күні құландылардан табылған көп ақша мен заттар арасынан көк мрамор тақтайшаларға жазылған араб тіліндегі жазулар *Камиль-аль-Хан, Сеид-Хасан Касавий ғұламаларының адамдарға ізгілік пен ғылымның, даналық пен хақиқатқа жетудің жолын көрсетуші пайғамбар ұрпақтары қожалар болғаны туралы мәлімет береді. Мұндағы Касавий сөзі олардың Иасауи ілімін таратушылар екенін дәлелдейді. Зерттеуші тапқан келесі бір ақ мрамор таста да осы кісілердің аттары беріліп, олардың (Ходжа Камелы-хаке и Сенд-Хосян из Туркестана) Түркстаннан келгені жөнінде мәлімет бар.*

Алексеев жазбаларын жариялаған «Орынбор ведомостері» редакциясы оқырмандарға Сарайшық қаласының салыну уақытын дөп басып айта алмайтынын, оның Алтын Орда хандарының резиденциясы болған кезден бастап тарихқа белгілі болғанын, ал Орал казактарының алғашқы легінің бұл қаламен танысуы 1580 жыл деп көрсетеді.

Дон казактарының орыс өкіметінің қуғынынан қашқан ұры (воровские) казактар дегендері өз қайықтарымен Жайыққа түсіп, оны жоғары бойлай, Сарайшыққа жеткенін, оны талауға ұшыратқаны соншалық , оның тұрғындары Хиуаға көшуге мәжбүр болғанын баяндайды. Левшиннің мәліметіне сүйеніп, олардың қаланы талан- таражға салудағы айуандық әрекеттерінің шектен шыққанын, тек тірі адамдарды өлтіріп қоймай, молалардағы өліктерді қазып шығарғанын келтіреді (Примеч. Ист. и ст. обозр. Уральск. каз.). Осы жыл зерттеуші Рябининнің пікірінше,

казактардың Жайыққа орныққан уақыты саналады (Описание Уральского войска. Ч. 1, стр. 5).

Осы уақыттан 190 жыл өткенде (1769 ж.) Сарайшыққа келген ғалым –саяхатшы Паллас көне қала орнын төмендегіше суреттейді: «Қала айналасын қоршаған орлы биіктік (вал) орны әлі бар, оның аумағы 5 шақырымды құрайды. Ол форпостыдан шақырым жарымдай, Сорочин өзені мен Жайықтың қосылатын бұрышынан басталып, өзеншікті бойлай, форпост айналып, Жайыққа тіреледі. Осы жердің ортасында құрғақ орсай бар. Валдың ішкі жағында тас құрылыстардың іргетастары мен сұлбасы көрінеді, оған қарап, қалада бай сәулетті үйлер болғаны туралы тұжырым жасауға болады. Құрылысқа қолданған кірпіштер ұзынша және біршама үлкен.

Сонымен қатар табиғи, ұлутас белгілері бар кесек сұр тас қолданылған, бірақ бұл тас осы айналада кездеспейді. Қазір бұл жерде ақ және сары түсті бояумен боялған көне ыдыстар сынықтары табылып жатыр. Қаланың орны саз, әрі сулы болғандықтан, темір бұйымдардың қалдықтары таттанып, әзер танылады. Мыс бұйымдардан жасыл түс қалған, (яр-медянка*: мыс пен уксустың әрекеттесуінен пайда болатын жасыл түс), ал күміс заттар ақ жұқа материя түрінде сақталған. Сонда тұратын казактардан мен топаз , кровавик сияқты ұсақ тастардың әртүрін көрдім. Мұнда кірпіштен салынған зираттар өте көп, олардың ішінде көңіл аударатын нәрселер бар. Жалпы қаланың орны нашар жерге салынған» (Путешествие по разным провинциям Российской империи. Часть 1-я, стр. 611 и 612.) .

Паллас жазбаларына қарағанда, зерттеуші Алексеев деректері неғұрлым толымды, десек те бұл деректер Сарайшық тариҳының әр кезеңдерінен хабардар етеді. Алексеев өз сипаттамасында Сарайшық (Сараиль-Джадит) қаласымен замандас болған, одан батысқа қарай 20 шақырым жердегі Солянка өзені маңында тағы құрылыс қирандыларын көргенін, мұнда құлаған мұнараның белгілері бар, ыдыс- кірпіш қалдықтары Сарайшықтағыдай деп көрсетеді. Оның айтуынша, Карабау көлінде Темір қаласы (*Темирово-Городище) деп аталған қала қирандылары да бар. Алексеев Жайық өзенінің сол жағалауында* Гурьев қаласынан 8

км жердегі қала құландысына назар аударып, онда да Сарайшықтағыдай жәдігерлер барлығын айтады.

Жергілікті қазақтардың мәліметтеріне сүйеніп, бұл қаланың Алтын Орданың (моңғолдың) портты қаласы болғаны, теңіз тасуына байланысты қаланың жойылғаны туралы болжам жасайды. Бұл қазіргі кезде ашылған Актөбе – Лаэти қаласының орны болуы керек.

Алексеев дерегінің біз үшін маңыздылығы теңіз орнының қалыпты болмауы туралы дерек. Алтын Орда кезінде Сарай–Бату мен Сарай–Беркені Еуропамен байланыстыратын сауда жолы Еділден Каспий теңізіне, одан Каспий арқылы Жайық өзеніне түсіп, жоғары бойлап, Сарайшыққа жететін, Сарайшықтан әрі Жайықтан қайық - көпір арқылы арғы жағаға шығып, қазіргі Мақат ауданындағы «Тас кешу» керуен сарайы арқылы, Қайнар, Жылой ауданындағы Ұшқан, одан әрі Үстірт арқылы көне Үргенішке, одан Бұхараға жететін. Бұл XIV ғасырдағы итальян көпестері Пеголетти мен Пацигани қағазға түсіріп кеткен мәліметтер.

Тек біз бұл жерде Каспий теңізі мен Жайық өзенінің құйылысы мен орналасу шеңберінің бүгінгідей болмағанын есепке алуымыз қажет. Алексеевтің портты қала дегені Актөбе – Лаэти орнына сәйкес келеді, ендеше Каспий тасуынан суға батып, тартылғанда қайта құрылыққа шыққан бұл ескерткіш өлке тарихының ақтаңдақтарының бірі. Бүгінде орны жоғалуға айналған бұл тарихи жәдігер де зерттеушілер жазбалары арқылы бізге жетті. Тек қазақ тарихы мен мәдениетіне, өркениеттер ықпалдастығының куәсі болған бұл көне қалалардың жете зерттелмеуі көңілге кірбің ұялатады.

Біздің мақсатымыз А.Алексеев сынды зерттеушілер жазбаларына түсіп, зерттеушісін күтіп жатқан тарихи жәдігерлерімізді көпшілік қауымға таныстырып, ғылыми ізденіске жол ашу. Еліміз бен өлкеміздің этнографиясы мен антропологиясына өлшеусіз үлес қосатын зерттеулерді күтеміз .

Иван Калита

Белгілі ғалым, шығыстанушы Г.Н.Потанин «кіші Сперанский» атаған Иван Иванович Крафт патша өкіметінің бұратана халықтарды басқаруын реформалауға зор үлес қосқан қоғамдық- саяси қайраткер ретінде белгілі. Якутия губернаторы қызметін атқарған ол, Столыпиннің реформаларын жүзеге асыруға еңбек сіңірді. Ол өз заманының алдыңғы қатарлы , жаңаша ойлайтын адамдарының бірі болды.

Біз оның қоғамдық -саяси қызметінен гөрі мәдени - ағартушылық саладағы мұраларына назар аударамыз. Оның Якутия өлкесіне арналған көптеген еңбектерімен қатар, қазақтар туралы жазбалары дереккөз ретінде ерекше құнды.

1889 жылы Торғай облысының губернаторы - Я. Ф. Барабаштың жанында бұратана халықтарды басқару істері бойынша кеңесшісі болған И.И.Крафт Орынборда екі жылдық археологиялық курсты аяқтайды. 1893 жылы ол «Далалық облыстарды басқару ережесі» («Положение об управлении в степных областях»), «Отырықшы және көшпелі бұратаналарды басқарудағы қайта құрулар» («О преобразовании управления оседлыми и кочевыми инородцами») атты еңбектер жазды.

И.Крафт «Торғай газетінің» редакторы қызметін атқара жүріп, қазақ халқының тарихы мен этнографиясын зерттеді. Оның еңбектері «Орынбор ғылыми мұрағаттық комиссия еңбектерінде» («Труды Оренбургской ученой архивной комиссии»), «Императорлық Орыс Географиялық қоғамының Орынбор бөлімшесінде» («Известиях Оренбургского отдела Императорского Русского Географического общества»), «Қазақтың көне дүниелері» («Из киргизской старины») атты жинақта жарияланды. И. Крафт қазақ тілін оқып үйренген, соның арқасында ол қазақ арасындағы аңыз әңгімелерді жинақтады. Оның Қостанай, Орынбор, Ақтөбе облысының қазақтары, олардың тұрмысы, мәдениеті туралы жазбалары негізінде 1900 жылы Орынбордан шыққан «Из киргизской старины» атты жинақта жарияланған «Иван Калита» әңгімесі енгізілді.

Ақтөбе уезінің Бөрте болысының №4 ауылының ақсақалы мен халық биі - Мамбет Асановтан жазылып алынған бұл аңыз әңгіме Кіші Жүз қазақтарында арасында сақталған, қазақ тарихына қатысты оқиғалардан хабар береді. Бұл тарихи әңгімедегі кейіпкерлер өмірде болған тарихи тұлғалар. Хан Жәнібек пен Жиренше шешен және Москва князі – Иван Калита арасындағы қатынастарға құрылған әфсана көшпелі қазақ халқының тарихи санасы мен танымының көрінісіндей әсер қалдырады.

Иван Калита 1283 – 1340 жж. Москва княздігін, 1325 ж. Москваның, 1328 ж. Владимирдің ұлы князі, Алтын Орданың Орыс жерін билеу кезінде Ордаға салық жинаушы болған Иван Қалта (орыстар Калита деп өзгерткен- Ж.Ж.) алым-салықтың көп бөлігін өзінде қалдыру арқылы Москва княздығын нығайтқан, басқа орыс княздерін айламен, династиялық некемен немесе ақшамен сатып алу арқылы Москва айналасына біріктірген тұлға екені белгілі. Оның орыс арасындағы билігінің күшеюіне Алтын Орда ханы – Өзбек ықпал етті.

Бұл әңгімеде Жәнібек хан мен Иван Калита арасындағы келісім шарт негізінде орыстардың қазіргі төменгі Жайық алқабын қоныстану процесі көркем шығарма түрінде, аңыз сипатында көрсетіледі. Мұнда кейбір сәйкессіздіктер бар, мысалы, Иван Калита 1340 жылы қайтыс болған, ал Өзбек ханның ұлы - Жәнібек Алтын Орда ханы боп 1342 жылы таққа отырды. Бір қарағанда , жаңсақтық сияқты көрінгенмен, халық арасына кең тараған бұл жер беру фактісі Жәнібектің сұлтан кезінде мемлекеттік істерге араласуы кезінде де болуы мүмкін. Яғни бұл аңыз негізінде нақты тарихи оқиға тұр. Өйткені Алтын Орда ханы – Жәнібектің кеңесшісі болған Жиренше шешен , оның әйелі ақылды, сұлу Қарашаш туралы мәліметтер баршылық.

Зерттеушінің (Крафт) Ақтөбе өңірі қазақтары арасында тараған осы әңгімесіндегі деректер Кіші Жүз қазақтарының арғы аталарының Алтын Орда құрамында болғанын айқындайды. Патшалық Ресей ғалымдары монғол мен қазақты, ноғайды бір –біріне байланыссыз етіп көрсетуге қаншама тырысқанмен, осы тарихи аңыздың өзі халықтың тарихи жадында сақталған ақиқатты айтып тұрған жоқ па?

Алтын Орданың қол астындағы Иван Калитаның ақыл-айламен ханнан өгіз терісіндей жерді меншікке алуы, оны жіңішкелеп кесіп, бір-біріне жалғап ұлғайтып, қала салатын жер алуы туралы аңыз моңғол-татарлардың орыс халқын қанауы туралы ресейлік тарихи концепцияны жоққа шығарады. Керісінше, Иван Калитаның айлакерлікпен жер алғанын дәлелдейді. Және Иван Қалта бейнесі арқылы қазақ жерлерін айламен қоныстану бағыты меңзеледі. Шындығында Дон казактарын Алтын Орданың Жайықтағы кіші астанасы - Сарайшыққа 1580 жылы айдап салған Москва княздерінің саясаты ашылады. Сонымен қатар, Алтын Орда ыдырағанмен, оның мұрагерлері- Ноғай мен қазақтың жеріне 1640 ж. Үйшік(Гурьев) қаласының салынуы да осының дәлелі. Қазақтың Кіші Жүзі Ресей империясы қол астына ресми түрде 1731 жылы өткенмен, оның Сарайшық, Гурьев сияқты қалаларында орыс-казактардың орнығуы бұдан біржарым ғасыр бұрын басталғаны да соның айғағы.

(Әдебиеттер: Иван Калита// Крафт И. И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.110-112).

Предсказания кудесника

И.И. Крафттың «Торғай газетінде» жарияланған материалдары арасында Мәмбет Асауовтан жазып алған «Сәуегейдің болжамдары» атты қазақ аңызы да «Иван Калита» әңгімесімен сабақтас. Оның қысқаша мазмұнын қазақ тіліне аударуды мақұл көрдік, өйткені осыған ұқсас сюжет халық арасынан «Асан Қайғы айтыпты» циклмен әдебиетшілер әңгіме, жыр түрінде жинақтағанын білеміз(Б. Қорқытов, «Асыл сөз»).

Крафтың жазбасы: «... ұлы өзендер - Еділ мен Жайық аралығындағы қазір көшпелілер жайлаған далалар, өткен замандарда Жәнібек хан басқарған үлкен бір хандыққа бірігіпті. Мұнда асқан ақылды, дана, айтқаны дәл келетін Асан Қайғы атты сәуегей өмір сүріп, оның даңқы Жәнібек ханға да жетіпті. Хан оны Сарайына шақырып, айтқандарын тыңдап, шындықты қорықпай айтқаны үшін жақсы көріпті. Асан Қайғы 95 –ке келіп, қартайған шағында Жәнібек ханның даңқы мен қуатты

артыпты, дегенмен ел тағдырының болашағын ойлаған кездерінде хан Асан Қайғының даналық сөздерін тыңдауды әдетке айналдырыпты.

Күндердің күнінде хан Сарайшықтан өзіне үлкен жаңа Сарай салуды ойлап, оның іргетасын орыс адамдарына қалатыпты. Салтанатты Сарай салынып бітіп, ханның көңілінен шығып, үлкен той жасапты. Шабармандар жан—жаққа жіберіліп, ханның тойға шақыруын жеткізіп, ұланғайыр халық тойға жиналыпты. Ертеден кешке дейін ән мен жыр, күй төгілген тойда, өзіне мақтау сөздерден көңілді күй кешкен хан, Асан Қайғының тойға келмеуінен қапаланыпты.

Біраз уақыт өткеннен кейін Жәнібек ханның шабармандары оның бұрынғы күні, жас сұлу – Қарашашқа үйлену тойына бүкіл елді шақырыпты. Той–думан аяқталып, бұған да Асан қайғы келмепті.

Жәнібек хан жақсы аңшы екен, үйретілген тазы иттері мен бүркіттері болатын. Бірақ аңшылықтың ескі әдістеріне көңілі толмаған хан, тышқан жеп үйретілген құсын аңға шығарыпты. Құладынды ұстап біраз жүрген хан, оны ірі құс алуға үйрете алмапты. Тағы бірде аңға шыққан хан құладынның аққу ұстағанына қуанып, той жасайды. Шабармандарды жан-жаққа жібереді, және осы тойға Асан Қайғыны әдейілеп шақыртады. Үшінші той ретімен өтеді, бірақ ханның өкінішіне қарай, қарт данышпан бұл тойға да келмейді.

Асан Қайғының қырсықтығына ренжіген Жәнібек хан шабар жіберіп, қалай да қартты алдыртады. Қатал билеуші алдына келген сәуегей ханға сұрақ қояды:

- Саған Асан Қайғы неге керек болды? Өзге билеушілерден ұлылығың мен даңқың артқан сенің істерің әлемді таңдандырып отыр, менің о дүниеге кетіп, ғаламды жаратушының алдында бұл дүниедегі әрекеттерім үшін есеп берер кезім жақындады.

- Асан Қайғым менің қуаныштарымды бөлісер деген үмітім ақталмады, мен жасаған үш тойға да келмедің , соның себебін білгім келеді, - дейді хан.

- Сен үшін дұға қылдым, мейірімді ханым, сен қуанып, үлкен төңкерістерді бастан кешетін халқыңның болашағына жоқтау айтқаныңа

күйзеліп күніріндім, - деп жауап қатты Асан Қайғы.

- Менің тойларым кезіндегі қайғыңның себебі туралы шындықты менен жасырма. Болжамдарың қандай ауыр болса да , мені ренжітем деп қорықпа, айт , - дейді Жәнібек.

- Ондаған жылдар бойына Асан хандарға шындықты айтудан қорыққан жоқ, енді бір аяғы көрде тұрып, мейірімді ханның ашуынан қорқа алмайды. Сенің той қылған істеріңнен болашақты болжап тұрмын: орыс салған Сарайды – олар өздері алады; күнге үйлендің, одан туған ұрпақ билеуші емес, өзгеге бағынатын болады; жаман құс – құладын аққуды алса, халқыңды жатжерліктер бағындырады. Бірақ алыс болашақта Ақ патшаның билігі астындағы сенің халқыңның толайым бақыт пен жақсылыққа толы қасиетті ғасырларын көріп тұрмын...» дейді Асан Қайғы.

Асан Қайғыны тыңдаған Жәнібек хан оны есінен адасқан деп ұқты. Халық та бұл сөздерге сенбеді. Ғасырлар өткен соң, Асан Қайғы мен Жәнібек хан замандастарының ұрпақтары (яғни қазақтар-Ж.Ж.) қарт данышпанның болжамдарының шындығына көз жеткізді» деп аяқтайды Крафт.

Отарлаушы мекеменің шенеунігі болған Крафт үшін бұл аңыздағы Асан Қайғының «алыс болашақта Ақ патшаның билігі астындағы сенің халқыңның толайым бақыт пен жақсылыққа толы қасиетті ғасырларын көріп тұрмын...» деген болжамдары аса маңызды болған сияқты. Десек те, «аңыз түбі – шындық « десек, мұнда қазақ тарихына, Атырау өлкесі тарихына қатысты мәселелер кездеседі. Мысалы, Сарайшықтағы «Секер көл» туралы аңыздың шындығы Жәнібек ханның «көлге секер төгіп, аққуды мас қылуына» сәйкес кеп тұр. Тарихнамадағы пікірталас тудырған «Қазақстан - Алтын Орданың мұрагері», «қазақ пен моңғолдың этникалық туыстығы» проблемасының мойындалмауының негізсіздігі аңыз мазмұнында айқын байқалады. Онда Алтын Орда мен қазіргі Қазақстан жерінің тұтастығы көрсетіліп, «Еділ- Жайық аралығындағы халықтар бір хандыққа бірікті» делінген.

Сонымен қатар, автордың өзі (Крафт) қазақ халқымен етене араласа

жүріп, Алтын Орда тұрғындарының қазақтардың ата-бабалары екендігін мойындағанын әңгіме соңындағы комментарийінде айтып салады. Автор айтқанмен, Крафт өмір сүрген патша заманында да, кеңес өкіметі кезінде де ресми тарихнамада қазақтардың Алтын Ордаға қатыстылығы мүлде мойындалған жоқ.

Аңыз мазмұнындағы Сарайшықта Жәнібек ханның өзіне арнап сарай салдыруы, оның іргетасын қалауға орыстарды шақыруы тарихи факт ретінде қабылдауға болады. Одан «Сарайшықты Жәнібек хан салдырды» деген қате, үстірт пікір туындамауы керек. Аңызда айтылғандай, бұрыннан Алтын Орда хандарының астаналарының бірі болған Сарайшық Жәнібек хан кезінде гүлденіп, жаңа құрылыстардың салынуы заңды.

Бұл жерде Сарайшықты Бату хан (XIII ғ.) салдырғаны, кейін ислам дінін қабылдаған Берке хан (XIY ғ.) тұсында дамығаны туралы Әбілғазы мәліметтерін оқырман қатеріне береміз.

Сообщение священника Покровской церкви Сарайчиковой крепости о. Лоскутова от 3 сентября за № 173, в *Оренбургскую ученую архивную комиссию, заслушанное на очередном заседании от 23 сентября 1905 года, протокол № 9*

Сарайшық форпостысындағы Покров шіркеуінің сяшеннигі Лоскутовтың № 173, 3 қыркүйектегі *ежелгі ордалық қала Сарайшық орнынан табылған жәдігерлер туралы хабарламасы жазылған* хаты *1905 жылы 23 қыркүйекте Орынбор комиссиясының кезекті мәжілісінде (№ 9 хаттама) тыңдалып, оған* комиссия мүшелері: А.В. Васильев, Н.М. Чернавский, М.Я. Божуков, Е.И. Иванов, П.А. Незнамов, А.П. Гра, Д.С. Медведев, Б.С. Сыров, С.А. Подьяконов, В.М. Сеник және іс басқарушы И.С. Шукшинцев қатысып, А.В. Попов төрағалық етті.

1904 жылы қалашық құландысын көрген, Б.Скалов Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясына Сарайшық жөнінде мәлімет береді, онда ежелгі

қала құландылары барын, одан казактар күйдірілген кірпіштер алатынын, қазба нәтижесінде үлкен бір құмыра табылып, ол бір казактың үйінде сақтаулы екендігін хабарлайды. Б.Скалов жергілікті шіркеу қызметкері А.Лоскутовтың көне бұйымдарды жинаумен айналысатын және оны қалашық қирандысын тонаушылықтан құтқару ісіне пайдалану қажеттігін айтады.

Орынбор ғылыми мұрағат комиссиясының № 242, 1905 жылғы 23 мамырдағы Сарайшықтың жағдайы туралы сұранысына Александр Лоскутовтен жауап хат келеді. А.Лоскутов қалашықтың қирандысын сипаттай отырып, оның көлемінің тік төрт бұрышты және қамалы болғандығы туралы жазады. Қалашықтың ортасында үйіліп жатқан күйдірілген кірпішке қарап, ол жерде үлкен құрылыстар болған деп топшылайды. Сондай-ақ, ол, А.Левшин мен Е.Алексеев жазғандай қаланың орталық бөлігінде орналасқан «Кремльді» де, су жинайтын арықтың орынын да көреді.

Лоскутовтың сипаттауынша, Сарайшықтың тұрған орны Гурьевтен жоғары, 48 шақырымда. Ескі Сарайшық орны шығысынан Жайық өзенімен, батысында – Жайықтың саласы- Сарачинкамен шектеліп, оңтүстігінде және солтүстігінде қабырғалармен қоршалған. Бұл екі қабырға шығыстан, Жайық жағалауынан басталып, батысқа қарай бағытталып, Сарачинкаға тіреледі.

Осылайша ежелгі Сарайшық орналасқан жердің ауданы Сарачинка саласының кейбір бұрылыстарын есептемегенде, тік төртбұрыш сияқты. Әрбір қабырға бір шақырымдай, сондықтан Сарайшық жан –жағынан мықтап қорғалған, оқшауланған. Мұның өзі Сарайшық тұрғындарына жаудан қорғану мақсатында стратегиялық тұрғыдан қажет болды. Лоскутовтың айтуынша бұл қабырғалар вал сияқты боп қалған. Сипатталған аймақта ежелгі Сарайшық құландыларынан пайда болған төмпешіктер жетерлік. Бұлар жалпы алғанда тұтас төбелерді құрайды. Осы төбелер өзінің көлемінде екі шақырымдай жерді алып жатыр.

Бұл төбелерді алып жатқан күйдірілген кірпіш, бедерлі қаптамалар (изразцы), слюда сыныктарына қарап, мұндағы құрылыстардың орасан зор

болғанын бағамдауға болады.Төбелердің оңтүстігінде валмен қоршалған жер бар. Бұл ішкі қоршау құрылыстар ортасындағы Кремль рөлін атқарған. Бұл ішкі қоршау көлемі 250 саженьді (250 х 2,16 м.)құрайды.

Қарт урядник Михаил Артамонов Мохначевтың айтуынша(оған оның атасы айтқан), кремльдің оңтүстігінде күйдірілген кірпіштен салынған мұнара болған. Лоскутов заманында , 1905 жылы ол жоқ. Бұл мұнараны Михаил Мохначевтың атасы өз көзімен көрген, сонда шамамен XIX ғасырдың 30 жж., бұл мұнара тұрған боп шығады(-Ж.Ж.). Сонда ол екі ұрпақ уақыты, 70 жылда жоқ болған.

Лоскутов қабырғалар құландыларынан пайда болған төбелер мен валдардан басқа көне Сарайшықтан жер бетінде қалған өзге белгі жоқ дейді. Казактардың айтуынша, сол кезден(1905 ж.) 30-40 жыл бұрын мұнда тас қабырғалар қирандылары тұрған. Казактар көненің бағасын білмегендіктен, қабырғаны сөгіп, кірпішімен өз үйлерінің еденін төсеген. Сондай кірпіш қалдықтары төбелерде толып жатыр. Бұл кірпіш шаршы, 6х6 вершок, қалыңдығы 2 вершок.

Лоскутов алтынордалық Сарайшық орналасқан жердің жартысында қазір казак үйлері салынды, тіпті қала қирандылары үстіне үш: 2 христиандық және 1 мұсылман зираттары салынғанын айтады. Оның себебі Жайық өзені тасығанда, су жайылмасынан қашқан тұрғындар енді үйлері мен зираттарын көне қала орны орналасқан төбелерге көшірген. Өлген адамды жерлеу және жерасты қоймалар салу барысында адамдар төбелерді қазғанда кірпіш пен адам сүйектерін тапқан. Лоскутовтың айтуынша, «былтыр (1904 ж.-Ж.Ж.) зираттардың қоршауын түзетіп жүрген казактар қыш құмыра мен сұр түсті мрамордан жасалған шар тауып алыпты. Құмыраның биіктігі 1 аршин (71,12 см. немесе оны адым деп атайды -Ж.Ж.), ал шардың диаметрі 6 вершокты (6 х 4,29 см) құрайды.

Құмырадағы араб алфавитімен жазылған жазу бар, шарды да, құмыраны да, Орал(Уральск) қаласының казагы Иван Артемьевич Аничкин Орал казак әскері кітапханасына сақтауға алып кеткен. Кітапханада облыс аумағынан табылған көне заттарды сақтайтын орын бар екен. Сарайшық орнындағы казак үйлеріне және зираттарға жер беру жергілікті казак әскері

билігінің рұқсатымен жүзеге асқан. Лоскутов « егер осылай жалғаса берсе, 15-20 жылдан кейін барлық төбелер құрылыспен жабылатынына назар аударған. Ол көне Сарайшыққа қатысты баспа еңбектерді көрмегенін айтқан.

Комиссия мәжілісі Лоскутов хабарламасымен танысып, оған рахмет айтып, Орал қаласында тұратын комиссия мүшесі И.П. Хорошхинге Лоскутов айтқан қыш құмыра мен шар туралы мәліметті тексеріп, хабарлауға міндеттеген. Кейін белгілі болдғандай, бұл құмырада Жүсіп Баласағұнидің сөздері жазылған боп шықты. Бұл дерек, Сарайшықтың тек сауда орталығы ғана емес, рухани және діни орталық болғандығын дәлелдейді.

Лоскутов жазбаларын оқып отыра, Сарайшық мұражайы директоры, М. Бердімұратов айтқан Москва кремлінің Сарайшық үлгісінде салынғаны туралы әңгіме еске түсті. Бұл әлі дәлелденбесе де, оның қисыны бар пікір деуге болады. Сарай Бату мен Сарай Беркеде Кремль болғаны туралы айтылмайды, ал Астрахань Кремлінің құрылысы көп кейін, 1582-1589 жж., салынғанын ескерсек, Бердімұратов айтқан болжам дұрыс болады. Өйткені Москваның князьдер резиденциясына айналуы 1325 ж. Владимир қаласынан Москваға Киев және Русь жерінің митрополиті көшірілгеннен кейін жүзеге асып, жаңа құрылыстар салу басталды.

Москва князі Иван Қалта(Калита) (1325—1340) Алтын Орда ханы Өзбек, одан кейін Жәнібек хан жарлығымен орыс жерлерінен салық жинап, Ордаға тапсыру жарлығын алғаннан кейін алым-салықты жымқырып, Қалталы Иван атанады. Айлакерлікпен (сатып алу, династиялық неке) Углич, Галич, Мерский, Белозерский княздіктерін біріктіген ол орыс жерлерін бақылауда ұстап, Тверь княздігімен бақталасты. Иван Калита Алтын Орданы өз билігін нығайту мақсатына пайдаланды. Калита тұсында Москвада тастан салынған көлемді құрылыстар салынды, оған дейін ол ағаштан салынған болатын. дейін ол ағаштан салынған болатын. 1339 ж. Москва Кремлі қабырғалары қайта салынды. Бұл Өзбек ханның заманы, оның ұлы Жәнібек сұлтан да бұл кезде билікке араласты. Сондықтан қазақ аңыздары арасындағы Жәнібек хан мен Калита туралы әңгіме шындыққа

өте жақын, оның артында нақты оқиғалар тұр.

(Протокол №14. Очередное заседание (Оренбургской ученой архивной комиссии) 17 декабря 1904 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.16. Оренбург. С.49-57)

В.В. Григорьев. Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости

Орынбор шекаралық комиссиясын 1853–1863 ж басқарған В.В. Григорьев қазақ тарихын зерттеуге зор үлес қосты. 1874-1880 жж. баспасөз істері жөніндегі бас басқарманың басшысы болды. Қызмет бабымен қазақтармен етене араласқан ол қазақ жерінің Шығыс пен Батыс арасындағы маңызды стратегиялық орнын жоғары бағалап, бұл жердің өткен тарихына ден қойды. Оның 1871 ж. жазылған «Описание Хивинского ханства и дороги туда из Сарайчиковой крепости» және «О киргизах со времени присоединения их к России», «Областные великорусские слова восточного происхождения» атты еңбектері соның дәлелі.

«Отарлық әкімшілікте» қызмет еткен В.В. Григорьев, көшпелі қазақтарды орыстандыру және жедел отырықшыландыруға қарсы шықты. Сонымен қатар ол А.А. Бобровников, И.И. Ильминскиймен бірге, лингвистика мен түркологияны зерттеп, қазақтарды оқуға тарту, ағарту істерімен айналысты. В.В. Григорьев пен И. Алтынсарин бұл бағытта нақты қадамдар жасады. Бұл авторлар еңбектері негізінен деректемелік сипатта болды. Олар қазақ халқының әдет-ғұрыптары, ауыз әдебиеті үлгілері, шаруашылығы туралы мәліметтер жинақтап, қазақтардың орналасуы, көшу маршруттары мен қысқы , жазғы жайылымдар, су көздері туралы деректер қалдырды. Сонымен қатар халықтың шипагерлік әдістері, малдарды емдеу тәсілдері, археологиялық ескерткіштерінің орындары қағазға түсірілді. Олардың бұл мәліметтері тек ғылыми мақсатта ғана емес, өлке тұрғындарына практикалық көмек беруге де ықпал етті.

Өмірінің Орынбор кезеңінен жинақтаған зерттеушілік тәжірибесі мен еңбектері В. Григорьевтің кейінгі іргелі ғылыми зерттеулеріне

негіз болды. 1862 ж. ол Орынбордағы қызметін аяқтап, 1863 ж. Санкт-Петербург университетінде шығыс тарихы кафедрасына жұмысқа тұрады. Онда оның «Восточный Туркестан» (1869, 1873), «О скифском народе саках» (1871) атты еңбектері жазылды. В.В.Григорьев артына баға жетпес мол ғылыми мұра қалдырды. Оның тарихқа, этнография, география, шығыс тілдеріне (парсы, тәжік, араб, түрік, қазақ, т.б.) археологияға, нумизматикаға араналған зерттеулері бар. 1854 жылы В.В. Григорьев Орынбор өлкесінің түркі халықтарының, (соның ішінде қазақ) тарихы мен этнография саласындағы зерттеулері үшін Ресей академиясының корреспондент-мүшесі атағын алды.

В. Григорьевтің аталмыш еңбегінің Сарайшыққа қатысты жерлерін талдасақ, мұнда ол Сарайшықтың ортағасырдағы транзиттік сауда қаласы рөліне тоқталады. Орта Азия мен Шығыс Европаны байланыстыратын керуендік сауда жолы бойында жатқан , Жайық жағасындағы Сарайшық қаласының тарихи маңызын жоғары бағалайды. Ол бұл жолдың кейінгі кезде «Ноғай жолы» деп аталатынын айта келіп, оның өткен замандарда Алтын Орда кезінде дәуірлеп қана қоймай, одан арғы замандарда, әсіресе, Хазар қағанаты тұсында да транзиттік сауда орталығы болғанына шүбә келтірмейді. Зерттеуші өз заманында «Ноғай жолының» маңызы төмендеп, енді Ресейдің Хиуамен сауда жолы енді Орынбор арқылы өтетініне назар аударады.

Т.Байшеркешов. Ескі Сарайшық

Гурьев облыстық партия комитеті және халық депутаттары облыстық атқару комитетінің органы «Социалистік құрылыс « газетінің 1940 ж. 12 қаңтар, № 10(1899) санында жарияланған Т. Байшеркешов деген автордың «Ескі Сарайшық» атты мақаласы да Сарайшық тарихын ашуға септігін тигізетін маңызды деректер қатарында. Мақала авторы кәсіби тарихшы болмаса да, көне қала туралы қолда бар мәліметтерді жинақтап, сол кезде белгілі деректерге сүйеніп, оқырманға түсінікті тілмен Сарайшық тарихынан сыр шерткен. Кеңес заманында қазақтың революцияға дейінгі тарихына ескі заман сарқыны деп маңыз берілмегенін ескерсек, Сарайшық

туралы мақаланың ғылыми сипатта емес, мәдени- танымдық рөл атқарғаны түсінікті.

Автор Сарайшықтың қазақ халқының тарихи санасынан орын тепкен маңызды объект екендігін Ығылман Шөрековтың өлеңіндегі Сарйшықтың елдік тұғырын бекіткен астана болғанын, он тайпалы ноғайдың хандық құрған жері екендігін жырлайтын жолдарымен бастайды. Сарайшық тарихының Алтын Орда, Ноғай ордасымен байланыстылығы туралы айта келіп, Қара теңіз бен Хорезм аралығындағы керуен саудасы жолындағы маңызды қала болғанын қайталайды. Мақала авторы Сарайшық орнының қолайлы климаттық жерде орналасуы» (сулы, тоғайлы) сауда керуендерінің тынығып, алыс жолға қамдануына жағдай туғызатынына назар аударады.

Т.Байшеркешов Левшин деректеріне сүйеніп, 1580 жылы казактардың Сарайшықты аяусыздықпен шапқанын, «қаланың тірісі түгіл, молаларын ашып, өліктеріне дейін тонағанын» келтіреді. Қираған Сарайшықты талан-таражға салуда жергілікті халықтың да кінәсын (кірпіштерін бытыратып пайдаланды -Ж.Ж.) айтқан автор, оның Сарайшықты басып алып, орнына бекініс құрған орыс-казактар екенін ашпайды, бұл кеңестік идеологиялық шектеулерден болса керек. Көне қала орнының жойылуына Жайық суының тасуы да ықпал еткені айтылады.

Мақаланың жазылу уақыты Гурьев облыстық музейі ашылуына сәйкес келсе керек, көне Сарайшықтан 1909 жылы табылған үлкен(биіктігі 80 см, ені - 60 см) тас құмырадағы (дұрысы: қыш құмыра- Ж.Ж.) жазулардың мазмұнын келтіріп, оны ғалым профессор Самойлович пікіріне сүйеніп, «XIII ғасыр ескерткіші» дейді. Құмырадағы жазулардың мазмұны түркілік -исламдық өрлеу, ғылым-білім дәуірімен ұштасатыны туралы пікір айтылады. Кейін ғалымдар мұны атақты ғалымы Жүсіп Баласағұн сөздері екенін анықтады. Алайда автордың қазақ жерінен табылған бұл тарихи деректерді моңғолдық немесе ноғайлық деп, қазаққа қатысы жоқтығын мойындауы ғана өкініш тудырады.

Мақала авторы Сарайшықтың зерттелу тарихын тоқталып, 1861 жылғы Алексеевтің, 1936 ж. Арзютовтың қазба жұмыстарын жүргізгеніне, араб саяхатшысы, саудагері Ибн Батута деректеріне және осы аймақ халқының

ауызша аңыз әңгімелерінде сақталған пікірлерді ортаға салады. Олардың арасында көңілге ой салып, ізденіске жол ашатындары да бар, Мысалы, оның ескі Сарайшықтың кешенді зерттелмеуі туралы пікірлері негізінен дұрыс, Сонымен қатар автордың Орал казактарының сол кезде «1940 ж., көзі тірі Е.Ф.Котов, Н.Ф.Акутин сияқты қарттарының айтуынша «бұл жерлерді рота солдатпен Оралдың атаманы генерал Крижиновский (Кржижановский)деген қазды рып көп нәрселер тауып , Мәскеуге алып кетті дейтін еді, біздің әкелеріміз» деген және 1936 жылы қыркүйектегі Саратовтың облыстық музейі қызметкерлерінің қазба жұмыстарын жүргізіп, табылған заттарды өздерімен алып кетуі жөніндегі естеліктері тарих үшін аса маңызды.

Автор мақаласының 1940 жылы жазылғанын ескерсек, ол содан 70 жыл бұрынғы Сарайшық картасымен салыстырғанда, көне қала орнының 350 га жерін Жайыққа кеткенін айтады. Соған қарамастан автор ескі Сарайшықтың орны әлі де құнды деректерге толы екендігін, әр жерден қазғанда XIV-XV ғғ. күйдірілген кірпіш, іштен иіп мықтап салған молалар, үйлер табылғанын, жер астында сақталған бес бөлмелі үйден тас құмыра, темір пышақ, айна, тас шилан, бес бөлек бақыр ақша ғана, арабша алтын жазулы әдемі әйнек ыдыс, сол замандағы қол диірменнің тасы, тас су жүйесі өңеші табылғанын келтіреді.

Автор 1936 жылғы қазба жұмыстарының 15 күнінде мұнша затттар табылғанына назар аударып, XIII-XV ғасырларда біздің жерімізді жайлаған түрік-татар елінің тас күйдіруді білгенін, үйлерді, молаларды күйдірілген тастан салынғанын айтады. Автордың тарихи танымы сол кезеңдегі тарихи білім деңгейін көрсетеді. Ол Алтын Орда, ноғай хандығына қатысты ескі кітаптар жоқ, енді оның ақиқатын Еділ мен Жайық бойында жердің астында қалған қалалар, заттар айтады - деп тұшымды тұжырым жасайды. Осыған орай, ол Сарайшық тарихын түгендеуде жерден табылатын ескіден қалған қымбат заттармен қатар, Сарайшықтың жеріне, тарихына байланысты ел аузында да сөздердің деректің маңызына тоқталады.

Мақала авторы «Секер көл» туралы мәліметті келтіреді. Оны Ноғайлының Әз-Жәнібек ханы осы көлге секер төктіртіп аққуды мас

қылып, құладынға ілдіріп, той еткенін, халық аузында сақталып бізге жетті дейді. Осы Жәнібек ханның ақылшысы, ел данышпаны Асанқайғы келмей қалып, оны әдейі алдыртқан ханға айтқан оның сөзі қазақ халқының әдеби мұрасы үлгісі ретінде бәрімізге белгілі. Асанқайғы айтыпты деген сөз мазмұнын автор толық келтіреді :

.... Алты атанға қос артып,
Алты қыл қоныс қарадым.
Қырында деп қызығы,
Суында деп балығы
Бұл жерді өзім қаладым.
Көлге секер төктірдің,
Секерге аққу бөктірдің,
Аққу көлдің көркі еді,
Көлдегі сұлу ерке еді,
Құладын құстың қоры еді,
Аққу құс – ару, төре еді.
Құладынға қуды ілдірдің
Ақ мамығын жұлдырдың,
Құладынға қуды жем қылдың,
Төрені қормен тең қылдың.
Түбінде өз басына келер деп,
Құладындар бір жаманнан өлер деп,
Саған өкпелеп келмедім».

Осы өлең мазмұнын Орынбор отарлаушы мекемесінің қызметкері И. И. Крафт Ақтөбе облысының Мәмбет Асауов деген ақсақалынан жазып алып, «Торғай газетіне» жариялаған. Кейін бұлар қазақ аңыздарының жинағы ретінде «Из киргизской старины» деген атпен арнайы басылып шыққан. Қазақ хандығының 550 жылдығына орай Сарайшық деректері жинағына Крафт дерегі «Предсказания старого кудесника « деген атпен комментарийімен енгізілді(ред-Ж.Ж.).

А.Х. Маргулан
Раскопки Сарайчика

Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года.

А.Х. Марғұланның 1951 жылғы Одақтық археологиялық кеңесте жасаған баяндамасының тезистерінде Сарайшықтағы қызба жұмыстарының есебі беріледі. Онда Сарайшық - Шығыс Европа мен Орта Азия, Қытай арасындағы транзиттік керуен жолындағы маңызды сауда, қолөнер орталығы ретінде Алтын орда қалаларына қарағанда ұзақ өмір сүргенін, тек XVI ғ. аяғында казактар тарапынан құлатылғанын тұжырымдай келіп, онда қазба жұмыстарын жүргізген зерттеушілер деректерін сараптайды. Ол қазір көне Сарайшық құландыларының Жайық өзенінің оң жағалауында жатпағанына назар аударады.

Орыс ғалымдарының Сарайшықты XVIII ғасырдан бастап зерттей бастағанын (Паллас, Рычков), ал қазба жұмыстарын XIX ғ. 1861 ж. Алексеевтің бастап, оның топографиялық түсірулерінің көне қаланың қазіргі жағдайымен сәйкеспейтінін көрсетеді. Қала құландыларының мәдени қабаттарын Жайық суының көктемгі тасулары жойып жатқанын, оның жоғалып кету қаупіне байланысты Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография Институтының 1950 ж. жүргізген археологиялық экспедициясы нәтижелеріне тоқталады.

Бұл экспедиция көне қаланың қазіргі көрінісін айқындап, оны бұрынғы орнымен салыстыруды қамтитын кешенді мақсат қояды. Марғұлан Сарайшықты Қазақ КСР-ін зерттеу қоғамының Батыс Қазақстан бөлімшесі экспедициясын басқарған саратовтық ғалымдар зерттегеніне тоқталып, алайда олардың барлау сипатындағы зерттеулері тарихи хронологияны анықтау мақсатын қоймағанын атап көрсетті. Марғұлан Сарайшықтың мәдени қабаттарының кейбір жерлерде 4 м тереңдікке жететінін, оның аса ірі қолөнер және сауда орталығы болғаны туралы тұжырым жасады.

Зерттеу барысында қалашықтың топографиялық контуры анықталып, сол кезде сақталған сақталған рельеф планшетке түсірілді. Басты нәтиже

– Сарайшықты қазу кезінде анықталды. Қалашықтың солтүстік –батыс шетінде орналасқан жағалаудағы жарқабақ маңындағы 180 кв метр жер қазылып, Сарайшықтың қолөнершілер тұратын кварталы шұңқырларға толтырылған керамикалық жіне тұрмыстық заттар қалдықтары арқылы анықталды. Марғұлан қаланың мәдени қабаттарына қарай, оның пайда болу, қалыптасу, дамуын үш кезеңге бөліп, а) моңғолға дейінгі(XI-XII ғғ.),ә) алтынордалық(XIII-XIVғғ.), б) ноғайлық (XV- XVI ғғ.) деп, қаланың 500 жылдан аса тарихы барлығын тұжырымдады. 1950 ж. Марғұлан жүргізген 5 қазба жұмыстары нәтижесінде қыш күйдіретін пештер, күйдіретін және үрлеу пештері бар шеберханалар орындары табылды.

Археологиялық қазба Сарайшықтың XIII-XIV ғғ., қолөнер өндірісі орталығыболғанын дәлелдеуге мүмкіндік берді.Қыш, металл бұйымдардың көптігі , тұрғын және қоғамдық құрылыстардың қуатты қабырғаларының қалдықтары , шеберханалар қирандылары XIII-XIV ғғ., Сарайшықтың мәдени қабаттарын ашуға ықпал етті. Табылған жәдігерлер қалада ұыш жасайтын және тас қашайтын шеберханалар, темір құюшы ұсталар, зергерлер, сүйектен түйін түйетін және құрылысшы -шеберлердің көп болғанын көрсетеді.

Сарайшықтың тарихи қабатында сақталып, археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде бүгінгі күнге жетіп, көз алдымызға өткен мыңжылдықты елестеткен жәдігерлер шынында да таңғаларлық. Нумизматикалық түрлі теңгелермен қатар Сарайшық тұрғындарының күнделікті өмірлерінде пайдаланған қыштан жасалған бұйымдар (құман, шығыр, құмыралар, көзелер, шырақтар, түбектер, кесе) өсімдіктер мен зооморфты өрнектер және түрлі араб әріпімен жазылған бедерлі бұйымдар, сонымен бірге, Трапезунд және Қырым амфораларының бөлшектері, Қытай фарфорынан жасалған табақ, әйелдердің әшекей заттары, бала бесікте жатқанда пайдаланылатын шүмек, асықтар, тіпті екі ортасына ауа қалдырылған сол кездің термостары –сфера конустар, т.б., экспонаттар қала мәдениетінің жоғары боп, сол кездегі астаналық мәртебеге лайық озық қала болғанын көрсетеді.

Марғұлан қолөнер өндірісінің жоғары дамығанын пісірілген әйнек

тектес қыш қалдықтар төгілген шұңқырлардың болуымен түсіндіреді, оны 1937 жылы Арзютов та (саратовтық зерттеуші) жазып қалдырған.

Марғұлан Сарайшықта металл өңдеудің жоғары деңгейін темір, мыс, қорғасын мен қола қалдықтарына сүйеніп тұжырымдады. Қаладан табылған әр заттың өте шеберлікпен өңделгені әсіресе, зергерлік бұйымдардан, сүйектен , шыныдан , бағалы тастардан жасалған заттардан анық байқалады.

Сонымен қатар Марғұлан экспедициясы архитектуралық құрылыс ісінің жәдігерлерін тауып, құрылыста пайдаланылатын көркемдеуші элементтер- әрленген керамикалық тақтайшалар (изрезцы) мен мозаикалық салмалар (вкладыши) арқылы дәлелдеді.

Марғұлан жасаған маңызды ғылыми жаңалық – Сарайшықтың тарихи мәдени маңызына қатысты болды. Қазба жұмыстары нәтижесінде табылған заттар мен бұрынғы зерттеулер қорытындылары негізінде Сарайшық мәдениетінің бір мезгілде қалыптаспағанын көрсетті. Яғни монғолдар жаулап алғанға дейін де Сарайшық тарихи –мәдени орталық болды, оған Ежелгі Русь тайпалары да атсалысты.

1950 ж., экспедиция есебінде ғалым Сарайшық пен Үргеніш арасындағы, керуендік жолдардың Сырдарья сағасына, сонымен бірге Торғай және Ұлытау далаларына баратын тармақтарын ашты. Сол ескі сүрлеу ежелгі керуен сарайлар, көпір, суармалы егіншілік қалдықтары, орындары сақталды. Олар Қазақстанның батысындағы Сағыз, Жем, Ойыл, Хобда өзендерінде орналасты.

Сонымен Марғұлан экспедициясы Сарайшық туралы деректерді жаңа тұжырымдармен байытты. Қазба нәтижелері Сарайшықтың бірнеше жүз жылдық тарихы мен мәдениетін ғылыми түрде бекітті.

Экспедицияның алғашқы нәттижелері ретінде тыңдалған бұл ғылыми есеп Сарайшық тарихының кезеңдерін нақтылауды тұрғын үйлер қалдықтарын зерттеуді жалғастыру міндетін қойды.

Бұл есеп 1951 ж. 24 сәуірде КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы Институтының пленумының Орта Азия археологиясы секциясында талданып, онда проф. С.Толстов, тарих ғылымының докторлары А.Н

Бернштам, Дьяконов сөз сөйлеп, зерттеу нәтижелерін мақұлдады. Толстовтың қаланың ежелгі дәуірі хорезмдік деген пікірін айқындау үшін қазба жұмыстарын жалғастыру ұсынысы беріліп, кең ауқымды зерттеулер қажеттігі айтылды. Пленумның Орта Азия секциясының төрағасы проф. М.М. Дьяконов, хаттысы Т.В. Равдина қол қойған хаттама мазмұны осындай.

ДЕРЕККӨЗДЕР
ИСТОЧНИКИ

Из описания путешествий Ибн Батуты// Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т.1. СПб., 1884.С.307-308.

Гербер И. Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г.//История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.24-25.

Рычков П. Развалины старинных городов и строений //Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Спб. 1762. Ч.1. С.260-261.

Паллас П. Сарачинский форпост//Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. Ч.1. Спб.1773. С.610-614.

Левшин А.И. Известия о древнем татарском городе Сарайчик// Северный архив. 1824 г. №4. С. 179-190.

Гебель К.Ф. Обзор путешествия в степи южной России 1834 г.// История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.279-281, 290-291.

О развалинах татарского города Сараиль-Джадита// Уральские войсковые ведомости. 1867.№30. – С.2-7

Иван Калита// Крафт И. И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.110-112

Предсказания кудесника // Крафт И, И. Из киргизской старины. Оренбург. 1900. С.118-122

Лоскутов А. Остатки древнего ордынского города «Сарайчика».// Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.XVI. 1906. С.271-274.

Григорьев В. Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости.//Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XIX. 1907. С.183-193.

Кастанье И.А.Развалины Сарайчика// Кастанье И.А. Древности Киргиз-

ской степи и Оренбургского края.Труды Оренбургской учебной архивной комиссии.1910. вып.22. С.95-97.

Самойлович А. Среднеазиатско - турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика// Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. XXI. Вып.1. 1912.С. 38-47.

Федченко Б.А., Ларин И.В. Растительность Уральской губернии//Труды общества изучения Казакстана. 1925. Т.6. С.116.

Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика//Известия Академии наук Казахской ССР.1949. Серия Археологическая. Вып.2. С.126-133.

Байшеркешов Т.Ескі Сарайшық// «Социалистік құрылыс» 12.01.1940

Пацевич Г.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчика. //Архив ИА МОН РК. Рукопись.1950. Ф.2. оп.2.д.204.

Маргулан А.Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата. 1950. С.85-88.

Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 года// Архив ИА МОН РК. - 1953. - Инв. № 763А. С.2-7.

Выписка из протокола заседание секции археологии Средней Азии пленума института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С.С. Черникова по докладу А.Х. Маргулана // Архив ИА МН АН РК. Инв. № 763а. С. 8.

Марғұлан Ә.Х.Сарайшық – Каспий өңірі ойпатындағы орта ғасырлық қала// Марғұлан Ә.Х. Шығармалары.Алматы.2010. Т.9. Б.403-414.

Пацевич Г.И. Гончарная печь на городище Сарайчик// Труды института истории, археологии и этнографии АН Каз ССР. Алма-Ата.1956. Т.1. С.221-224.

Пацевич Г.И. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике// Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры.1957.Вып.69. С.111-114.

Намазғалиев М.Сарайшық – көне мекен//«Коммунистік еңбек». 01.04.1967

Галкин Л.Л. Обследование обнаженного культурного слоя Сарайчиковского городища на правом берегу р. Урал// Отчет о работе Средне-волжской экспедиции Института археологии АН СССР проведенной в 1975 году в Гурьевской области казахской ССР. Фонд Атырауского областного историко-краеведческого музея, инв №.2606 С.18-19.

Галкин Л.Л. Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика //Советская археология. 1978. №2. С.282-286.

ӘДЕБИЕТ
ЛИТЕРАТУРА

Арзютов Н. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин Золотоордынского города Сарайчика// Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. Вып. 2. – Алма-Ата, 1949. – С. 125–135.

Богданов М.Н. Обзор экспедиции и естественно-исторических исследований в Арало-Каспийской области с 1720 по 1874 г.//Труды Арало-Каспийской экспедиции. Выпуск 1. Спб, 1875. 7 б.

Галкин Л.Л. Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика //Советская археология. 1978. №2. С.282-286.

Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия // Археологические открытия 1983 года. М.,1985. - С.505.

Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области // Археологические открытия 1980 года. М.,1981. - С.433;

Галкин Л.Л. Разведка в Гурьевской области //Археологические открытия 1980 года. М.,1981. С.433.; Галкин Л.Л. Памятники северо-восточного Прикаспия //Археологические открытия 1983 года. М.,1985. С.505

Галкин Л.Л., Афанасьев В.К., Бисенов С.Б., Варущенко С.И., Варущенко А.Н., Пятых Г.Г.,Шайхашев М.М., Умеров Е.У. Исследования в Северо-Восточном Прикаспии // Археологические открытия 1978 года. М.,1979. - С.531.

Гербер И. Журнал о путешествии из Астрахани в Хиву и Бухару 1732 г.//История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.) Том.1. Атырау.2014. С.24-25.

Григорьев В. Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости.//Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XIX. 1907. С.183-193.

Григорьев В.В. О путешествие Гарбера в Хиву в 1732 г. //Известия Императорского Русского Географического общества. 1870. Т. 6, С. 47.

Григорьев В.В. О путешествие Гарбера в Хиву в 1732 г. //Известия Им-

ператорского Русского Географического общества. 1870. Т. 6, С. 46-47.

Ғизатов Ж.Сарайшық астана қала. Ақтөбе. 2004. 106 б.

Железнов И.И. Уральцы: очерки быта уральских казаков. Т.1. М.,1858. С.162

Железнов И.И. Уральцы: очерки быта уральских казаков. Т.1. М.,1858. 374 с.

Жұмабаева Ж.К.Ноғай-қазақ проблемасы: этногенетикалық және тарихи ортақтығы туралы пікірталастар// III- Международный Конгресс историков «Вопросы конституционального строительства и роль Лидера Нации»,2015.

Жұмабаева Ж.К.Орыс және батыс шығыстанушыларының көшпелі қоғамдар туралы көзқарастарының ерекшеліктері//Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті Хабаршысы/гуманитарлық ғылымдар/2010. № 4..

Жұмабаева Ж.К.Тарихнамадағы ауызша тарих мәселелері//«Ш.Ш. Уәлиханов: ғылыми мұрасы және қазіргі заман» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция Көкшетау . 6-7 тамыз 2010ж. жинағы,135-138бб.

Жұмабаева Ж.К.Тас кешу – көшпелі өркениет ескерткіші// Х. Досмұхамедов атындағы Атырау МУ халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (қараша, 2013). – Атырау, 2013.

Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества. Т. XXI. Вып.1. 1912.С. 38-47.

Записки путешествие Академика Фалька //Полное собрание ученых путешествии по России. Т 6. Спб, 1824. 226-234 б.

Известия императорского русского географического общества (ИРГО). Т.6. Спб. 1870. 47 б.

Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али-Ахмеда бен-Омара Ибн-Даста. Пер. Д. А. Хвольсона. СПб., 1869. 199 с.

История и культура Атырау в русских источниках (XVIII-XX вв.).Т.1. Атырау.2014. 400 с.

История Казахстана в русских источниках. Т.1. Посольские материалы русского государства (XV-XVII вв.). Алматы. 2005. 704 с.

Калачев П. Итоги краеведческой работы в Уральской губернии // Урало-Прикаспийская степь. 1928. № 1. С.113–124.

Кастанье И.А.Развалины Сарайчика// Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края.Труды Оренбургской учебной архивной комиссии.1910. вып.22. С.95-97.

Кипиев М. Атырау өңірінің археологиялық ескерткіштеріне байланысты XVIII ғасырдағы кейбір деректердің сипаттамасы жөнінде // «Еуразия тарихы мен мәдениеті аясындағы Арал-Каспий аймағы». Қазақстан Республикасының тәуелсіздігінің 20 жылдығына арналған II Халықаралық ғылыми конференция материалдары. Алматы-Ақтөбе, 2011. Б.366-368.

Кипиев М. Батыс Қазақстан ескерткіштерін зерттеу тарихынан: XX ғ. 20-30 жж. археологиялық деректер негізінде // «Қазақ ескерткіштану мәселелерінің I-ші және II симпозиум материалдары». Алматы-Атырау, 2012, Б. 41-45;

Кипиев М. Махамбет ауданындағы ескерткіштердің зерттелу тарихы// Атырау облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің жиынтығы. Атырау қаласы және Махамбет ауданы. Атырау. 2013. Б.131-149

Кипиев М.Қ. Қызылқоға өңірінде жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелері (2008) // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Вып. 2., Уральск. 2012. С.91-95.

Крафт И. И. Из киргизской старины. Отдельный оттиск из «Тургайских областных ведомостей» за 1891 и 1899 г. и «Тургайской газеты» за 1896, 189[illegible] и 1898 г. Оренбург. 1900;

Крафт И. И. Тургайский областной архив. Описание архивных документов с 1731 г. по 1782 г., относящихся к управлению киргизами. С-Петербург. 1901;

Левшин А. Известия о древнем татарском городе Сарайчик // Северный архив. 1824. №4. С.179-190.

Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании 1951 г.// Архив Института археологии им.

А.Х.Маргулана. Инв.№763 а.- 6 с.

Маргулан Х.А., Агеева Е.И. Археологические работы и находки на территории Казахской ССР // Известия Академий наук Казахской ССР. Серия археологическая. Вып. 1. – Алма-Ата, 1948. – С. 125–135.

Мелентьев А.Н. Мезолит Северного Прикаспия (памятники сероглазовской культуры) // Краткие сообщения Института Археологии. №149. М.,1977. –С.100-108.

Мұстафин Ж.Ж. Алтын Орда қалалары ерекшеліктері // Х. Досмұхамедов атындағы Ат. МУ –дың 60 жылдығына арналған халықаралық конференция материалдары. 2010. -43-46 бб. ;

Мұстафин Ж.Ж. Өлке тарихына тағы бір үңілгенде // Алдамжаров оқулары» ғылыми-практикалық конференция жинағы. - Қостанай. 2012. – С 165-167 бб.

Мұстафин Ж.Ж. Ортағасырлық Сарайшық. Атырау.«Ағатай» баспасы. 2015. 179 б.

Мұстафин Ж.Ж. Сарайшық – ашық мұражай/ Қазақ тарихы . Алматы.2001. № 4.75-77 бб.;

Мұстафин Ж.Ж. Сарайшық қаласының қалыптасуы / Ізденіс(Поиск) №3. Алматы .2001.75-81 бб.

Мұстафин Ж.Ж. Тарихымыздың терең қойнауындағы жәдігерді қорғаудың бүгінгі жайы мен мақсаты / Х. Досмұхамедов оқулары. Атырау. 2002. 135- 140 бб.;

Мұстафин Ж.Ж.Сарайшық қаласының күйреуінің себептері / «Үздіксіз білім беру» жинақ. 2000. № 1. 109-111 бб.

О развалинах татарского города Сараиль-Джадита // Уральские войсковые ведомости. 1867. №30. С.2-7

Отчет археологической экспедиции (рук.З.Самашев) Института истории, археологии и этнографии им.Ч.Валиханова.1990. // Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры.

Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции (рук.З.Самашев) Института им. А.Маргулана.1991 // Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры

Отчет Гурьевского археологического отряда (рук.В.Афанасьев) 1992.; Отчет Гурьевского археологического отряда.(рук.В.Афанасьев) 1993 // Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қоры.

Отчет Гурьевского отряда Западно-Казахстанской археологической экспедиции (рук.В.Афанасьев) Института истории, археологии и этнографии им.Ч.Валиханова. 1991.;

Паллас П.С.Путешествиепоразнымпровинциям Российскойимперии. Ч.1. Спб, 1773. 610-611 б.

Пацевич Г.И. Раскопки развалин древнего города Сарайчика по материалам ЗКАЭ 1950 г. //Архив Института археологии им. А.Х.Маргулана. Ф.1, Д.43. - 83 с.

Первые русские научные исследования Устюрта.М., 1963. – 326 с.

Полное собрание ученных путешестви по России. Т.7. Спб. 1825. 223с.

Протокол №14. Очередное заседание (Оренбургской ученой архивной комиссии) 17 декабря 1904 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.16. Оренбург. С.56.

Протокол №9. Очередное заседание (Оренбургской ученой архивной комиссии) 23 сентября 1905 г. // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып.16. Оренбург. С.272-273

Родословное древо тюрков./Пер. и предисл. Г.С.Саблукова//Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Т.XXI, в.5-6. С.151-152

Самашев З., Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы.2008. – 264 с.

Самашев З.,Кузнецова О., Плахов В. Сарайшықтың қыш бұйымдары. Алматы.2008. Б.11-12.

Становление и расцвет Золотой Орды. Источники по истории Улуса Джучи (1266-1359 гг.) Казань.2011. С.28 7

Тасмагамбетов И., Самашев З. Сарайчик. Алматы.2001. – 320 с.

Терентьев М.А. История завоевания Средней Азии. Т.1. Спб.1906.

Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой

Орды. Т.1. СПб., 1884. 563 с.

Тимофеев Е.М. Урало-Прикаспийская степь, как объект археологического изучения // Урало-Прикаспийская степь. 1930.№ 4.– С. 110–124.

Тоқтабаев А. Сарайшықтың аққу көлі//Егемен Қазақстан. 21.03.1998

Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция Академии наук 1950 г. // Советская археология. М., 1953. Т.18. С.301-325.

Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии, сочиненное коллежским советником и Императорской академии наук корреспондентом Петром Рычковым. Спб. 1762. Ч.1. С.260-261

Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. М., 2002. 752 с.

Федченко Б.А., Ларин И.В. Растительность Уральской губернии//Труды общества изучения Казакстана. 1925. Т.6. С.116

Хенниг Р. Неведомые земли. Т.3. М.,1962. С.212-213

ЭТНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЕСІМДЕР АТАУЛАРЫНЫҢ КӨРСЕТКІШІ
УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН И ЭТИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

А

Абулгази-Бандур-Хан41, 42
Абулхаира-Ходжа-Ахмета 107
Абу-Мухаммеда Джираний 53
АгаповП. В 148
АгееваЕ. И151
АкутинН.Ф 103, 199
Ал-Айни 107, 142
Александра III 66
АлексеевА.Е 50, 52-54, 57, 90, 91, 94, 103, 133, 143, 177, 181, 182, 186, 193, 201
Антоний Дженкинсон 158
АрзютовН 88, 109, 144,198, 203
Асанқайғы би 63, 104, 199
Ахмет Базий 53

Ә

Әбілхайыр142
Әбілғазы Бахадүр хан 141, 171, 192

Б

БайшеркешовТ 101, 197, 198
Бату 42, 106, 157, 176, 192
Батый 42, 141, 157, 158
Беленицкий А.М 167
Бентович И.Б 167
Берді-Бек 158
Берке хан 141, 192
Бернштам А. Н 116, 137, 203
БожуковМ.Я 64, 192
Большаков О 167
Бугра-хан 81, 82
Буряков Ю.Ф 165

В

Валеев Ф.Х 165
Василия Иванович 43
ВасильевА.В 64, 192
ВеличкоюП.Е 67

Г

ГайдукевичВ. Ф 151, 155, 156
Галкин Л.Л 162, 163, 164, 207
Гафуров А 166
ГебельК.Ф 45, 172, 177, 178, 179, 180
Гербер И 35, 170-173
ГраА.П 64
ГрековВ.Д 107, 114, 127
ГригорьевВ.В 196, 197

Д

ДалемВ.И 67
Дервиш 86
Джангир51, 56
Джанибек 58-63
Джиренче 58, 59

Джучи 106, 212
ДубасовН 77
Дьяконов М. М 137, 138, 203, 204
Дьяконова Н.В 165, 167

Е

Едигей 107
Еділе 142

Ж

Жәнібек 58, 59, 61, 62, 63
ЖелезновИ.И 77
Жидак 107

И

Ибн Батута 88, 104, 106, 130, 139-141, 157, 158, 169, 198
Иван Калита 58, 60, 186, 187, 188, 189
Ивана Грозного 43
Иванов Е.И 64, 192
Ильбан хан 86
Иоана Грозного 89
Ислам-Гали 53

К

Кастанье И.А 74, 76, 205
КашнинМ 109
Киселев 160
Кобланды батыр 132
КотовЕ.Ф 103, 199
Крафт И. И 58, 60, 61, 63, 186, 187, 188, 189, 191, 200
Крижиновский 103, 199
Кутузов 159
Кушум 43
Касым хан 140, 142

Л

ЛевшинА.И 40, 53, 69, 70, 89, 101, 132, 173-176, 177, 193, 198
Лжедмитрия I 107
Лоскутов А 64, 66, 90, 144, 192, 193, 194, 195

М

Макеев 159
Мақыш Есеев 104
МаловаС. Е 83
Мамай 42
Мамбет Асанов 58, 61, 187
Мансуров 52
МаргуланА.Х 106, 132, 133, 137, 138, 148, 151, 200
Марина Мнишек 107
МедведевД.С 64, 66, 192
МелиоранскийП 83, 84
Миклухо-МаклаяН. Н 168
Миттан 53
Михаил Артамонов Мохначев 65, 75, 193, 194
Михальченко С.Е 166
Морозов 159
Муравин 68

Мухаммед Загет 53
Мухаммед Самганий 53
Мұқанов Бисенғали 160
Мұхаммед Хайдар Дулати 142

Н

Назар Даршы 35, 172
НамазғалиевМ 157
НезнамовП.А 64, 66, 192
Никифоров 68

П

П.Рычков36, 74, 89, 107, 131, 133, 140, 143
Паллас.П.С 37, 47, 54, 89, 91-93, 109, 119, 133, 143, 185
ПацевичГ. И 106,148, 152
Першин 159
Пещерова Е.М 164, 168
ПодьяконовС.А 64
ПоповА. А 64, 106, 148, 192
Пугаченкова Г.А 167
Пушконов 160

Р

РавдинаТ.В 138, 204
Рахнидулла 53
Ремпель Л. И 167
Рогнов 160
РычковП.И 36, 74, 89, 107, 131, 133, 140, 143, 201, 205

С

СамойловичА 77, 198
Сейдак 130, 142
Сенд-Хосян 53, 184
Сенигова Т.Н 165
Сеник В.М 64, 192
Серов 160
СкаловБ.А 74, 192
Столыпин А.Д 50, 181, 187
СыровБ.С 64, 192
Сюмина Дежинний 53

Т

Тизенгаузен В.Г 130, 205, 212
Тимур107, 142
Тоқтамыс 142, 158
Толстов52, 137, 181, 203, 204
Тохтагу 41

У

Угадай-Хан 42

Ф

Франческо Пегалотти 139

Х

Хасан 53, 184
Ходжа Андони 53
ХорошхинаИ.П 66

Ч

Чампалов 159

ЧернавскийН.М 64, 192
Черников С.С 137, 138
Чингиз-хан 69, 70, 71, 106

Ш

Шахмамай 130
Шахман 42
Шейбани-Хан 42
Шидак князь 43, 142
Шилина Е.М 167
ШукшинцевИ.С 64, 192

Ы

Ығылман Шөреков 101, 197

Я

ЯкобсономА. Л 154, 155
ЯкубовскийА.Ю 107, 113, 127
Янина С.А 167
Яшков 160

Указатель этнических названий

Казаки 39, 44, 45, 51, 53, 66, 74, 75, 76
Ногайские татары 43, 86
Яицкие казаки 36, 74

ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАР КӨРСЕТКІШІ
УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ

Қысқартулар/
Принятые сокращения

г. – город, гос. – государство, зал. – залив, кл. – ключ, коп. – копань, креп. – крепость, обл. – область, оз. – озеро, о. – остров, пос. – поселок, разв. – развалина, р. – река, укр. – укрепление, уроч. – урочище, форп. – форпост.

А

Азербайджан 154, 156
Азовское море 42, 86, 89, 139, 171, 176
Айбугирский, зал. 70, 73
Актюбинская, обл. 106
Актюбинский уезд 58
Алма-Ата 132, 151, 164, 165, 166
Алмалық 139
Аму-Дарья(Амударья), р. 73, 168
Аракума (Каракумы) 42
Аральское море 70, 71, 73, 86, 87
Ар ьское, оз. 67, 68, 70, 72, 73
Арыс, өзен 157
Астана, городище 131, 140, 146
Астрахань, г. 36, 40, 43, 49, 68, 71, 86, 89, 139, 141, 170-173, 177, 180, 195
Ата-Су, р.106
Ат-Джаксн 106
Ахтуба, р. 10, 41

Б

Байтақ шатқалы 146
Байтан, уроч. 131
Баканчин, Бакончин, уроч. 69
БакланинИлмен, оз. 37
Баксай, р. 47, 48, 178-180
Балаклава 40
Барса Кильмес, о. 72
Баскайская, креп. 45, 178
Бокаш-Аулиэ(Боқаш-ата)разв. 131, 140
Болгария 156
Большая Хобда(ҮлкенҚобда), р. 131, 146, 203
Буг, р. 40
Букеевская орда 51, 56
Бурсук, пески 70, 72
Буртинской волости 58
Бухара, г. 36, 41, 171, 173

В

Вавилония 151
Волга, р. 40-43, 47, 61, 68, 86, 141, 142, 158
Волгоград, г. 141, 158
Восточная Европа 68, 133, 167, 201

Г

Ганчжоу 139
Гребенской, гора 55
Гурьев(Уйшик), г. 36, 44, 45, 47, 48,

54, 57, 59, 64, 68, 74, 88, 92, 101, 103, 105, 107, 130, 131, 133, 141, 143, 148, 160, 177-180, 182, 185, 189, 193, 197, 198
Гурьевская обл. 106, 163
Гурьевский редут 39, 173

Д

Двуречье 156
Дерпт, г. 45, 48, 177, 180
Джамбул, гора 116
Днепр, р. 40
Дон, р. 40, 53, 177, 184, 189
Дунай, р. 40, 175

Е

Европа 41, 68, 88, 130, 133, 167, 174, 180, 197
Емба, р. см. Эмба

Ж

Жилая Лука, о. 90, 143, 144

З

Западная Европа 130
Западно-Казахстан 106, 134, 148, 152
Золотая Орда(Алтын Орда) 34, 43, 53, 86, 88, 89, 92, 101, 104, 106, 107, 113, 127, 129, 130, 133, 142, 145, 157, 158, 166, 168, 169, 170, 176, 181, 183, 184, 186, 188, 189, 191, 192, 195, 197-199, 201

И

Индер 45, 173, 178, 182
Йошкар-Ола 165

К

Казахстан (Казакстан) 88, 87, 109, 130, 132, 136, 144, 147, 151, 156, 157, 166, 191, 203
Кайнар, кл. 69, 131, 140, 186
Қамсу 139
Карабау, оз. 57, 185
Карамзин, г. 43
Караумет, гора 72, 73
Каспийское (Каспий)море 43, 47, 48, 68-70, 72, 89, 101, 131, 133, 139, 140, 142, 146, 162, 171, 172, 177, 179, 180, 186
Керчь, г. 40
Киев, г. 66, 136, 195
Киргиз-Кайсацкая степь 67
Китай(Қытай) 82, 101, 133, 139, 176, 201, 202
Кондуровский, форп. 47, 179
Конрат 72, 73
Крамановский, форп.45, 178
Крым, г. 139, 142
Кулагино, пос. 45
Кулагино, креп. 159
Куня-Ургенч 68
Кушбулак, кл. 72
Кызылча-Кала(Қызыл-Қала) уроч. и пески в Нарын песках 140, 168
Кыпчакская орда 43

Л

Лиман 40

М

Мангышлак 43, 68, 70
Маулимберды (Мәулімберді), уроч. 131
Мельде-Куль, оз. 69
Мертвой Култук 68
Москва, г. 84, 107, 109, 130, 158, 170, 187-189, 195
Мунчак-тепе, городище 151, 156
Мыңсуалмас 140

Н

Нижний Новгород, г. 142
Ново-Александровское, укр. 68

О

Олбін, разв. 40
Оренбург, г. 55, 60, 63, 66-69, 72, 73, 76, 107, 108, 189, 195
Оренбургская, губ. 74, 89, 131, 140
Отрар (Отырар) 42, 89, 104, 106, 139, 157

П

Па гикапен, разв. 40
Пекин, г. 42, 89
Поволжье 165, 166
Причерноморье156

Р

Редут, пос.159, 179
Редуцкий, форп. 47
Римская империя156
Российская империя 39, 54, 119, 185
Россия 40-42, 45, 46, 67, 68, 88, 89, 109, 177, 196
Русь 86, 130, 136, 195, 203

С

Сагиз(Сағыз), р. 69, 106, 131, 136, 139, 140, 203.
Сам, оз. 140
Самара, г. 142
Сараиль-Джадит(Сарай-Джадит), г. 50, 52, 53, 56, 57, 181, 183, 185
Сарай Берке, г. 101, 158, 186, 195
Сарайчик (Сарачикова, Сарачинский,Сарайчиковский,Сарочинской,Сорочиковский), форп. 37-39, 57, 59, 61, 68, 77, 107, 108, 131
Сарайчик (Сарай, Ескі Сарай, Сорочин, Сарайшық, Сарайджук, Сарай-Джук, Сарачук или иначе Сарай-Бату), г. 34-38, 40-48, 51-55, 59, 61, 64-66, 68,74-78, 80, 85, 86, 88-95, 101-110, 130-137, 139-148, 151, 152, 155, 157-162, 164, 166, 168-170, 172-186, 189, 191-195, 198-203
Сарайчиковская(Сорочинская), креп. 40, 44, 50-52, 54, 59, 67, 107, 196
Сарайчиковской (бывшая крепость Сарайчик), пос. 77, 90, 91, 148
Сарачинко (Сарачинка, Сарочинка, Сорочинка, Сарайчиково), р. рукав Урала 37, 38, 44, 52, 54, 55, 90, 91, 93, 145, 183, 185
Сарташ 68

Севастополь 40
Селенцовский, форп. 45, 178
Селитряный, г. 40
Сибирь 42, 43, 142
Солянка, р. 57, 185
Средняя Азия 41, 67, 68, 72, 89, 106, 133, 137, 138, 151, 156, 164-168
Старый-Урганч, г. 72
Сыгнак 132
Сыр-Дарья (Сыр,Сырдария), р. 42, 69, 71, 73, 136, 139, 146, 157, 203

Т

Таврической полуостров 40
Таскешу 140
Ташаузский район 168
Ташкент, г. 84
Темирово-Городище, г. 57, 185
Тен-тяк-шур(Тинтяк-Сор), оз. 69
Теплинский, форп. 45, 178
Тобол, р. 40
Тополи, пос. 159
Тургайская степь 136
Туркестан, г. 53, 81, 88, 116, 127, 184, 196

У

Уил(Уіл), р. 131, 139, 140
Улуштауская степь 136
Урал(Улу-Су, Яик,Яиджик), р.35-37, 40-45, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 57, 61, 64, 68, 74, 86-92, 95, 96, 106-109, 130, 131, 133, 134, 136, 137, 142-145, 148, 152, 162-164
Уральск, г. 54, 59, 61, 65, 66, 68, 76-78, 86, 87, 90, 92, 107, 184, 194
Үргеніш, өзен 139, 140, 146, 170, 176, 186, 203
Ургенч, г. 42-44, 86, 89, 106, 131, 136
Урук, г. 151
Усть-Урт 67, 70, 72
Учукан(Уч-Киян), кл. 69, 70, 131

Х

Херсониса 40, 175
Хобда, р. 136, 203
Хорезм (Хива), г. 36, 37, 41, 53, 67, 68, 72, 86, 88, 92, 93, 101, 106, 157, 166, 168, 173, 198

Ц

Царицын, г. 40
Центральный Казахстан 132

Ч

Чин, гора 70
Чурук, кл. 70, 71

Ш

Шагарисарайчик, г. 41
Шам (Сам), пески 70
Шаш 106

Э

Эмба (Емба), р. 69, 103, 131, 136, 139, 140, 146, 171,

Я

Яманкалинская станция 45
Яманкалинский, форп. 49, 159, 178

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

Алғы сөз/ Предисловие 5/10
Сарайшық қалашығының тарихнамасы және дереккөздер 15
Из описания путешествий Ибн Батуты 34
И.Гербер. Сарайчик – старый разрушенный город 35
Рычков П. Развалины старинных городов и строений 36
П.С.Паллас. Сарачинский Форпост 37
А.И. Левшин. Известия о древнем татарском городе Сарайчик 40
К.Ф. Гебель. Извлечения из книги «Обзор путешествия в степи южной России 1834 г.» 45
О развалинах татарского города Сараиль-Джадита 50
И. И. Крафт. Иван Калита 58
И. И. Крафт. Предсказания кудесника 61
Лоскутов А. Остатки древнего ордынского города «Сарайчика» 64
В. Григорьев. Описание Хивинского Ханства и дороги туда из Сарайчиковской крепости. 67
Кастанье И.А. Развалины Сарайчика 74
А.Самойлович. Среднеазиатско - турецкие надписи на глиняном кувшине из Сарайчика 77
Б.А.Федченко, И.В. Ларин. Извлечено из статьи «Растительность Уральской губернии» 86
Н. Арзютов. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика 87
Т.Байшеркешов. Ескі Сарайшық 100
Г.И. Пацевич Раскопки развалин древнего города Сарайчика 105
А.Х. Маргулан. «Из истории городов и строительного искусства древнего

Казахстана»..... 129
А.Х. Маргулан. Раскопки Сарайчика..... 132
Выписка из протокола заседание секции археологии Средней Азии пленума института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С.С. Черникова по докладу А.Х. Маргулана..... 136
Ә.Х. Марғұлан Сарайшық – Каспий өңірі ойпатындағы орта ғасырлық қала..... 138
Г.И. Пацевич Гончарная печь на городище Сарайчик..... 147
Г.И. Пацевич. Печь для обжига кирпича в древнем городе Сарайчике..... 151
М. Намазғалиев Сарайшық – көне мекен..... 156
Галкин Л.Л. Обследование обнаженного культурного слоя Сарайчиковского городища на правом берегу р. Урал..... 161
Л.Л. Галкин. Двусторонняя литейная форма XIV века из Сарайчика 163
Түсіндірме/Комментарий..... 168
Дереккөздер/Источники..... 205
Әдебиеттер/Литература..... 208
Этникалық және есімдер атауларының көрсеткіші/Указатель имен и этнических названий..... 214
Географиялық атаулар көрсеткіші/Указатель географических названий..... 218

АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИЕТ, МҰРАҒАТТАР ЖӘНЕ ҚҰЖАТТАМА БАСҚАРМАСЫ
АТЫРАУ ОБЛЫСЫ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ ҚОРҒАУ, ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ЖӘНЕ ПАЙДАЛАНУ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ИНСПЕКЦИЯСЫ

САРАЙШЫҚ – БАБАЛАР МҰРАСЫ

САРАЙШЫҚ ҚАЛАШЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ ТУРАЛЫ ДЕРЕККӨЗДЕР

Редакциялық алқа:
Ш.Ж.Мұқан, А.Б.Нсанғалиев, М.Қ.Кипиев, Ж.К.Жұмабаева,
З.М.Сүйнешов, Қ.Ө.Жылқышиев, Р.Е.Харипова

Құрастырушылар:
Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент Ж.К.Жұмабаева
Гуманитарлық ғылымдар магистрі М.Қ.Кипиев

«Ағатай» баспасы

Баспаның директоры Клара Оралқызы
Көркемдеуші - дизайнер Сәуле Сариева

Басуға 09.09.2015 ж. қол қойылды. Формат 70х90/16.
Офсеттік басылым. Көлемі 14 баспа табақ.
Таралымы 1000 дана. Тапсырыс №

Атырау қаласы, Азаттық 11
тел(факс): 8(7122) 32-78-03
сот: 8 701 736 64 73